«САХА СИРИН БЭЧЭЭТИН ТУСАҺАТА-2007»
регионнар икки ардыларынааҕы быыстапка-дьаарбаҥка дипломана

Кирилгэн

уус-уран альманах

ИҺИНЭЭҒИТЭ

ТОСХОЛ
Ноо ХАБЫРЫЫС. Кэрэхсээ киһини....3
ПРОЗА
Леди МУУС. Ахтылҕан....4
Александр АЛЕКСЕЕВ. Муоча....1
ВЕНЕРА. Баар түгэни батыһа кэпсээннэр....24
Гаврил СЕМЁНОВ-СЕРКИН. Уйбаан оҕонньор кэпсээнэ....30
Михаил ГОГОЛЕВ. Икки кырдьаҕастар....35
Венера КОЛЕСОВА-ЧАҒЫЛХАЙ. Куобахчыт....38
КЭМ ЭҤ СИЛГЭНЭ
Семён РУФОВ. «Үөрэ-көтө испиппит...»....40
АМАН ӨС
Рафаэль БАҒАТААЙЫСКАЙ. Инчэҕэй тирбэҕэ быстыбатынан....43
СЫНЫК
Иван ГОРНАЙ. Көс ыал — көс сир....59
АЙАР КУТ
ДАЛААНА. Хоһооннор....69
КЭРЭҺИ
Май ЕМЕЛЬЯНОВ. Сулустар суһумнара....71
БЭРГЭН ТЫЛ
Баһылай БЫРАЛГЫ. Бэйиэт уонна хаххан....88
КЭМ ДАЛАҺАТА
Сиэн КЫНАТ. Нарын иэйэр кут баарын тухары....89
МӨССҮӨН
Иннокентий СОСИН. Силистээх мас охтубат....109
ДЬИКТИ
Семён ГОРОХОВ. Илэ түбэспит түбэлтэлэрим....113
ДЬЭЭБЭ
ОГДО. Төлөпүөн....118
Дь:)))) Оҕо саас....124
Александр ДЕГТЯРЁВ. Балыйтарбатах....126
БҮҮЛЭХ
Аркадий НОВИКОВ. Хатыылаах ойуулар....127

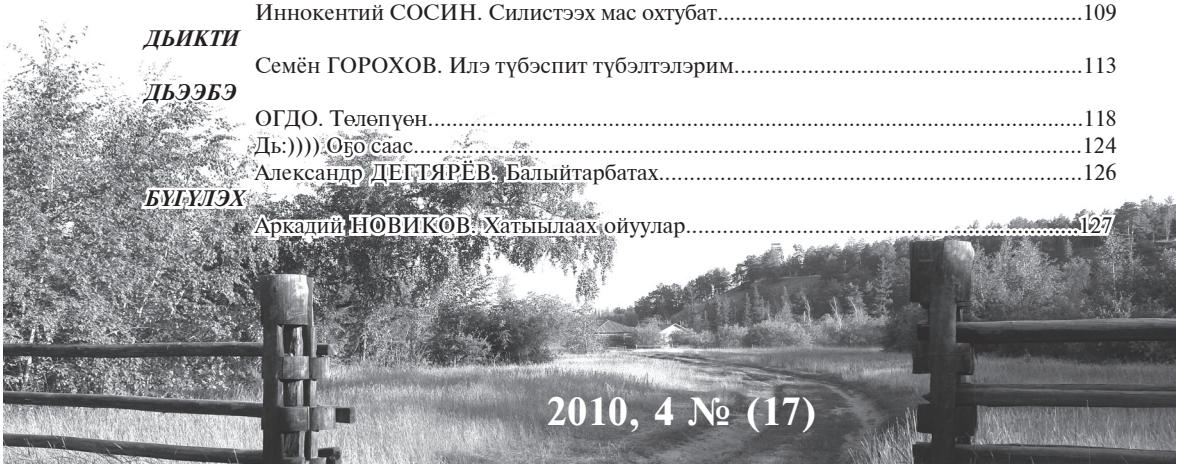

2010, 4 № (17)

Тэрийээччилэр уонна таһаарааччылар —
СР культураҕа уонна духовнай сайдыыга министиэристибэтэ
Миниистир **Андрей Борисов**
"Ситим-Медиа" ХЭТ
Салайааччы **Мария Христофорова**

"Күрүлгэн" — кыбартаалга биирдэ тахсар уус-уран-публицистическай альманах.
2007 сылтан тэриллибитэ.
Сибээс эйгэтигэр, информация технологияларыгар уонна маассабай коммуникацияҕа
федеральнай кэтэбил Саха Республикатынааҕы салаатыгар
бэлиэтэнии туоһута: ПИ № ТУ 14-0111, 2010 сыл атырдьах ыйын 9 к.

Эрэдээктэр **А.Г. Гуринов.**
Көннөрөөччү **М.И. Иванова.**
Таҥааччы-дизайнер **А.П. Иванова.**
Худуоһунньуктар **А.Н. Гоголев, И.И. Попов.**

Ааптар санаата эрэдээксийэ киэниттэн
атын буолуон сөп.

Таска — Далаана.
Фотограф-стилист Мичил Яковлев, стилист Дмитрий Васильев.

Аадырыспыт:
677018, Дьокуускай к.,
Киров уул., 18-с дь., 313-с оф.
Төл.: 34-47-40,
kyrylgen@inbox.ru

Альманаҕы сурутуу уонна тарҕатыы боппуруостарынан
Федеральнай почта сибээһин Саха сиринээҕи
бары олохтоох салаалара дьарыктаналлар.

Сурутуу индексэ: 54922

Ежеквартальный литературно-публицистический
альманах "Күрүлгэн", №4, 2010 г.

Подписано в печать 16.11.2010 Формат 84x108 1/16 Объем 8 п.л.
Усл. п.л. 13,44 Тираж 17000 экз. Заказ № Цена свободная.

Отпечатано в типографии
ОАО медиа-холдинг «Якутия»
677008 г. Якутск, пер. Вилюйский, 20

© ООО "Ситим-Медиа", 2010

Ноо ХАБЫРЫЫС

КЭРЭХСЭЭ КИҺИНИ

Киһини кэрэхсээн, болҕойон,
Кэпсэтэн ааһыый дуу, эн тохтоон,
Кылгастык да буоллар, алтыһыый,
Күннээҕи түбүктэн сынньатыый.

Сонуннар — дьиктилэр, дьээбэлэр,
Сэһэни тимэҕин сүөрэллэр,
Саҕаллар санааҕа кэрэни,
Симиллэр сүрэххэ истиҥи.

Ураанхай оҕото буолларгын —
Умнума тыл сүдү кыахтааҕын:
Уруйа — кынаттаан көтүтүөн,
Ураана — куттаргын үргүтүөн.

Киһини, Киһи диэн, эн таптаа,
Кэскиллээх санаатын арчылаа,
Кэрэмэс санаатын ытыктаа,
Кэрэмэн ыратын харыстаа.

Былыртан баччаҕа диэритин
Бар дьону биир таптал ситимнээн,
Бу сиргэ олоххо сирдиирин
Билэҕин кыракый эрдэхтэн.

Инники кэскилгин өбүгэҥ
Иэримэ дьиэ туттан, иччилээн,
Иһирэх тапталын илгэлээн
Ииппитэ — кэхтибэт түөрэхтээн.

Кэриэстээ өбүгэҥ иитиитин,
Кэһимэ ол үтүө үгэһин —
Киһини кэрэхсээ мэлдьитин,
Киниэхэ эйэҕин этэҥҥин!

Леди МУУС

Ахтылган

Салгыыта. Иннин «Күрүлгэн» 2008 сыл 3-с, 4-с, 2009 сыл 1-кы, 2-с, 3-с, 4-с уонна 2010 сыл 1-кы, 2-с, 3-с тахсыыларыгар көр.

Сүөдэр киэҥ-киэҥник атыллаталаан эрчимнээхтик хаамар. Ол эрээри, олус чуумпутук, дьоһуннук сыҕарыйар. Атаҕын тыаһа иһиллибэт идэлээх. Бэйэтин кыанар киһи биир уратыта итиннэ. Бу билигин эмиэ туох да батыччахтааһына суох:

— Аспыт бэлэм дуо? — диэн ыйыппытынан киирэн кэллэ.

Сирэйэ бэрт холку. Кыыһырбыттымтыбыт быһыы-майгы баара биллибэт. Уолаттара түннүгүнэн мылаарыҥнаһа сылдьалларын тэлгэһэ ааныттан бэлиэтии көрбүтэ. «Эрэттэр туох диирбин күүтэн эрдэхтэрэ» диэн күлэ санаабыта. Кинилэр мөҕүллэр төрүөттэрэ суох буолбутуттан, Уйбаныаптардыын өйдөспүтүттэн бэйэтэ да чэпчээн аҕай иһэрэ.

— Ужуо бэлэ-эм! — Славка обургу куукуна диэки сүүрэн маҕыйа турда.

Эбэтигэр илии-атах буолан, ас тардыһан барда. Түргэникэтэ диэн, тэлэмээттэнэн сүрдээх. Холодильник аанын субу-субу арыйталаан, лис-лас быраҕаттыыр тыаһа ыраахтан иһиллэр. Бэрдин бэрт аһын-үөлүн, иһитин-хомуоһун ончу биири даҕаны мүччү-хаччы туппата. Барыларын син тохпокко-хорбокко этэҥҥэ остуолу буллартаата.

— Бу сатана уола омуна-төлөнө. Бээ эрэ, сэрэн. Итиигэ буһаарыгын, — диэн Даайа бопсуһа сатаата, оттон сирэйэ-хараҕа «чыычааҕым тутукунайан, көмөлөһөн абырыыр ээ» диирдии сып-сымнаҕаһынан, сып-сылаһынан сайар курдук... — Бар, оҕоҥ олоппоһун чугаһат, — күөстээх иһитин кытыыга тарда-тарда дьаһайда уонна ыскаап аттыгар баран, быһыыта, тугу эрэ көрдөөн, ону-маны туппалаһа сырытта. — Уонна долбуурун иннигэр түһэрээр, таарыйа быылын сотоор.

Эмээхсин этэн бүтэриэ эрэ кэрэх, остуоллаах олоппос оннун булла. Үрдүнэннаннын сып-сап сууралаан, сотуллубукка син майгыннаата.

— Даайыҥка миискэтэ бу баар ээ, эбээ, бу-бу, — балтын ойуулаах иһитин, оһох кытыытыттан хаба тардан ылан, адьас эбэтин муннун анныгар үҥүлүттэ.

— Ээ, мин оҕом — тииҥ мэйии, эчи, этиппэт даҕаны, — эбэтэ үөрдэ. — Мааҕыын ыскаап түөһүгэр уурбут курдук санаабытым ээ, хайа икки ардыгар итиннэ тиийэн хааллаҕай... Кэм мин тэһэҕэс мэйии... — ботугураата, миниттэн баһан ылан сойута ууран кэбистэ.

Бээчэ сэрэнэ-сэрэнэ, ийэтигэр чугаһаата.

— Даайыҥканы мин көтөҕөбүн дуо?

— Ээ, кырдьык. Мэ, кыратык ыла түс эрэ, — уолугар туттаран кэбистэ.

Ас бэлэмнэһээри илиитин суунна.

— Ноо, илиигин сууммутуҥ ини? — килиэп быһа сатаан хачымахтаһар Славкатыттан ыйытта. — Кыыспытыгар кып-кыратык миин сойутуом этэ.

— Эбээ ужуо куппута уонна мин илиим ыраас баҕайы, — биирдэһэ чап гына оҕуста, итэҕэтэрдии ытыстарын нэлэҥнэттэ.

— Бүгүҥҥүбүн бэҕэһээ суунан бэлэмнэммитим, онон ыраас диэ, — аҕалара күллэ. — Ок, сэлиэйдээх миин дуу, — илиитин сотто-сотто, остуол баһыгар олорунан кэбистэ.

— Бэҕэһээ буотах, мин куруук сууна сылдьааччыбын дии, эбээ.

— Ээ, оннук бөҕө, биһиги киһибит барытын сатыыр, — Даайа сөбүлэһэр.

— Ыһы-ы, мин барытын сатыыбын. Эбээ үс куобаҕы буһарбыта-а, сороҕун чүөчэ Наадьаҕа бэрсэбит үһү, — Славка кэм да урут түһэн, ким хайа иннинэ кэпсиипсии оҕуста. — Мин күлгааҕын сиикэйдии сиэбити-им, Бээчэ сирэн сиэн баҕарбатаҕа.

— Мин эмиэ оҕо сылдьан, куобах күлгааҕын сөбүлээн аҕай сиир этим, — Сүөдэр күлэн кэбистэ. — Киһи сирбэт аһа, доҕор, эһиги ыстыыр ыаскытынааҕар быдан ордук.

— Оҕом атаҕа — ыт атаҕа, аһаан баран Наадьаҕа илдьэн биэриэҕэ, — Даайа соруйса олордо.

— Мин муощнай түргэнник сүүрэбин дии, эбээ, — чаҕылыччы көрдө. — Миэхэ икки быһыйы уонна биир, ээ, икки бууту сойутуҥ, — быыһыгар өрүскэлэһэ оҕуста, тарбахтарын чочоҥолотто.

— Эс, суох, ама, сүүрүөҥ үһү дуо? Аргыый аҕайдык бардаҕыҥ дии, аны хаарыан аһы тоҕо түһэрэн кэбиһээри.

— Мин сиһин сиир инибин, паапа курдук, — Бээчэ аргыыйдык «сакаастаата».

— Чэ, бэйи, ким тугу сөбүлүүрүн өйдүүбүн ээ, оҕолорум барахсаттар умнан кэбиһиэ диэн санаталлар.

— Хайа, оскуолаларбыт тугу-тугу диэтилэр? Туох-ханнык быһаардылар? — Кисиэннъэ кыыһын олоппоһугар олордо-олордо, эрин диэки көрбөлөөтө.

— Оттон бары өйдөстүбүт.

— Дьөгүөр Баһылайабыстаах эмиэ баалара дуо-о? — эбэлэрэ куобаҕын агдакатын кымаахтаһа-кымаахтаһа унаарытта. Охсуһуу-этиһии дьиҥ төрдүн-төбөтүн билиэн олус баҕарар. Сиэннэрэ буруйа суохтарыгар бүк эрэнэр.

— Ээ, оҕонньордоох эмээхсин иккиэн бааллара. Лоп бааччы дьаһаллаах кырдьаҕастар. Онон айдаана суох быһаарыстыбыт. Ийээ, эн ити көп эттээҕиттэн сиэххиний.

— Маннык сыралаһан, астаһан сиирбин былыр-былыргыттан ордоробун. Эһиги кыра эрдэххититтэн үөрэнэн хаалбыппын, билигин даҕаны тииһим-уоһум син баарга дылы дии, — күллэ. — Хайаан, Дьөгүөр Маасата ордук хос саҥата суох хаалбыта эбитэй? Тыл-өс баһаам буолан, маҕаһыыҥҥа кини эрэ мэлдьи быраапсай аатырар этэ дии, — мунаахсыйда.

— Таарыччы саҥа физруктуун билистим, боксёр, спорт маастара эбит. Хата, уолаттарбын үһүс чиэппэртэн бокса секциятыгар биэриэх буоллум, — Сүөдэр бэркэ астыммыт киһи быһыытынан кэпсии-ипсии олордо.

Килиэбин халыҥ гына арыыланна, мииһин, үрэ-үрэ, итиилии иһэн сирилэттэ.

— Оо, муощна-ай! Биһи Бээчэлиин боксёрдар буолабы-ыт, — Славка үөрэн айманна. — Мин оччоҕуна, уулуссаҕа кими барытын кыайабын. Чемпионнуубун.

— Киһи уулуссаҕа охсуһаары спортсмен буолбат, — Сүөдэр сөбүлээбэтэ. — Билбэт буоллаххытына, өйгүт хойуннаҕына биирдэ көҥүллүүрүм дуу?!

— Ээ, ити таах этэр ини, куһаҕаныүчүгэйи син аралааллар дии, — эбэлэрэ көмүскэстэ.

— Кэбис-кэбис, ол буоксаҕа аны онтуктарын-мантыктарын тыраамбалыахтара, — Кисиэнньэ айаҕын саба тутунна. — Айыбын даа! Төбөҕө биэрсэллэр буолбат да! Көрө-көрө куттанабын.

— Эр дьон дии, аармыйаҕа барыахтара. Бэйэлэрин кыанар буоллахтарына онно тиийэн абыраныахтара, — аҕаларын куолаһа холку.

— Ээ, ол дедовщиналаах, куһаҕан армияларыгар олох да ыыталыахпын баҕарбаппын, ыытыам да суоҕа! — ийэлэрэ чаҕаарыйда, чинэс гынна. Онтон киһитин сирэйин көрөөт, уларыйан хаалла. Сибигэнэйдэ. — Кинилэр барыахтарыгар диэри, баҕар, тупсуо дуу? Контрагынан эрэ сулууспалыыр буолуохтара дуу? Баҕалаахтар эрэ сылдьалларын курдук, — үөһэ тыынна. Кимтэн эрэ «ээх, оннук, сөпкө ыраланаҕын» диэн сөбүлэһии ирдэспиттии тулатын көрүммэхтээтэ.

— Биһи армияҕа барыахпытын баҕарабыт ээ, убаайдар уонна паапа сылдьыбыттара батта, муощнай элбэх хаартыскалардаахтар дии, — Славка урут түһэн, Бээчэтин диэки кылап-халап көрдө. Биирдэһэ сөбүлэһэн тоҥхоҥноото.

— Убайдаргыт Сахалиҥҥа, мин Забайкальеҕа сулууспалаабыппыт. Саха уолаттара бары үчүгэйдик сылдьыбыппыт.

— Оннук-оннук, оҕом байыаннай чааһыттан элбэх махталы тутар этим. Бары дьиэнэн доргуччу аҕарбыт. Убайдаргар командирдара ыыппыт суруктара билигин да бааллар ээ, сундуукпар уура сылдьабын, — эмээхсин кэнники тылларын сибигинэйдэ. Онтон көхсүн этитэ-этитэ: — Эр киһи — саллаат, Ийэ дойдутун, дьонун-сэргэтин көмүскүүр аналлаах, — диэн эбэн биэрдэ.

Ити курдук кэпсэтэ-кэпсэтэ, эбэлэрэ буһарбыт куобахтарын бэрт минньигэстик сии олордулар... Оҕолор үөрдүлэр аҕай. Аҕаларыттан мөҕүллүбэтилэр. Омуннаах «охсуһуулара» туһалаах дьарыкка тиэрдэн кэбистэ.

* * *

Скрээбиннэргэ соһуччу сонун тирилээн кэллэ, «сонун кэллэ» диэхтээҕэр сорук күөрэйэ түстэ диирбит ордуга дуу. Аҕалара Сүөдэр Саҥа дьыл кэнниттэн, баһаарыннык идэтигэр кэтэхтэн үөрэнэ, Дьокуускайдыыр буолан хаалла...

Күһүн, сир харатыгар, хас да киһилээх хамыыһыйа тахсан, маннаабы уолаттары кытта кэпсэтэ сылдьыбыттарын түмүгэ ити саҥа билиннэ. МЧСтар уонна улуус, нэһилиэк дьаһалталара үп-ас кыттыһан, сүбэ-соргу холбоон, баһаарынай депо арыйаллар уонна онно «олохтоох каадырдары» бэлэмниир «кэскиллээх тэрээһиннэрэ» үһү. Дьыала ымпыгар-чымпыгар тиийэ, үөһэттэн ыйыы-кэрдии быһыытынан быһаарыллан бүтэн, оннун-тойун булбут. Дьиэтин-уотун, массыынатын-тыраахтарын барытын булбуттар. Уонча үлэһиттэрин ити кууруска ыытан эрэллэр.

Ийэтэ Даайа үөрүүтэ сүрдээх.

— Оҕом үөрэхтэн маппат дьылҕаланна, отутуттан тахсыбыт да киһи үөрэҕи ылынар баҕайыта. Оттомурбут дьон, кыра оҕочоосторго дылы онно-манна аралдьыйбакка, ордук чиҥ билиини ыларгыт эрэбил, — диэн уола саарбахтыырын сэрэйбиттии, санаатын ыпсары этинэн кэбистэ. Хоруй эрэйэрдии ньолооруччу туттубута, уһун сэҥийэтэ иннин диэки «ыйан» таҕыста.

— Ийээ, уруучуканы туппатаҕым сүүрбэччэ сыл буолла, араһа, буукубаларын да умуннаҕым, — Сүөдэр мүчүҥнүүр. — Мин билэрим эрэ, сүгэ уонна эрбии.

— Доҕоор, эн сатаабатаҕыҥ суох ини. «Барарым дуу, барбатым дуу...» диэн мунаахсыйа санаабат инигин? Эбээбит сөпкө этэр, — аны Кисиэнньэтэ алын сыҥаах олорсон, кэбэҕэс баҕайытык, эрин Дьокуускайга «утаарда».

Эбиитин сибилигин ыытаары тэринэн эрэрдии, ойон туран, төттөрү-таары хаамыталаан бөкүнүҥнээтэ. Быыһыгар, көхөҕө ыйанан турар таҥаһы-сабы туппахалаан көрдө. Атаҕын төбөтүгэр тура-тура, биэсэлкэ үөһэ долбуурун харбыалаһан ылла. Ыскаабы арыйан, ол-бу кыстанан турарын харса суох хаһыйбахтаата. Онтон аны төҥкөҥнөөн, туумбачыканы өҥөҥнөөтө уонна идэтинэн аймана түстэ:

— Оо, дьэ, кэбис-кэбис! Доҕоор, эйиэхэ саҥа таҥас ылбатахпыт ырааппыт эбит дии, куоракка үөрэнэргэр тугу кэтэн бараҕын? — эрин диэки буруйдаммыттыы кылап-илэп көрдө. — Эчи, дьаһаҕа да суох дьахтарбын, — олус кэлэйбит киэбинэн бэйэтэ бэйэтин сэмэлэннэ.

Устунан мөҥүттэн умайыктанан барбакка, ылы-чып баран, тугу эрэ тобула сатыырдыы дьоһумсуйда. Чуумпурда. Бэрт бытааннык бөлтөрдөөн тиийэн, дьыбааҥҥа олорунан кэбистэ. Тугу эрэ булан ылыахтыы, хоһу эргиччи көрүтэлээтэ. Көхсүн этитэ-этитэ, дьиппинийэн-дьиппиэрэн, бэйэтэ этэринии «дьыалабыай уобараһыгар» киирэн хаалла. Чочумча ити курдук тимир-тамыр туттан, толкуйга баттатан олордо.

— Оҕолорбуттан ордон, эйигин төрүт да санаабатах эбиппин... — ботугураата. — Буот, уонна дьаһаллаах аҕайдык сананаахтыыбын!.. — халаатын тэллэҕин кымыстаан барда. — Бэйэбэр эмиэ тугу да ылымматаҕым ырааппыт дии... — быһыта-орута тыынан, түөһэ көппөҥөлүү мөҕүстэ... Араһа, уйадыйыахча иһийэн, чуумпуран хаалла.

— Көстүүмнээх этим буолбатах дуо? — Сүөдэр өйдөтөн, тыҥаабыт салгыны убатта.

Биирдэһэ сэргэхсийэн, сонно чуопчаара түстэ:

— Доо, кырдьык даҕаны, ол туһунан, вообще, умнубуппун! — куолаһа дорҕооннонно. — Саҥа булууһа уонна хаалтыс эрэ ылыахпыт, сарсын же Коммерсаҥка Натаһаҕа барыам, кини Новосибирскайтан фабричнайы аҕалааччы. Уолаттарбытыгар, таарыйа, эмиэ тугу эмэ көрөттүөм.

Тэрийэр-бэрийэр былааныттан дэлэгэй соҕустук үллэһиннэ... Эбии кимнээхтэн эрэ «качественнай» атах таҥаһын, хайаларыттан эрэ «дорожнай» чымадаан ылыахтааҕын уу тэстибэт гына ыпсаран, кутан-симэн кэбистэ. Устунан атыы-тутуу үллэ-балла улаатан барда, куораттыырга соччо сыһыана да суох айылаахтарга кытта тарҕанна... «Араадьыйата» холбонно. Туох-ханна баара, ким-тугу атыылыыра, төһө-хачча сыаналааҕа түөрэ барыта ааҕылынна. Барытын биэс тарбах курдук билэрэ-гынара дьикти.

— Оттон эмиэ өрүү иллэҥэ суоххун, ыалга баран, таах сэлэһэ олороруҥ көстүбэккэ дылы. Төрүт дьиэттэн быкпат курдуккун дии, ити үлүгэри барытын хаһан билэ-көрө охсубуккуный? — хотуна соһуйар эрэ.

Ол аата кийиитим адьас мааны, сатабыллаах дьаһаллаах, түргэн туттуулаах диэн хайҕыырын биллэрэр.

— Мин киһим сэлэспэтэх аатырдаҕай... — Сүөдэр мичээрдиир.

Кэргэнин эмиэ да күлэр, эмиэ да астынар быһыынан сымнаҕастык көрүтэлиир.

— Репетицияҕа сылдьан араһы бары истэн кэлэбин ээ, — Кисиэнньэ кэпсиир. — Саҥа дьылга, хата, барыбытыгар саҥа таҥас ылыныахпыт. Саҥа сылы саҥанан, үчүгэйинэн көрсүөхпүт этэ дии.

Онон ыал аҕа баһылыга араас санаалар үүйэ-хаайа туталларын табыгастаахтык быһаара сатыыр кыһалҕатыгар ылларда. Биир өттүттэн көрдөҕүнэ — сөптөөх идэлээх буолуу, таһаарыылаах үлэ мэктиэтэ итиэннэ инникигэ эрэл, иккис санаатынан — бу кыс ортото дьиэлээхтэрин бэйэлэрин эрэ хаалларыы түҥ тыаҕа таһааран муннартаан кэбиһии тэҥэ. Кырдьаҕас ыарытыган эмээхсин,

көтөххө сылдьар оҕолоох дьахтар, ону кытта алын кылааска үөрэнэр уолаттар — туораттан да көрдөххө, кыаммат-хотуммат араҥа. Эгэ, чугас киһилэрэ Сүөдэр санаатыгар «дьэ, мин суохпар хайдах дьаһанан олороллор?» диэн ыйытык төһө ыарыылааҕын ким билиэ баарай? Идэтинэн иһигэр толкуйдуур. Аадьуо сылдьан, дьиэ ис-тас үлэтин ыпсарар... Мастара-муустара, эттэрэ-астара баар... Арай сүөһүлэрин көрөллөрүгэр эрэйдэниэхтэрин сэрэйэр...

* * *

Бүгүн ахсынньы отут биирэ...

Кисиэнньэ Даайалыын сарсыарда букатын эрдэттэн куукунаҕа букунаһаллар. Омуннаатахха, таһырдьа да быга иликтэр. Бырааһынньыктааҕы астарын бэлэмнээн күн сололоро суох. Кулуупка оонньууга барыахтарыгар диэри үгүс өттүн үмүрү тутар баҕалаахтар. Туттуулара-хаптыылара «адьас мааны».

Бээчэлээх Славка аҕаларын кытта харыйа быһан кэлбиттэрэ. Киэһэлик, ириитэ, бэйэлэрэ симиэхтэрэ. Үөрүүлэрэ дьикти. Ый инниттэн ыксатан-ыксатан, «эрдэ аҕаллахпытына иннэтэ түһэн хаалыаҕа» диэнтэн эрэ иҥнэн сылдьыбыттара. Санаалара, дьэ, туолла. Күөх лабаа минньигэс салгынынан саалаларын тунуйан кэбистэ. Тоҥ мас ирэн истэҕин аайы дырылас сыта эбилиннэр эбиллэн истэ... Ону кытары күүттэриилээх Саҥа дьыллара субу чугаһыырга дылы гынна...

Уолаттар харыйаларын киэргэтии түбүгэр сүпсүгүрэллэр.

— Һылаапка, эн үөһээ өттүгэр ыйаа, мин аллараатан ылан биэрэн иһиэм, бастаан гирляндалары иилиэхпит, сө-өп, — Бээчэ «улахан» киһи быһыытынан дьаһайбахтыыр.

— Тоҕо бэйэҥ гыммаккыный? Стремяҥкаҕа тахсаргын куттанаҕы-ын, ол иһин миигин соруйсаҕын да?

— Ээ, һуох, куттаммаппын. Эн миигиннээҕэр түргэҥҥин дии.

— Мин сүүрэн эйигин куруук кыайабын дии, убаай. Муощнай баҕайытык сүүрдэхпинэ табаарыстарбытын барыларын кыайабын, туока тустан хотторон кэбиһээччибин.

— Эн эмиэ тустарга кыратык үөрэнэн эрэҕин дии. Һылабаактаан ытаамыаххын эрэ наада.

— Эс, мин хаһан ытаабыппыный?! Һылабаак буотахпын! — өһүргэммит уоҕар таас төкүнүгүн мүччү тутан кэбиспитэ муостаҕа түһэн «тас» гынна, биэс аҥыы ыһыллан хаалла. — Ити баар дии, эн барыта, — убайын буруйдуу оҕуста.

Илиитин ыстаанын сиэбигэр угунна уонна, уоһун мунньаччы тутта-тутта, Бээчэтин сирэйин-хараҕын одууласта. Кини туох эрэ диэн сэмэлээтэҕинэ этиһэн мордьооттоһорго бэлэмнэннэ.

Хата, биирдэһэ холку муҥутаан:

— Ээ, ньичибуо, алдьаннын. Сибилигин бэйэм харбыаҕым.

— Харбаа-харбаа, а туо киһи атаҕар киириэҕэ. Эбэтэр эбээҕэ этиэххэ, кини сиппийэрин сөбүлүүр.

— Эбээ суох ээ, Дьэбдьиэйдээххэ таҕыстым диэбитэ.

— Чэ-чэ, түргэнник-түргэнник, харбыы оҕус, — Славка эр ылан дьаһалымсыйда. — Илиим наһаа сылайаары гынна, — мэктиэтигэр тэпсэҥэлээн ылла. Кирилиэһэ тэбис-тэҥҥэ хаадьаҥалыы мөҕүстэ. Субу ньаачайан сууллан хаалыахтыы хаачыгыраата-кыычыгыраата.

— Ыксаама-ыксаама, эмиэ оонньууру алдьатаарыгын уонна бэйэҥ дэлби түһээригин. Стремяҥкаҥ хамсыыр аҕай дии.

— Ээ, мин успейдаан ыстаныам эт-э! Курутуой прыжо-ок! — бу ыстанан эрэрдии, илиитинэн сапсына-сапсына чохчоҥолоото.

— Сөп-сөп, аргыый! Ыксаабакка киэргэтиэххэ, — Бээчэ килэбэчигэс үлтүркэйдэри хомуйан төҥкөҥнүүрүн быыһыгар инитин буойда.

Кытай бытархай лаампаларын араaһын ииччэх-бааччах ыйаталаан баран, «курутуойдук мигайдатан» үөрдүлэр-көттүлэр.

— Оо! Биһиэхэ Саҥа дьыл ужуо буолла-а! Гирляндаларбыт муощнайда-ар! — үөһэ сылдьааччыбыт обургу омун-төлөн оргуйда, ыстанан кэбистэ.

Улаханнаан-кыралаан, күөхтээн-кыһыллаан, ол аата, санааларыгар син дьүһүн-тайма наардаан, оонньуурдарын барытын ыйаан тэйгэтэн кэбистилэр. Таас киэргэллэр абына-табына кылабачыстылар. Санааларыгар барыта табылынна.

Игирэлэр харыйаларын тула сүр дьоһуннук хаамса сырыттылар. Үөһэттэн-аллара чинчийэрдии көрбөхтөөн мэ-

лээриҥнэстилэр. «Муощнай... курутуой... президент ёлката, телевизорга көстөр курдук ...» диэн «күүстээх» тэҥнэбиллэр күөрэччи этилиннилэр. Атын да сөҕөр-махтайар тыллар элбэхтик иһилиннилэр. Онтон сыыйабаайа саҥалара-иҥэлэрэ сүтэн мэлийэн истэ. Улам-улам уостан-умуллан, устунан букатын да уурайда. Уу чуумпу буолла. Бэйэбэйэлэрин көрсөөт, астымматахтыы чыпчырынан кэбистилэр.

— Убаай, ёлкабыт хайдах эрэ дии, оонньуурдарбыт аҕыйах баҕайы курдуктар... — кырата, сыыҥын өрө сыҥа-сыҥа, кэтэҕин туппахтанна.

— Мин эмиэ оннук дии саныы турабын.

— Бэйэбит өссө тугу эрэ оҥорон иилэбит да?

— Саллааттарбытын сабынан быалаан баран ыйыахха.

— Чэ, мин аҕалыам.

Славка хосторун диэки бөтөрөҥ ойдо. Кирилиэһи көрүөх бэтэрээ өттүгэр дабайан, иккис этээскэ биирдэ баар буолла. Ыскааптарын хасыһан кутукунайар тыаһа иһилиннэ. Арааһа, «куораттыахтаах» малларыгар ыалдьыттаһан эрдэҕэ. Тугу эрэ, мүччү-хаччы тутан, муостаҕа талыгыратта. Барбытын курдук түргэнник төннө охсон, убайын иннигэр «аармыйалаах» хоруопкатын тоҕо тутан кэбистэ. Араахыма быһыылаахтаһаалаах муор-туор саллааттар «көрөн үөрэҕит дуу, хомойоҕут дуу, дьэ, хайыыгыт?» диэбиттии муостаҕа бытарыһа түстүлэр. Ким илиитэ суох... Ким атаҕа суох... Ким төбөтө мэлийбит... Сорох букатын даҕаны ханньаччы барбыт. Наар аанньа сэриигиттэр бүк-тах түһэн, итинэн-манан сарымтахтанан сытаахтаатылар. Кытаанах кыргыһыыттан бүтүн ордубута ахсааннаах эбит...

— Пахы-ый! Бука бары инбэлиитгэр дии!

— Бу-бу, убаай, көр эрэ, үчүгэйдэр бааллар ээ, бааще алдьамматахтар, — Славка баайдарын көмүскэстэ.

— Туох да көстүбэт гына барытын пластилинынан сыбаабыккын батта.

— Соттохпуна муощнай баҕайы буолуохтара, сабыс-саҥа курдук! — дьабаллыбыт сирэйдээх сэриигитин булууһатын тэллэҕинэн, кыналла-кыналла, ыраастыы сатаан ньуххайдаата.

— Аны таҥаскын дьаабылаатыҥ дии, маама кэһэтиэ, — Бээчэ инитин сэмэлээтэ.

— Оччоҕуна бэйэҥ киэргэт, киһини мөх да мөх буолаҕын, — биирдэһэ оонньуурун салыс гына илгэн кэбистэ. Илиитин сиэбигэр угунна. Сөбүлээбэтэҕин биллэрэн, буугунуубуугунуу тэйэ хаамта.

— Чэ-чэ, Һылаапка, бырааһынньыгы бэлэмниир дьон кыыһырсыбаттар ээ. Маамалаах паапа сотору кэлиэхтэрэ дии.

— Ээ, мин билли-им! Лялик оҥорбут макеттарын иилиэххэ. Киниэнэ үчүгэй баҕайыла-ар!

— Кырдьык даҕаны, түргэнник аҕала оҕус. Бүтэрэн баран, сакалааттаах бэчиэнньэ сиэхпит, «Кола» иһиэхпит. Мин аччыктаатым быһыылаах.

— Мин эмиэ аччыктаатым аҕа-ай. Иһит эрэ, иһим ужуо тыаһаан эрэр.

Саҥа дьыл маанылаах маһын киэргэтии, дьэ, оннун-тойун булла. Таас оонньуурдары уонна чыпчыҥнас уоттары кытта дьэрэкээн өҥнөөх самолёттар, хараабыллар, ракеталар кэккэлэстилэр. Симэнии силигэ ситтэ. Соруга туолла...

Сүрүнэ, «бадаарак» угуллуохтаах кыһыл хаатыҥкаларын мас анныгар эр-биир кэчигирэттилэр. Уон икки чаас кэнниттэн өҥөйөн көрдөхтөрүнэ үлэхтэрэ хаатыҥка иһигэр баар буола түһүөхтээхтэр... Хас сыл аайы оннук бэлэхтэтэллэр... Кыра сылдьан, Тымныы оҕонньору кэтээн-манаан утуйбакка эрэйдэнэллэрин санаатахтарына билигин күлэллэр. Утуйан хаалан куоттаран кэбиспит буолаллара. Кэлин, улаатан суоҕун биллэллэр да, хаатыҥкаларын син биир ууралар. Ким кэһиттэн аккаастаныай?

— Ээ, саамай үөһээтигэр тугу да иилбэтэхпит дии, — Бээчэ оонньуурдаах дьаабыктарын хаһыста.

— Бу баар, бу баар, — инитэ, кэм да түргэн киһи, кини иннинэ була охсубут.

Кирилиэһигэр тутугурайан тахсан, уһун синньигэс киэргэлин харыйа төбөтүгэр кэтэрдэн кэбистэ.

— Бээчэ, көр эрэ, сөп да?

— Ээ, муощнай.

— Оо, массыына кэллэ-э! Толик кэллэ дии, паапатыныын! — ыстанан түстэ. Аан хоско тэбиннэ.

— Оччоҕо биһи куоракка барсабыт дуо? — Бээчэ бэйэтэ бэйэтиттэн ыйытан ботугуруу хаалла.

Аан тэлэллээтин кытта үрүҥ туман үллэ-үллэ үтэн-үүнэн иһэн, аара уостан-симэлийэн хаалла.

— Ыаллар, кэлэн иһэр Саҥа дьылынан! — таайдара Өлөксөй үөрэн-көтөн киирэн кэллэ.

Кэнниттэн Толик:

— Всем привет, Happy New Year! Биһиги эһиэхэ көһөн кэллибит, — диэбитинэн аҕатын кэнниттэн мылтараҥнаата. — Шуутка, Новай годтуу кэллибит, ээ, Саҥа дьыллыы, сотору обратно в город поедем.

Даайа эмээхсин куорат оҕотун итинник саҥатын-иҥэтин истибитэ буоллар, «эмиэ бааһынайа бэргээн кэлбит» диэн хомуруйуохтаах этэ. Уонна аҕыйах хонукка «тылын имитэн», барарын саҕана «оҕом, Туолаччын буор саха буолла» диэн үөрүөхтээх...

— Хайа, бэйэҕит эрэ дуу, дьоҥҥут ханналарый? — таайдара Өлөксөй иккиэннэрин кытта илии тутуста.

Бээчэ сүр дьоһуннук дорооболосто. Оттон биирдэһэ таайын улахан ытыһын икки илиитинэн харбаан ылаат, эрчимнээхтик эйэҥэлэттэ:

— Маамалаах паапа кулуупка концерт көрө барбыттара. Эбээ ыалга тахсыбыта. Сотору киирэр үһү. Биһи ёлкабытын саҥа туруордубут уонна Даайыҥканы ужуо утуппуппут, — үлүмнэһэн сонуннарын биирдэ тоҕо тэбээн кэбистэ.

Аны Толикка көһө охсон, улахан суумкалаах куорат кэһиитин тэҥҥэ хасыһан барда. Ыалдьыттар бэйэлэрэ үллэрэллэрин кэтэһэр-маналар дуу, ким анала туох-ханнык буоларын, саатар, ыйытар дуу мэлийдэ. Килэбэчигэс-халабачыгас сууларын хайыта тардыалаан сонно туттаран туран арыйталаан хачыгыратта. Омунугар «оо!» да «оо!» буолла. Кимиэнэ даҕаны түбэстин, анаар кырыытыттан барытыгар үөрдэ. Арыйбыттарын унуормаҥаар хаһыйан бэйэтин киэнин көрдөөн булумахтанна. «Ураа! Дистанционкалаах катер миэнэ-э!» — үөрүүтүн өрөгөйүгэр өрүтэ көтүөккэлээтэ. Бээчэ эмиэ ымсыырбыттыы көрөн турда эрээри, бэркиһээтэ быһыылаах: «Мин чаанньык туруоруом», — дии-дии, куукунаҕа барда. Араана, эбээтин дьаһалын үтүгүннэ. Ыалдьыттары үүттээх чэйинэн көрсөллөрүн кини үчүгэйдик билэр.

— Бээчэ, эйиэнэ пульта ах танк, — дии-дии, Толик илдьэн биэрдэ.

— Баһыыба, наһаа үчүгэй, — биирдэһэ сэргии түстэ. Бэлэҕин эргим-ургум тутта. — Батарейка ыллахпына ыытан көрүөм, — диэн буолла.

— Билигин пробуйдаа ээ, пальчиковай батарейкалары буолунайы аҕалбыппыт, өссө аккумулятордаах, заряжаемай, — убайа быһаара оҕуста.

Ас-үөл тардыыта умнулунна. Өлөксөй телевизор көрө саалаҕа хаалла. «Ок, ыччаттар, байыаннай харыйаны туруорбуккут ди! Тоҕо үчүгэйэй!» — сөхтө-махтайда. Уолаттар хайҕанан астыннылар. Үһүөн иккис этээскэ тахсан, оонньоон булумахтаннылар. «Сухопутнай» сэриилэр муостаны биир гына тэлгэннилэр. Саҥа дьыллааҕы салют бөҕө ньиргийдэ. Суол бөҕө оҥоһулунна, сырыы бөҕөтө ырылынна. Онноҕор Славка саҥа катера, Даайыҥка суунар баалынайын иһигэр бүтэҥи тыаһынан дыыгыныы-дыыгыныы, өрө-таҥнары кылбаһыйда. Балай эмэ ыраахха устан ньолбоһутан хаалыах дьону иһит кырата хааччахтаата. Хаайтардылар. «Саас улахан чалбахха таһааран, буолунай кыраадыс ыытыах», — буоллулар (онуоха диэри унуоҕун туппатахтарына)...

Ол сылдьан, аһара омуннаахтык оонньоон ньамалаһан, кыыстарын уһугуннардылар... Ытаан бэбээрэ сылдьар Даайыҥкаларын тэллэҥэлэтэн илдьэн, таайдарыгар туттара оҕустулар. Кырачааннара билбэтэх-көрбөтөх саҥа киһититтэн соһуйда быһыылаах, ах баран хаалла. Уулааҕынан-хаардааҕынан көрө-көрө мэрбэҥниир эрэ. Славка нэлэгэр тааһы тилигирэтэн аҕалан, таайын атаҕар анньан кэбистэ:

— Манна чохчотооччулар, «шии-иш, шыы-ыш» дии-дии көтөҕөн олоруохтааххын, оччоҕуна ииктиир, — диэн «учууталлаата». Аны киһини соруйсуохтара диэххэ айылаах куота турда.

— Хайа, доҕор, бу киһибит кыра оҕону көтөхпөтөҕө быданнаатаҕа, былыр умнуллубут дьыала буоллаҕа, — Өлөксөй бэйэтэ бэйэтиниин кэпсэтэ-кэпсэтэ Даайыҥканы бадьыыстаста. — Биһиги маамабытыттан билигин оҕо көрдөөтөхпүтүнэ сонно миэстэтигэр уҥан түһэр ини, «хватит нам одного оболтуса» диэбиттээҕин умна иликпит. Күлэ-күлэ, сибэкки букетын өйөөн-убаан көтөҕөрдүү, сэрэнэн-сэрэнэн тутта-хапта сырытта.

Чохчойооччу ииктииртэн кыккыраччы аккаастанна. Кытара-кытара, тиэрэ кэдэ-

рийэн батынан кэбистэ. Кыратын көрүмэҥ, күүһэ-күдэҕэ дьикти. Эр киһибит үөрүйэҕэ суоҕуттан чуут мүччү ыһыкта сыста. Сонньуйда. Илиитин төһө кыалларынан сымната сатыы-сатыы, кыысчааны хачайдыы сырытта. Биирбит да син үөрэннэ бадахтаах. Атыҥыраабата. Ытаабата. Тарбаҕын эмэн соппойон уоскуйда...

Таайдара ити курдук тура хаама тэпсэҥэлээн, аҥаар хараҕынан киирэр ааны, биир хараҕынан телевизоры маһаһа сырытта. Киинэни көрө-көрө күлэн солото суох... Күөх экраҥҥа, мэлдьи да буоларын курдук, «Ирония судьбы, или С лёгким паром!» диэн Эльдар Рязанов аатырбыт мелодрамата көстө турар. Артыыс Андрей Мягков оонньуур геройа Москва уонна Ленинград үүт-үкчү дьиэлэригэр мунан-тэнэн, эрэйи көрөн биэрээхтээтэ.

Дьэ, уонна «баанныктанар диэн абыраллаах да баҕайы!» диэҥ. Суммут-тараммыт Женя Лукашин итирэн булкулларын, араастаан муҥнанарын, Ипполит кыыһыран бабыгырыырын сыл аайы көрө-көрө бары күлэр идэлээхпит. Сылайбаппыт. Хал буолбаппыт. Инньэ сэбиэскэй кэмнэртэн илдьэ кэлбит киинэбитигэр үөрэнэн хаалбыппыт. Саҥа дьылы көрсүү сиэрин биир быстыспат сорҕотунан ылынабыт.

* * *

Куорат аан будулҕан туманынан саба бүрүллэн халлааҥҥа баар остуоруйа дойдутун санатар. Тулаҥ эргиччи күөгэл-нусхал. Бииртэн биир халыҥ былыт сабыта баттаан, улахан дьиэлэр быһаҕастара да көстүбэт гына үллэччи бүрүллүбүттэр, быллаччы сууламмыттар. Бары салгыҥҥа көтө-дайа сылдьар курдуктар. Хам-хаадьаа устан аахар массыыналар уоттара эрэ биэрэстэлээх сиртэн чүмэчилэр кылахачыйалларыгар дылы быыкаатык чыпчыҥнаһа-чыпчыҥнаһа сүтэллэр. Сарсыарда эрдэтэ бэрт буолан, Дьокуускай уһукта илик...

Соппуруон үөрүйэҕинэн халлаан суһуктуйуута турбута. Араадьыйатын холбообута, эдэр оҕо чуопчаарыйда:

Саһарҕалаах
Саҥа күнү
Сайа-үөрэ саҥардар,
Сонун-нуомас
Соргулааҕын
Санаа аайы салайсар,
Саха тыллаах
Сайдам кутун
Сарсыардаттан үөрдэргэ
«Саха радио» эфиргэ!

Оҕонньор дьэгдьэс гына түстэ. Сэргэхсийдэ... Кыыһа син аһыыр, кыралаан саҥарар эҥин буолта. Бэйэтэ даҕаны оҕото арыычча аматыйыаҕыттан чэпчээбитэ. Улаханнык ыалдьан ыксата сырытта ээ. «Өрүттүбэтигэр тиийээхтээтэ» диэн санаатыттан кырдьаҕас бэйэтэ сытынан кэбиһэ сыспыта. Ол эрээри, эр киһи буоллаҕа, тулуста. Саастаах киһи санааҕа-онооҕо баттатыыта кэнники тугунан диэлийэн тахсыа биллибэт. Онноoҕор эдэрдэр, эт-сиин, өй-санаа өттүнэн күүс-кыах баар аҕай дьоно, мунчаарыы-муунтуйуу ыар баттыгын кыайбаттар. Муннулара сынтарыйан барар: куһаҕан дьаллыкка ыллараллар, араас дьаҥҥа хаптараллар. Кыһалҕаларын сатаан таһаарбакка истэригэр тутан сүрэхтэригэр оҕустараллар. Санаа сүгэһэрин киэр илгэн кэбиһии манан ахан буолбатах. Ылбычча киһи кыайбат дьыалата...

Оҕонньор инсуллаабыт кыыһыгар, атаах сиэнигэр көмө-ньыма буола сатыыр. Аҕыйах хонуктааҕа диэри күлэ-үөрэ, ойо-тэбэ үлэ бөҕөнү үмүрүтэ сылдьыбыт барахсана орон ото буолан сытаахтыыр. Киһи күннээх, балык ыамнаах диэн итини этэн эрдэхтэрэ дуу. Ама эрдэҕинэ куорат биир биллэр хотун хаан дьахтара этэ...

«Плехановканы» бүтэрэн кэлээт, араас министиэристибэлэринэн салайар үлэҕэ сылдьыбыта. Аныгылыы көрүүлээх кыыс бюджет чаастаах үлэтигэр өр хаайтаран олорботоҕо, рынок үйэтэ саҕаланыаҕыттан чааһынай тэрилтэ тэринэн ньиргиччи үлэлии-хамсыы сылдьыбыта. Сүрдээх тэрээһиннээх, кытаанах ирдэбиллээх салайааччынан билинэллэрэ. Дьон бөҕөнү тутан, үлэлээн-хамнастаан олорбута, олохторун-дьаһахтарын тупсарбыта. Хара маҥнайгыттан саҕаласпыт, тус бэйэҕэ үлэлиир диэн хайдахтаах аһыытынньулуунун билбит бастыҥ үлэһиттэригэр дьиэ-уот тэринэллэригэр көмөлөспүтэ. Бэйэтин да умнубатаҕа, кыбартыыратын симээбитэ-ситэрбитэ. «Килэйэн-халайан куоска халтарыйар муосталаах мааны дьиэлэммитэ». Киһи күлүгэ көстөр таас муостаны оҕонньор хара маҥнайгыттан иһигэр киллэрбэтэҕэ. Билигин да сөбүлээбэт. Таһа эрэ килэгир, иһэ мэлигир... диэн мэлдьи этэр. Түөрэккэй олоҕу-дьаһаҕы түстүүр быһыылаах

дии саныыр, уонна тымныынан аргыйарын оҕоккото. Кута-сүрэ таас уораҕайга букатын тохтообот... Куоракка сыһыаннааҕы, барытын даҕаны, кини тириитин таһынан ылынар. Төрөөбүт-үөскээбит дойдута, тыа сирэ барахсан, салгынныын мүөт.

Оҕонньор араастаан аралдьыйар, үксүн араадьыйа сахалыы биэриилэрин истэр. Кэпсэппит-ипсэппит саҕа сананар. Ол быыһыгар туойан-ыллаан тыынын таһаарар. Эдэригэр кулуупка көччүйэрин курдук уохтаахтык да буолбатар, син иһиллэр гына киҥинэйэр. Куорат кыбартыыратыгар ол да сөп. Көхсө кэҥиир. Дойдутун ахтыбытын аһарынар...

Уон араас өҥүнэн чыпчыҥныы умайар, эргийэр-урбайар оҥоһуу харыйатын одуулаһа-одуулаһа, Соппуруон уруккуну-хойуккуну ахтар-саныыр... Дьэ, аныгы барахсаттар барыны-бары сатаан-сааһылаан оҥороллор. Ол эрээри, тыа күөх харыйатын кини туохха атастаһыай?! Суох. Айылҕа мааны оҕотун туох солбуйуой? Урут оҕо эрдэҕинэ кырдьаҕастар кэпсииллэрин өйдөөн кэлэр... Былыргы өбүгэлэрбит өйдүүллэринэн тоҕус кумалааннаах аарыма харыйаҕа биитэр тииккэ ойуун буолар киһи кута иитиллэрэ. Ол мас кый ыраах баар дайдыга үүнэр-үөскүүр эбитэ үһү. Аллараанҥы уонна ортоку кумалааннарыгар иитиллибит куттаах дьонтон орто баайылаах ойууттар төрөөн-үөскээн тахсаллара. Оттон үөһээҥҥи кумалааҥҥа иитиллибит киһи улуу ойуун буоларга ананара, оннук төлкөлөнөрө... Оҕонньор аҕыйах сыллааҕыта «Илин» сурунаалга Дабыл суруйуутун бэркэ сэргээн аахпыта. Сөбүлээбитэ. Билигин да ол ыстатыйаны чопчу өйдүүр. Онно этиллэринэн, харыйаны ийэ кут иитиллэр уйатын курдук сыһыаннаһыы биир көстүүтүнэн Ороһооспо буолар эбит. Харыйаны туруоран, кинини тула ыллаан-туойан, үөрэн-көтөн дьон-сэргэ бэйэтин кутун бөҕөргөтүнэр эбит. Ити түҥ былыргы үөрүйэх аныгы бырааһынньыкка, Саҥа дьылга, кубулуйбут...

Устунан биир дойдулаахтарын санаан барар: били дьукааҕа кыыс, Наадьа, хайдах дьаһанан олороохтуура эбитэй?.. Эчи, аһааҕа-ыарыһаҕа, кыайбата-хоппото да бэрт. Астара-үөллэрэ уу-хаар, таҥастара-саптара солко-хоппуруон буолан, аныгы ыччат үгүстэрэ итинниктэр, оккураҥ баҕайылар... Ыаллара Скрээбиннэр этэҥҥэлэр ини... Даайа... Даайа... Соппуруон Миитэрэппээнниин уу тэстибэт доҕордуулар этэ дии... Кыра эрдэхтэриттэн бииргэ үөскээбиттэрэ... Саҥа дьыл кэнниттэн дойдутугар тиийдэҕинэ кэпсэтэн көрөрө дуу... Оҕонньор кичэмэ иэйиилэрэ ырааттылар... Күннээҕинэн олорор чычаас киһи кини дириҥ санааларын иккистээн да төрөөтөҕүнэ чарапчыланара саарбах...

* * *

— Хайыы, Өлүөсэлээх кэлбиттэр дии! — Кисиэнньэ, бөкүнүс гынан, аан хоско биирдэ баар буолла. — Бииргэ Саҥа дьыллыыр буолбуппут! — үөрэн-көтөн, соһуйан-өмүрэн игирэчээннэриттэн итэҕэһэ суох биир кэм омун-төлөн түстэ.

— Өлөксөй, дорообо, — диэбитинэн Сүөдэр кэнниттэн төҥкөҥнөөн көһүннэ. Аргыый аҕай илиитин уунна.

Ыалдьыттара оҕо кыбыныылаах саала ортотуттан аргыый хааман кэллэ. Илии тутуста. Күллэ:

— Дьэ, бырааттар миигин ньээҥкэ оҥостон сэриилэһэн абыраннылар. Дьуолкалара да байыаннай.

— Кэбис-кэбис, таайдарыгар букатын сэлээннэнэн кэбиспиттэр буолбат дуо? Хайыы, үчүгэй баҕайытык туруорбуттар дии, саллааттары көр эрэ, ээ, — ийэлэрэ эмиэ да үөрдэ, быыһыгар эмиэ да сонньуйда.

— Хата, устудьуоннуур сылларбын санаттылар. Толик биһикки көтөхсө сылдьан, элбэх кинигэни «аахпыппыт». Син экзаменнарбытын этэҥҥэ ааспыттаахпыт.

— Оннук-оннук, ол иһин тылга барытыгар тыыппалаах буоллаҕа дии, быыкаатыттан «кинигэлэммит» киһи, — Кисиэнньэ сиэн бырaатын хайгыыр. Быыһыгар уолаттарын дьаһайар. — Чэ, оҕолор, аспытын бэлэмнии охсуоҕуҥ, чаас ыраатта. Хайыы, оттон эбээбит ханна барбытай?

— Дьэбдьиэйдээхтэн киирэ илик, ужуо хас да чаас буолла, — Славка дакылааттыы оҕуста. — Суотабайыгар эрийиэххэ, түргэнник кэлэ оҕус диэн, — салгыы айманна.

— Чэ, бээ, аргыый, — Сүөдэр буойуста. — Аспытын бэйэбит тарда туруоххайыҥ.— Куукунаттан остуолу таһааран, саалаҕа турар обургу остуолга холбоон, уһун синньигэс гына бэлэмнээтэ. — Оҕолор, хостон олоппостордо аҕалтааҥ.

Уолаттар үһүөн үс аҥыы бытарыстылар. Биир-биир таскайдаан, остуол тула сэттэ

олоппоһу кэчигирэтэн кэбистилэр. Кыыстарын да киэнин умнубатылар. Соһон тилигирэтэн аҕалан остуол баһыгар туруордулар.

— Өлүөсэ, оттон Сардаана тоҕо кэлсибэтэ? Биһиги эһигини хойутуу кэлэр буолуохтаахтар дэһэ сылдьыбыппыт дии, — Кисиэнньэ убайын сирэйин-хараҕын үөрэтэрдии көрүтэлээтэ.

— Ээ, кини киһи тыаҕа тахсыа дуо? Бэйэтэ этэринэн «ни за какие коврижки» кэлбэт. Турпутёвканан ырааппыта-а, кыраныысса таһыгар кырылас саһархай кумахха сыламныыр. Биһиги, патриоттар, дойдубутун быдан ордоробут, онон барсыбатыбыт. Уонна дьиэбитигэр да тэһийбэтибит. Эһиэхэ кэлэ турдубут.

— Сөп-сөп, оруобуна сөпкө гыммыккыт. Бары үөрэ-көтө, Саҥа дьылы көрсүөхпүт. Аймаҕынан бииргэ көрсүбэтэх да ыраатта. Билигин аһыахпыт. Күнүс барытын кэриэтэ бэлэмнээбиппит ээ. Итии аспытын эрэ буһара иликпит. Чэ, олору начаас сырдыгынатан биэриэм.

— Оо, эбээлээх кэллилэ-эр.

— Саҥа дьылынан, — Дьэбдьиэй мичээрдээбитинэн мөлбөлдьүйэн кэлэн, чугас турар олоппоско олорунан кэбистэ.

Оҕолорго мөкүнүк-төкүнүк суулаах кэһиилэрин үҥүлүттэ. «Оо, улахан баҕайы киндер сюрпризтар! Эйиэнэ иһэ тугуй? Туох баарый? Миэнэ манны-ык ...» диэн саҥа-иҥэ хойунна. Сакалаат хаҕын да сиэбэккэ, иһигэр угуллубут оонньуурдарын ырытыы буолла.

— Эйигин эмиэ эҕэрдэлиибит, — дьиэлээхтэр үөрэ-көтө көрүстүлэр. — Элбэх буолан бырааһынньыктыыр олус үчүгэй, бэрт эбит, — көх-нэм түстүлэр.

— Биһиги бэртээхэй кэнсиэри көрөн кэллибит, — Сүөдэр аргыый аҕай кэпсии олордо.

Сылдьыбатахтар сэргээн аҕай иһиттилэр. Дьон талааннаах да эбититтэн сөхтүлэр-махтайдылар. Ордук Дьэбдьиэй соһуйда. Кини саныырынан кулууп куруук хатанан турар тоҥ хаһаа этэ ээ... Онто бүгүн тиэрэ эргийэн соһутта.

Минньигэс ас сыта муннуларын кычыгылатта. Ас-үөл эгэлгэтэ, хоҥор хаас үөрүнүү тоҕу анньан, куукуна диэкиттэн субуллан-субуруһан тахсан истилэр. Остуол хотойорунан бугул-бугул кэккэлэстилэр. Чохочуга сууламмыт быар, убаһа хаана, эмис сылгы хартата, эт бэрэскитэ, хаһаайка «фирменнэй» сибиинньэ этиттэн рулета, бэйэтэ оҥорбут симии халбаһыта уонна да атына хара баһаам. Саҥа дьылга хайаатар да баар буолуохтаах «оливьета». Ону кытта сонун салааттарын арааһа, десерт үгүөрүтэ. Утах да көрүҥүн элбэҕэ сөхтөрдө. Бары барыта баар. Куораттар фуруукта кэһиилээх кэлбиттэрэ остуолларын эбии киэргэттэ. Саһархай апельсиннар, мандариннар күн оҕолорунуу таас иһиккэ төкүнүҥнэстилэр. Виноград киистэлэрэ күөх, хара ытарҕа буоланнар, курустаал вазаттан намылыйа ыйаннылар. Бөлтөгөр өттүктээх грушалар, кыһыл сирэйдээх яблоколар ойоҕостон өйөннүлэр. «Арбайбыт төбөлөөх», — дии-дии, улахан баҕайы ананаһы Славка ваза ортотугар хороччу олордон кэбистэ. Толик: «Натюрморт!», — диэн киэргэтэн эттэ. Игирэлэр туох-ханнык тыл буоларын билбэтэллэр да, сөбүлэһэн кэҕиҥнэстилэр. Арааһа, үчүгэй «минньигэс» аат эбитин сэрэйдэхтэрэ.

— Хайыы, чаастан эрэ ордук хаалбыт дии, түргэнник олоро охсуоҕуҥ. Барыта бэлэм буолла, — Кисиэнньэ чаҕаарыйда.

Улахаттар күө-дьаа кэпсэтэ олорон, бириэмэ сүүрэрин билбэккэ да хаалбыттар.

— Чэ, биһиги төрөөбүт дойдубут хоту улуустарын кытта Саҥа дьыллыы туруоҕуҥ, — диэн буолла.

— Оннук-оннук, Кремль курааннарын кытта эмиэ тэҥҥэ көрсүөхпүт, — дэстилэр.

Дьиэлээх тойон мустубуттарга барыларыгар кэлэр сылга дьолу-соргуну баҕаран, кылгас эрээри истиҥ-иһирэх тост көтөхтөрдө. Сампааннаах үрүүмпэлэр күөрэйдилэр, кыралар ыстакааннаах суоктарын кыттыһыннардылар. Үөрүүлэрин үллэстэ, ким тугу сөбүлүүрүнэн уурунан күө-дьаа кэпсэтэ-кэпсэтэ аһыы-сии олордулар...

* * *

Суугунаһыы-сааҕынаһыы... Сүпсүлгэн... Ааһан эрэр сыл түмүктэрэ... Үүнэр кэм күүтэр түбүктэрэ... Эрэл... Итэҕэл... Тапталл... Барыта үчүгэйи эрэ түүйэр, үтүөнү эрэ күүтэр аптаах дьикти түгэннэр...

Саҥа дьыл улаханныын-кыралыын дьиэ кэргэн бүттүүнүн үөрүүтэ-көтүүтэ. Дьиэ кэргэн бырааһынньыга. Улахаттар сонун уларыйыылары, кыралар судургутук элбэх кэһиини кэтэһэр кэрэ кэмнэрэ. Остуол

тула олорон уоттаах-төлөннөөх эҕэрдэлэр, үрүҥ күүгэнинэн үрүлүйэ үллэр сампааны күөрэччи көтөҕүүлэр. Ырыа-тойук, үҥкүүбитии... Истиҥник кэпсэтиһэн ааспыты ахтыһыы, инникини тымтыктаныы...

Оттон соҕотох киһи бу аптаах түгэнтэн тугу күүтэрий дуу, күүппэтий дуу?.. Сорох соҕотохпун дии сананарыттан саргыта самнар сор аргыстаах, сорох көҥүлбүн дэнэриттэн көччүйэ көтөр сүр үөрүүлээх. Ити туругун хайдах ылынарыттан өйө-санаата араастаах.

Баҕар, халлаан эттиктэриниин ханыы тардыһан, ырыа-хоһоон ыллыктаныа. Аргыс оҥосто сатаан араас санаалары аймыа.

Ыраас ньуурунан кылбайан
Ый курус туналын тарҕатта.
Күн тэҥэ күлүмэ суоҕуттан
Кыбыста тулатын сырдатта.

Ыллам ырыаҕа ылланан
Ыал аайы ыалдьыттаан соһутта.
Хоһооҥҥо холбоно хоһуллан
Хараастар санаатын кыйдатта.

Көрсүө кыыстыы кэмчиэрийэн
Көп былыт уорҕатын былдьаста.
Халлаан хаттыктарын дабайан
Хаайтарар буомнарын киэр аста.

Кыбыстыма дуу, ыйдаҥа,
Күн суоһар ымсыыра санаама.
Хаарыаннаах абылыыр сырдыккын
Харааннаан тууйулла тутума.

Баҕар, синньэ бэйэтинэн нус бааччы сылдьан санаата табыллыа. Онно-манна ыраахха ымсыырбакка, күннээҕи түбүгүнэн муҥурданыа. Саҥа күҥҥэ күүс мунньунуо. Бүтүн бэйэтин бөҕөргөтүө.

Хараабат баһаам санаакам
Соҕотох муҥутах буолбатах,
Халлаан сулуһунуу бачымах
Сырсар ыыра киэҥ баҕарах...

Халыан хабараан айаннаах
Сааллан ылар тыйыс охсуулаах,
Харааннаан иһийэр чуумпулаах
Сатаан салаллар муоһалаах...

Хаарыллара күөх баламах
Самнары анньара үтүмэх,
Хара чааны таһаарар бүүтэх
Сүтэрбит чэрдэрэ түгэх.

Хайаан да туолар тус сыаллаах
Сылайбат сындааһын хаамыылаах.
Хайа барбат хаҥарай хааннаах
Сытыы кылыс атыыр тыыннаах...

Хам куурбат дириҥ чүөмпэлээх
Симилэх быыһа түҥ ойуурдаах.
Ханан да буруйбат соргулаах
Субуллар быыра ох суоллаах...

* * *

Дэриэбинэ киэркэйдэ. Тэрилтэлэр, ыаллар тэлгэһэлэригэр Саҥа дьыллааҕы оҥоһуктар бииртэн биир үчүгэйинэн кэчигирэһэн истилэр. Ордук оскуолалар күннээтилэр. «Былааһы ыллылар». Кинилэр Тымныы оҕонньордоро уонна Хаарчааналара чугаһынан суох астык-мааны көстүүлэннилэр. Өҥнөрө-дьүһүннэрэ даҕаны, үрүҥ далай ортотугар көҕөрөн-кытаран, ыраахтан харахха быраҕыллаллар. «Биһиэннэрэ аатырбыт Зураб Церетели айымньыларынааҕар быдан баараҕайдар» диэн оонньуу-күлүү быластаах быһаарыылаахтар. Оҕолор барахсаттар кымырдаҕас курдук суксукунаһан-субуруһан кыһаллан-мүһэллэн оҥорбуттара хайа да улахан киһи «улуу баайынааҕар» таһыччы үчүгэйдик тахсыбыт. Табыллыбыт. Онтон күүс-уох ылан, балайда улахан хаар куораты айан-тутан дьэндэтэн таһаардылар. Остуоруйа дойдута араас быһыылаах-таһаалаах тутууларынан килбэйэ дьэндэйдэ. Салааскаланан сырылыыр үрдүк сыырдар, төкүнүйэн түһэр муус килиэ суоллар, киһи киирэн мунан хаалар эрийэ-буруйа хостор... Ити дьикти сирдэригэр күн талбыта барыта баар.

Бээчэлээх Славка эмиэ дьиэлэрин таһын хайдах сатыылларынан симээбиттэрэ. Кырааскаларын уулаах биэдэрэлэргэ суурайа-суурайа, иһирдьэ-таһырдьа таһан үлэ бөҕөнү көрсүбүттэрэ. Хас да хонугу быһа оннук ириэрэн-тоҥорон өрө-таҥнары тиэстибиттэрэ. Эбэлэрэ сэмэлии былаан этэринэн «киир да таҕыс буолан мачааккаланан, дьиэни балачча сөрүүдүппүттэрэ». Ол аата уулуссаттан күүлэҕэ диэри кэлэр суолларын муус фонариктарынан киэргэппиттэрэ. Киэһэтин олор истэригэр чүмэчи уматтахтарына, куорат дьэрэкээн уотуттан-күөһүттэн итэҕэһэ суох көстүү сэттэ өҥүнэн кустуктана түһэрэ. «Мин оҕолорум барахсаттар тугу сатаабатахтарай?» диэн сэмээр киэн туттуу эбэлэрин санаатын сымнатара.

Аҕалара булуус үрдүттэн төкүнүйэн түһэргэ анаан, муус кутан сыыр оҥорбута. Туруорута бэрт буолан сырылыырга түргэнэ сүрдээҕэ. «Сырыынньа соҕус гыныаҥ этэ, кэбис-кэбис, аны сээкэйдэрин өлөрүөхтэрэ», — диэн ийэлэрэ этэн көрбүтүн, эр дьонноро улахан аатыран: «Пахай, кыралар эрэ киэннэрэ оннук намыһах буолар», — дэһэн батынан кэбиспиттэрэ. Чугас эргиннээҕи оҕолор оскуола сыырыгар барбакка күнү быһа онно ампаалыктаналлар. Онон тэлгэһэ иһэ адьас хараҥарыар диэри кыра дьон айдаанынан тобус-толору. «Үчүгэй ыалга оҕо мустар ээ», — Даайа эмээхсин иһигэр сэрэнэн үөрэр. Күөх сундуугун хасыһан, биирдии-иккилии устууканан минньигэс таһааран түҥэтэлиир. Оҕолору хайаатар даҕаны күндүлээн тэйэр. Эбэлэрин ити аптаах хоппотун баайа-дуола биэнсийэтэ кэллэҕин аайы саҥардыллан иһэр. Хасаана бараммат, таҥнарытын хаҥаатар хаҥыыр. Киниэхэ туох суоҕуй? Араас барыта баар. Ол туспа кэпсээн...

* * *

Кулуупка түөлбэлэр күрэстэрэ олус көхтөөхтүк ааста. Бииртэн-биир сэргэх нүөмэрдэр көрөөччүлэри үөртүлэр. Талба талааннар элбэхтэр эбит. Бэрдин бэрт, Перегонщик Киэскэй Гульмиратыныын манна ким да сатаабат, сорохтор төрөөн көрбөтөх саамбаларын, руумбаларын «зажигаайдаатылар». Үҥкүүлээн имиллэҥнэһэн, сөрү-сөптөөх дьон түбэһиспиттэр бадахтаах, «куймуурунҥнаһан» сүрдээхтэр. «Кулмуура худрук идэлээҕэ биллэр, киһибитин арааска бары үөрэппит. Иккиэн үҥкүүлээн даҕаны килиэптээн аһыыһылар», — эмээхситтэр сэргээтилэр.

Урут ханна да биллибэтэх-көстүбэтэх дьиэ хаһаайкалара «сэттэ мэтириэти» аһара табыллан көрдөрөн, дьону быара суох ыыттылар. Сөхтөрдүлэр. Улуу киһи айан-тутан кэбиспитэ үйэлэри нөҥүөлүүр өлбөт-сүппэт ыйаахтаах. Өрүү тыыннаах. Киһиэхэ дьайыыта биир оннук күүстээх. Сибилигин даҕаны суолталаах.

Күтүөттэрэ Уордайар Уол Хабыр Хаанньа ааттаах үчүгэй ырыаһытын олохтоохтор, дьэ, биллилэр. Доргутан ыллыыр да ыллыыр. «Биискэ» хаста эмэтэ төхтүрүннэ. Маҥан төкүнүк сирэйэ кытарчы буста. «Ыҥырабыт Гаврил Слепцову!» — диэн буолла да, сыана ортотугар дөөдөкүс гына түһээт, ыллаан лоҥкунатан барар. Эчи, билэр ырыата элбэҕикэйэ. Баянистара арыычча бэлэмэ сиппэтэх буолан, кыратык моһуоктаталыы сырытта. Ол эрээри, үтүө артыыһы туох даҕаны мэһэйдээбэт, ытыс тыаһа хабыллан олордо. Кырдьаҕастар баһаамнык хайҕаатылар, аатырбыт Уйбаан Ыстапаанапка ыкса чугаһаттылар. Киһилэрэ киһиргээтэ. Аатын билбэт гына үөрдэ-көттө. Астынна-долгуйда. Адьас уу-хаар аллан, арбуз анаарыныы кытара-наҕара чалларыйда. Бэйэтэ айбыт ырыалардааҕын кэнники кэлэр бырааһынньыктарга «хаһаана һылльарын» туһунан кэпсээн эбии соһуталаата...

Ити курдук бииртэн-биир бэртэр тахсан истилэр... Тэлэбиисэргэ көстөр хомуур кэнсиэрдэри ырааҕынан куоһардылар. Олохтоохтор сөхтүлэр-махтайдылар. Үөрдүлэр-көттүлэр. Кыайыылаах түөлбэлэр кыттаачыларыгар убаһа этэ түҥэттилэр. Атыттар ынах арыытын уос-тиис үллэһиннилэр. Үөрүү эбии үрдээтэ. Сөҕүү-махтайыы да сөҕүрээбэтэ.

Көннөрү киһи итинник ээ, аттынааҕытын ааннья ахтыбакка, ыраахтарга наар ымсыырар. Сонургуур. Сонумсаҕырар. Онтон соһуйар. Дьиҥэр, чугаскар баар дьону өйдөөн көрүү, кинилэргэ сөптөөхтүк сыһыаннаһыы — кэрэни элбэтэргэ биир төһүү. Ол сороҕор кыайтарбат. «Ээ, билэр күөлүм балыга» диэн сапсыйааһын, ааннья ахтыбат буолуу, аһара баран, «ээ, кини баҕас туга кэлээхтиэй, бэйэм курдук көбүс-көннөрү» диэн сэнээһин элбэх киһини кэҕиннэрбит буолуохтаах... Кэрэҕэ кэрэ сыһыан ирдэнэр. Онто суох кини кэхтэр. Сүтэр-симэлийэр...

Улук ууга баттаппыт алааспын
Сайдыы күнүн сарыала уйгууртун,
Умуллубут олоҕун-дьаһаҕын
Сатабыл уус саҥалыы күөртээтин,
Уһук сир киин буолан чэлгийдин
Сыл аайы дьон-сэргэ түмүстүн!
Улуу күүс үрдүккэ тардыһан,
Сирдээҕи кэрэ диэн үксээтин!

Саҥа дьылынан! Саҥа дьолунан!
Саҥа сырдык саҕахтарынан! ■

Александр АЛЕКСЕЕВ

МУОЧА

Сүөһүгэ үлэлээбит дьонноох буолан, оҕо сааһым сайылыктарынан элэҥнээн ааспыта. Көйгөтүтүллүбүтүм элбэх, бэйэбин кытта илдьэ хаалбыт чаҕылхай, ыраас өйдөбүлүм аҕыйах да буоллар, ону ол диэбэппин, кими да хомнуу санаабаппын, оҕо сааспын туохтааҕар да күндүтүк саныыбын. Күндүтүк саныыбын уонна эргиллэн, кыра сылдьан, сайылыктарга үктээн хаалларбыт атаҕым суолун көрдүүбүн. Көрдүүбүн уонна булларбын, ол кырачаан атах суолугар ытыспын саба ууруом этэ. Саба ууруом уонна ол атах сылааһынан сүрэхпин угуттуом этэ.

Ити барыта 1967 сыллаах сайын Кумакылаах эргэ сайылыгар саҕаламмыта. Мин оччолорго иккис кылааһы бүтэрбит уолчаан этим. Эдьиийим Любаны кытта иилиҥкэйдэһэн, түргэн үлүгэрдик ынах ыырга үөрэнним. Ынах ыаһан мэлдьи көмөлөһөбүн. Бэркэ абырыыбын быһыылаах. Онтон ынаҕы сатаан ыыр буолбуппун киһи бары таба көрдө. Сөҕүүмахтайыы бөҕө буолла. Хайгыыллар, мин онтон олус үөрэбин. Дьон хайгыырын истэн дьонум эмиэ үөрдүлэр. Аны былдьаһыкка сылдьар киһи буоллум. Тоҕо эрэ эдьиийим дэтэр киһилэрэ Муоча эмиэ ыаһыннарар идэлэннэ. Ону эдьиий Люба сөбүлээбэт, ыҥыран ылар. Күһүөрү Биэнньэ диэн эдэр ыанньыксыт кыыс, илиитин тоҕоноҕунан үлтү түһэн, балыыһаҕа киирбитигэр кинини мин солбуйдум. Кини ийэтэ кырдьаҕас Балааһа эмээхсинниин илиинэн ыыбыт. Сөҕүү-махтайыы өссө улаатта. Солбуйбуппар хамнас төлөөбүттэрэ дуу, суоҕа дуу, билбэппин.

Эһиилигэр саас, үһүс кылааска үөрэнэ сылдьан, каникулбар эдьиий Муочаҕа Нээлбиктээҕэ кэллим. Кини Уйбаныап Бүөтүрдээхтиин, хараҕа суох Маарыйалаахтыын, эдьиий Анньыыскалыын буолан, биир дьиэҕэ олороллор. Миигин, кырабыттан ынаҕы сатаан ыыр буолбут киһини, улаханнык үөрэ көрүстүлэр. Ордук Муоча үөрдэ. Кини — кыра уҥуохтаах, уоттааҕынан чолбоодуччу көрбүт харахтаах, түргэн туттунуулаах, хотоойу түргэн саҥалаах, хатыҥыр, маҥан эмээхсин диэххэ сөбө дуу, дьахтар диэххэ сөбө дуу. Сааһа 48-һа быһыылааҕа. Бардам тыллааҕын иһин эбитэ дуу, кинини Хабай диэн хос ааттыыллара. Ону кини эһэм иҥэрбит аата диирэ.

Кэпсээннэрим Сунтаар улууһугар кылгас кэмҥэ тахса сылдьыбыт «Сэһэн тоҕой» диэн хаһыакка бэчээттэммиттэрэ. «Муоча» диэн кэпсээммин улууһум дьоно эрэннэрбитим быһыытынан салгыырбар баҕараллар этэ. Ол олоххо киирэрэ эбитэ дуу, билбэтим.

Дьол бэйэмсэх буолар, оттон бэйэмсэх быһыы дьоҥҥо наадата суох. Ол гынан баран, мин санаабар, хас биирдии дьол, син эмиэ тус-туспа дьон курдук, бэйэтэ тус-туспа сэбэрэлээх, туспа майгылаах, туспа дьылҕалаах — оччотугар мин кэпсиэм диэн эрэннэрбит дьолум киэҥ эйгэҕэ тахсыан, дьоҥҥо биһирэтиэн сөптөөҕө буолуо.

Ыраахтан кэлбит киһини, миигин, тото аһатта. Сыалаах эт, миин элбэх этэ да, мин төһөтүн сиэбитим эбитэ буолла? Дьэ, онтон миигин, «аатырбыт ынах ыаччыны», киэһээҥҥи ыамҥа көмөлөһүннэрэ илдьэ таҕыста. Хотоҥҥо тахсаат, эдьиийим отой уларыйан хаалла. Хаһыытыы, үөхсэ сылдьар. Былырыын кини итиннигин өйдөөбөппүн ээ. Ол саҕана миигин саҥарбатын иһин эбитэ дуу?

— Кыаһыны аҕал! — диэн хаһыытаата.

Кыаһыны ыла баран эрдэхпинэ, хатан саҥа хабылла түстэ:

— Биэдэрэни аҕал диибин, ааргыа!

Биэдэрэни ылан биэрэн эрдэхпинэ:

— Тугу аппаллан тураҕын, кыаһыны аҕала охсуу. Чэ, сүөдэҥнээн ис. Сыакаар, аппайа көтө, ньамайа сиэлэ сытыйан баран, үлэ буоллаҕына, сирэйэ-хараҕа көҕөччү өлөн хаалар! — диэн кутааланна.

Дьэ итинтэн саҕалаан үлэлээн бүтүөхпүтүгэр диэри күргүй-көбүө ортотугар сырыттым. Наһаа салынным, ыгылыйдым, илиһинним. Хаһан да итинниккэ түбэһэн көрө илигим. Дьонум миигин улаханнык саҥарбаттар этэ. Били ынаҕы да сатаан ыырым туһалаабата, эдьиийбин сымнаппата. Дьиэтигэр тахсан, эмиэ аматыгар түстэ, тото аһатта, өссө биир кырыыҥка хомпуот биэрдэ.

Сарсыныгар хотоҥҥо тахсан, эбии буккуллан, илини-арҕааны кыайан араарбат буолан киирдим.

Дьиэбэр барарбар ботуччу кэһиилээн ыытта. Дьонум ол саҕана быстаҕастык олороллор этэ, онон мин кэһиибэр сүрдээҕин үөрдүлэр. Дьонум үөрбүттэриттэн, били үөҕүллүбүппүн сонно тута умнан кэбистим.

Нөҥүө сайыныгар, төрдүс кылааһы бүтэрэн баран, эдьиийбэр сайылыы диэн ааттаан кэллим. Муочаттан мэлдьи ботуччу кэһиилээх кэлэрим иһин дьонум үөрүүнэн ыыттылар. Бэйэлэрэ тарбыйах көрөн, Марбаҕа сайылаан хаалбыттара. Эдьиийим Муоча саҥа Кумакылаахха сайылаан олороро. Сайылыы кэлбитим этэ да, нэһиилэ алта хоммутум. Эдьиийим майгыта эбии алдьаммыт этэ. Киһи көрбөтүгэр кистээн ытыыр идэлэммитим.

Онтон Муочаҕа эппитим:

— Эдьиэй, сарсын үүт массыынатынан дьоммор бара сылдьабын дуо?

Муоча сөбүлэспитэ. Дьоммор барар буолан, ол күн ыллыы сылдьыбытым. Кистээн күлэрим.

— Чэ, киһи эрэ дьиэтигэр барар, аргыый ыллаа. Дьоҥҥор сылдьан баран, булгуччу кэлээр, — диэбитэ.

Мин кэҕис гынарым уонна эмиэ ыллаан киирэн барарым. Дьиэбэр тиийэн баран, ол сайын итиэннэ Муочаҕа кэлбэтэҕим.

Эһиилигэр, 1970 сыл сайыныгар, бэсиһи бүтэрэн баран, Муочаҕа, дьэ, дьиҥнээхтик сайылыы тиийбитим. Сай устата сайылыкпытын үстэ уларыппыппыт. Бастаан саҥа Кумакылаахха, онтон Кур Оттооххо, онтон эмиэ Кумакылаахха төттөрү көһөн кэлэн сайылаабыппыт.

Бу сырыыга майгым отой уларыйбыт этэ. Муочаттан ончу куттаммат буолан хаалбыппын. Төһө да хаһыытыы, үөхсэ сыыттар, дьиҥ иһигэр киирдэххэ, аһыныгаһын, көнө сүрүннээҕин айылҕаттан ылбыт эт өйбүнэн тута сэрэйэ охсубут этим. Былырыын өйдөөбөт тылларбын өйдүүр уонна, ол тыллар быдьар да буоллахтарына, онтон куттаммат буолан хаалбыт этим. «Быдьар» диэн «куһаҕан» диэн суолталаах тыл баарын ол сайын билбитим. Дьэ, эдьиийим Муоча тыллаах, буолаары буолан, быдьар тыллаах этэ. Ол гынан баран, кинини кытта ким да аахса, тыл бырахса сатаабат этэ. Хата, үлэтигэр үчүгэйин, аһыныгаһын, көнө сүрүннээҕин, дьоҥҥо сүбэтинэн-аматынан, аһынан-үөлүнэн мэлдьи көмөлөһөрүн иһин ытыктыыллар, кинини сөбүлүүллэр этэ. Ону ситэ өйдөнө илик оҕо, мин, эдьиийбиттэн куттаналлар, ол иһин аахсыбаттар дии саныырым быһыылаҕа, кининэн сэмээр киэн туттарым, кини курдук тыллаах буолуохпун, быдьар тылбынан дьону салыннарыахпын баҕарарым. Ол эрээри мин быдьардык саҥардахпына ким да куттаммат этэ, хата, күлүү гыналлара.

Аны, эдьиийбин кытта тэҥҥэ аахсар буолбут этим. Быдьардык саҥардаҕына — мин эмиэ быдьардык саҥарарым, оҕустаҕына — мин эмиэ, сэрэнэн да буоллар, кинини эмиэ «тап» гыннарарым. Ууһатар, олох биэрэр суолталаах гынан баран, кумааҕыга кыайан суруллубат анатомия тыллара хойуутук туттуллаллара, онтуҥ силлэн түстүн, мантыҥ сытыйан тоҕуннун диэбит курдук кырыыс тыллар сотору-сотору кыырайаллара.

Кыра сылдьан менингиттээбит, сэттэбэр диэри уҥар идэлэнэ сылдьыбыт, эбиитин

бастакы кылааска адьас куһаҕаннык үөрэнэн, иккис сылын хаала сылдьыбыт буоламмын, дьон миигин өйө суоҕунан ааҕаллара, «Акаары Сааска» диэн ааттыыллара эрээри, мин, дьиҥинэн ыллахха, айылҕаттан олус өйдөөх этим, уонна дьонум, атаахтык буолан баран, үчүгэйдик иппиттэрэ. Онон эдьиийбин кытта үөхсэрбиттэн дьиҥинэн испэр олус саатар, дьон сирэйин таба көрбөт курдук турукка кииртэлиир этим эрээри, ону күүспүнэн хам баттыырым. Ордук бөһүөлэктэн тиийэр дьонтон олус саатарым, «ити уол тыллаах» диэн сиилиир, сиргэнэр тыллар миэхэ суостаах бириигэбэр буолан иһиллэллэрэ. Мин көрдөхпүнэ — дьоннор бары ыраастар, арай мин эрэ киргэ-хоххо биһиллибит, баара-суоҕа уон иккилээх эрээри, номнуо аньыыны-хараны кыайан ыраастамматтык оҥорбут курдук сананарым. Онтубуттан олус эрэйдэнэр этим эрээри, ону кимиэхэ да биллэрбэт этим. Мин олус өйдөөх этим, тоҕо диэтэххэ, итинник аньыыга-хараҕа тиэрдибит эдьиийбин Муочаны букатын буруйдуу санаабат этим.

Барытыгар бэйэм буруйдаахпын өйдүүр этим эрээри, төгүрүк эттик иҥнэри ньуур устун тохтоло суох түһэн иһэрин курдук, мин аньыы-хара дьуоҕатыгар тимирдэр-тимирэн испитим. Миэхэ көмөлөһүөх, миигин өйдүөх ким да суоҕа. Тоҕо диэтэххэ, «көмөлөһүҥ» диэн өйдөөх тылы кимэхэ эмэ этиэм кэриэтэ сүнньүм быстыа. Урут да, билигин да. Оннооҕор, биһиги, сахалар, «таптыыбын» диэн тылы да сатаан эппэппит, кыбыстабыт. Олохпут хайдахтаах курдук чэпчиэҕин өйдөөбөппүт. Мин Муочаҕа: «Эдьиэй, эйигин таптыыбын», — дии сылдьыбытым, кинини саҥарарыгар утары эппэккэ, аһаран испитим буоллар, баҕар, кини миигин наһаа була сатыа суоҕа эбитэ буолуо. Дьиҥэ да баара, бэйэттэн түөрт уонча сыл аҕа дьахтарга оҕо киһи быһыытынан бас бэринэргэ туох саата-суута баар буолуохтаах этэй?

Муоча мин дьоммун тиийиммэттэр, астара-үөллэрэ кырыымчык дии саныыра, миигин ордук хадаҕалаан аһатара. Этим-сэхпин билэр буолан, мэлдьи ботуччу соҕус эт буһарара, минньигэһи сөбүлүүрүм иһин

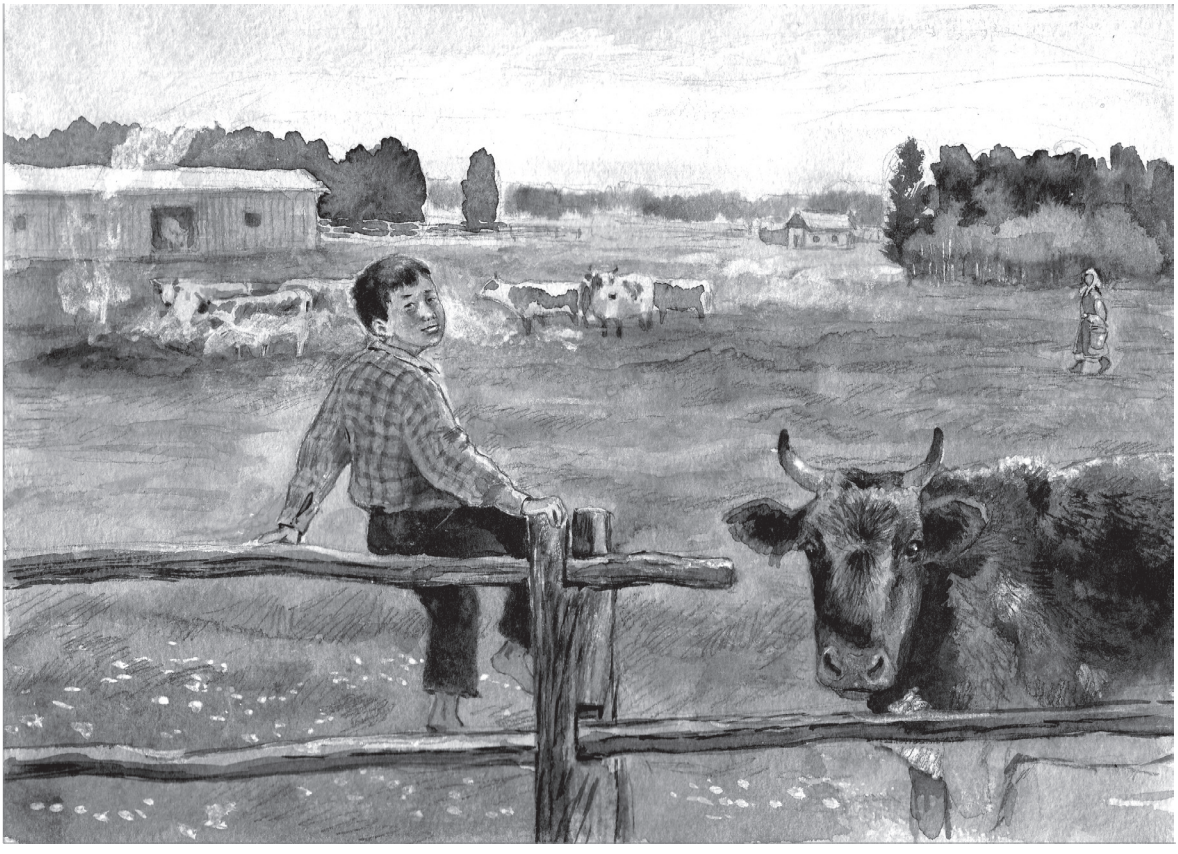

өрүү кэмпиэт, бэчиэнньэ, сороҕор хомпуот ылара.

Ардыгар бөһүөлэктэн тиийбит тойоттору-хотуттары маанылаталыы олорон, миэхэ киилэлээх кырыыҥкалаах хомпуоту туттаран кэбиһэрэ, кимиэхэ да бэрсимэ, бэйэҥ сиэ диэн ыххайара.

Дьоҥҥо көрдөрөн олорон, бүтүн хомпуоту соҕотоҕун мэҥиэстэрбиттэн кыбыстарым да, Муоча этэринии, кыбыстарбын эмэһэбэр уктан баран, кырыыҥка хомпуоту бүтүннүүтүн дэлбэрийэн кэбиһэрим.

Мэлдьи тот сылдьар буолан, аһылыкка кыһаллыбат этим. Сайылык олоҕун улаханнык сөбүлээбитим. Ыанньыксыт үлэтигэр наһаа ылларбытым. Биһиги сүүрбэ икки ынахтаах этибит. Мин илиинэн ыырбын олус сөбүлүүр этим. Атыттар курдук ынах ыыр аппараатынан туһаммат этибит, илиибитинэн ыырбыт. Муоча тоҕус ынаҕы ыар диэри мин уон үс ынаҕы ыы охсорум. Наһаа быччыырым биллэн тахсыбыта. Ыыр үүппүт эбиллэн иһэригэр утаппыттыы баҕарарым. Муочаны эрэммэккэ үүппүн арыыһыкка бэйэм ылдьэн туттарарым. Көөнньөрбө оҥорорбун, тарбыйахтары аһатарбын аһара сөбүлүүрүм. Киэһэ үлэ кэнниттэн үлтү сылайан баран, дьону кытта кутаа аттыгар олорон, ону-маны сэһэргэһэрбитин өйдүүбүн. Онно барытыгар тыа сирин айылҕата кэрэтин эбэн кэбис.

Сарсыарда эрдэ, алта саҕана туран, хотоҥҥо тахсыахпыт иннинэ аһыыр этибит. Ол олорон, ону-маны кэпсэтэ түһэрбит. Мин дьонум улахан дьон кэпсэтиитин истэрбин сөбүлээбэттэр этэ, мэлдьи үүрэллэрэ. Муоча оннук буолбатах этэ. Олоххо сыһыаннааҕы тугу да ыйыппытым иһин, дьөрү дьахтар уонна эр киһи да сыһыанын туһунан буоллун, барытын быһааран биэрэрэ. Онтун быыһыгар, идэтинэн, көтүүлээн, мөҕөн ылара. Муочаҕа наһаа убаммытым, кинини олус сөбүлээбитим. Хаһыытаһарбытын, кыраһарбытын улаханҥҥа уурбат этим. Дэлби үөхсэн, этиһэн баран, сонно тута көнсө охсон, эмиэ күлэн-үөрэн, кэпсэтэн барарбыт. Дьоммор барыахпын отой баҕарбат буолан хаалбытым.

Сайын ортото Кур Оттооххо көспүппүт. Ойуур саҕатыттан чугас турар икки квартиралаах дьиэҕэ анаарыгар Муоча биһикки Дуоралаахтыын, хараҕа суох Маарыйалаахтыын көһөн киирбиппит. Маарыйа кыыһа биэс уончата буолан эрэр Муоча эмиэ ыанньыксыт этэ. Дьиэ анаар өттүгэр Билиикэбэ Кисиэнньэ диэн эмиэ ыанньыксыттыыр 35-һэ хаһа буолбут дьахтар Золотарева Галя диэн былырыын оскуоланы бүтэрбит бааһынай көрүҥнээх кыыстыын уонна Павлова Анна диэн саастаах дьахтардыын олохсуйбуттара. Арыыһыппыт Өрүүнэ биһигиттэн тэйиччи, хаһаа диэки турар туруорбах балаҕаны баһылаабыта.

Золотарева Галя нууччалыы эмиэ саҥаран ылар, кинигэни, хаһыаты элбэхтик ааҕар, үөрэхтээх кыыс. «Огонек» сурунаалтан араас сонуну дьахталларга ааҕан тылбаастаан биэрэрин бэркэ сэргээн истэллэр. Мин эмиэ. Дьону тоҥорон утутан баран, сүүһүнэн сылынан уһугуннараллар үһү. Дьэ, сүрдээх! Галя курдук нууччалыы сатаан аахпыт киһи! «Пыш» курдук тэтэркэй имнээх сүрдээх кэрэ кыыс. Элэккэйин иһин сөбүлүүбүн эрээри, туох эрэ диэн үөҕэн кэбистэҕинэ кыайан өйдүөм суоҕа, сатаан аахсыам суоҕа диэн куттанабын...

Биирдэ Генеров Гоша диэн дьикти баҕайы киһи киирэн, Галялыын өр баҕайы тугу эрэ нууччалыы баллыгыраспыттара. Муоча биһикки биир да тылы кыайан өйдөөбөтөхпүт. Гоша тахсыбытын кэннэ Галя: «Миэхэ ойох буол диир. Ону сөбүлэспэтим иһин «күһүн чугаһаата, хараҥаҕа ойуурга тоһуйан көрүлэтиэм» диир», — диэн кэпсээбитигэр Муоча биһикки улаханнык салынныбыт.

Галя тахсыбытын кэннэ Муоча:

— Хайа, ити кэпсэтэллэрин өйдүүр эбиккин дуо? — диэн ыйытар.

Мин нууччалыы билбэппиттэн саатабын, этэбин:

— Өйдүүбүн эрээри, кыайан кэпсэппэппин.

Муоча ону өйдүүр. Өйдөөмүнэ, кини да нууччалыы билбэт ээ.

Оччотооҕуга телевизор суоҕа, телефон аҕыйах ыалга баара. Үөрэхтээх киһи да аҕыйаҕа. Муочалаах кинигэ, хаһыат диэҥҥэ тэйээрбэттэрэ. Сайылыктан сайылыкка көһө үөрүйэхтэр этэ. Сайылыкка кыра кэмҥэ олороору, букатын олохсуйа кэлбит курдук налыччы тутталлара, ханна да тиэтэйбэттэрэ, бөһүөлэккэ эҥин бара-кэлэ сатаабаттара. Бөһүөлэктэн кэлэр дьон, ордук тойон-хотун өттө, сайылыкка кэлэн наһаа астынан, дуоһуйа кэпсэтэн, күндүлэтэн-маанылатан, ардыгар кэһии тутуурданан бараллара. То-

йоттор сайылыкка кэллэхтэринэ өй үлэтиттэн сынньана түһэр быһыылаахтара.

Ынах ыыр хаһааҕа Муоча биһикки Кисиэнньэлиин сэргэ түбэспиппит. Кисиэнньэ хайдах эрэ дьиппиэр көрүҥнээх этэ эрээри, аһыныгас, киһини өйдүүр этэ. Мэнээк тылга тииһэ сылдьыбата. Мин кинини ытыктыыр, киниттэн толлор, кини хас биирдии тылын сыаналыыр этим. Атын дьону кытта этиһэн чалыгыратыһарым курдук, кинини кытта мэнээк саҥарсыбатым. Киниттэн арай Муоча толлубат этэ. Мин Муочаҕа сайылыы кэлиэм иннинэ кинилэр иллээхтэр этэ. Кыра сылдьан, Кисиэнньэ Муочаҕа кылгас кэмҥэ өссө иитиллэ сылдьыбыт быһыылааҕа.

Биирдэ Муоча биһикки, куолубутунан ынах ыы сылдьан, этиһэн бурҕатыһан турбуппут. Мэлдьи буоларын курдук, Муоча бастаан саҕалаабыта. Ыыбыйбыт харахтарым, аппайа сытыйбыт айаҕым ахтылла охсубуттара. Өссө тугум эрэ көҥнөн түһэригэр баҕарбыта. Мин да иэскэ хаалбатаҕым. «Хабай» диэн хос ааттааҕын өссө төгүл саната охсубутум. Үйэтин тухары, дьыалабыай буолан, дьаалабай сылдьыбытын эппитим. Ити ханнык эрэ үөрэхтээх киһи эппитин түһэрэн ылбыппын. Атын киһиттэн «дьаалабай» диэн тугун ыйыппыппын, «оҕото суох» диэн быһааран биэрбитэ.

Кисиэнньэ миигин көмүскэһэн туран кэлбитэ. Муоча быдьар тылынан ити «дьаппарыйа сытыйбыт» эт-хаан ирдэбилин толорботоҕо өр буолан киҥэ-наара холлубутун ыйа охсубута уонна эппитэ:

— Дьаппаарай, ити саҥсаарыкы аҕатын кытта туох кистэлэҥнээх буолан дьүүкүрэ сытыйбыты көмүскэһэн ходьоруйа сиэллиҥ?

Икки дьахтар этиһэн тунахтаһан бардылар. Өр да өр синиктэстилэр. Уус тыллаахтар саҥардахтарына, билбэт тылым элбэҕэ да бэрт эбит. Иһиллэринэн буоллаҕына, ол билбэт тылларым киһи күлүөх курдуктар. Мин тохтоло суох күлэн киирэн бардым. Оҕо сылдьан аһара күлүүк этим. Таныһааччыларым мин күлэрбэр кыһаллыбаттар, буойбаттар, онон туһанан мин иэрийиэхпэр диэри күллүм. Кэлин ол истибит тылларбын кэпсэтиигэ даҕатан тутуннахпына, дьоннор күлэн баран, сыыһа саҥараҕын дииллэрэ.

Ынах ыан бүтэн дьиэбитигэр киирбиппит кэннэ этиһиилэрин эмиэ саҕалаатылар. Кисиэнньэ истиэнэ нөҥүө бэйэтин өттүгэр сылдьан саҥарар, Муоча — бэйэтин аҥаарыгар. Муоҕа суох хаппытаанай курдары Кисиэнньэ саҥата бу чоргуйан иһиллэр. Ким кими сиэбитэ, туох аньыылааҕа-харалааҕа барыта ахтылынна. Хойохторо хоһоҕо курдук хойуутун хоһууннук хостостулар. Киэһээҥҥи ыам кэмигэр уонна киэһээ аһылыгы аһыы олорон эмиэ тиниктэстилэр. Мин наһаа күлэрбиттэн быарым ыалдьыах курдук буолла.

Сарсынын сарсыарда ынах ыы тахсыах иннинэ аһыы олордохпутуна, чааскытын туппутунан Кисиэнньэ киирэн кэллэ. Муочаҕа чэй куттараары чааскытын уунна уонна мин аттыбар ыскаамыйаҕа олорунан кэбистэ. Биирдэрэ тута дьэбидис гынна, хатыылааҕынан чолбоодуччу көрдө, хайдах эрэ хаана хамсаата.

— Дьаппаарай обургу, эмиэ этиһээри тоҕо илгистэн киирдиҥ дуо? Барыта бу уол туһуттан, — диэн баран, аны мин диэки хатыылааҕынан көрдө.

Мин уку-сакы буоллум. Кисиэнньэ миигиттэн чугас олорор буолан, бу сырыыга аны охсуллуом диэн куттанан, этиһэллэригэр күлбэккэ чуумпутук олордум. Онно бу икки миэхэ күндү дьахталлары хайдах эрэ аһынар санааттан мин кырачаан сүрэхпин туох эрэ ыбылы тутарын курдук буолбута.

Саҥсаҕар төбө тутулуга суох буолуутун туһугар ыытыллыбыт «улуу этиһии» хас да күн устата салҕанан барбыта. Икки өттүттэн элбэхтэ саакка-суукка киллэрсии, холуннарсыы таһаарыллыбыта. Тойоттор, дьиҥинэн, фермаҕа тахсар иирээни билэр буолуохтаахтар. Ол гынан баран, Кисиэнньэ да, Муоча да — иккиэн эҥкилэ суох үлэһиттэр, итиэннэ киһи быһыытынан кимиэхэ баҕарар сөбүлэтэллэр, ол иһин тойоттор кинилэргэ муҥура суох эрэнэллэр этэ — хайа да түгэҥҥэ үлэ тохтуо-быраҕыллыа суоҕа диэн, онон ити иирээҥҥэ орооһуохтарын баҕарбат быһыылаахтара. Уонна кинилэри Муочалаах курдук албадытар, уруйдаан-айхаллаан көрсөр киһи мэнээк суоҕа да эбитэ буолуо.

Ити сайын Кисиэнньэ миигин көмүскэһэбин диэн Муочалыын эйэлэрэ арахсыбыта. Күһүөрү, Кумакылаахха төттөрү көһөн кэлбиппит кэннэ, Кисиэнньэ үүтү ыаһыҥҥа көрдөрүүтэ үрдүгүн иһин, 85 солкуобайдаах кыһыл көмүс чаһынан бириэмийэлэммитэ. Киэһэ үлэ кэнниттэн ону сууйбуппут. Таһырдьа түөрт квартиралаах уһун дьиэ иннигэр үс дуу, түөрт дуу остуолу

субуруччу тардан аһаабыппыт. Мин остуол биир баһыгар, Кисиэнньэ нөҥүө баһыгар олорбуппут. Аһылык кэмэ суох элбэх этэ. Улахан дьон кыратык испиттэрэ. Ол саҕана кыһыл арыгы элбэх буолара. Үксэ дьахтар аймах буолан, ордук кыһыл арыгы хото туруоруллубута. Бары үөрбүппүт-көппүппүт. Олохпор үөрүүлээх суолу сууйууга бастакы сылдьыым буолан, үөрүү-көтүү баһаам курдуга да, ол сайыны аньыылаахтык-харалаахтык атааран эрэр буолан, санаам быһаҕас, суобаһым оонньуур этэ. Оччоҕо, кыра саастаах буолан, суобас диэн өйдөбүл чопчу суоҕун да иһин, бука, сүрэхпинэн сэрэйэрим эбитэ буолуо. Дьон миигин абааһы көрүөхтэрин баҕарбат этим. Муоча остуолга тахсыбатаҕа, ыалдьабын диэн куотуммута. Кисиэнньэ хомойбута буолуо да, ону биллэрбэтэҕэ.

Күһүн, оскуола аһыллыа ый анаарын иннинэ, дьиэбэр барбытым. Эдьиийим, куолутунан кэһии бөҕөнү сүктэрэн, өссө харчылаан ыыппыта. Эбиитин Кумаар диэн ааттаах маҥан өҥнөөх былырыыҥҥы бороскуну сайын көмөлөспүтүҥ иһин диэн биэрбитин дьонум күһүн ылыахтаахтара. Кисиэнньэ эмиэ харчы биэрбитэ. Мин үөрүүм мунура суох этэ. Дьэ, дьонум үөрүөхтэрэ да үөрүөхтэрэ! Дьонум Марбаҕа сайылаан олороллоро, уруккута балыыһа дьиэни Уйбаныап Өлөксөйдөөхтүүн анаардаһан.

Миигинниин холбоон дьонум алта оҕолоохторо. Мин хайдах эрэ уларыйан хаалбыт этим. Дьоммор адьас тэһийбэт буолбуппун. Муочаны ахтабын да ахтабын. Бэл, бырааттарым айдааннарыттан кытта тэйэн хаалбыппын. Мэлдьи Муочаны, сүөһүлэрбин саныыбын. Аһыы олордохпуна хараҕым уута халыйаары гынарын нэһииччэ туттунабын. «Тугу сырайданан ытыы олороҕун!» — диэн мөҕүөхтэрэ диэн, хараҕым уута миигиттэн тутулуга суох ыгыллан таҕыстаҕына, киэр хайыһабын. Бырааттарбын да, Өлөксөйдөөх кыргыттарын да кытта оонньообот буолан хаалбыппын. Били этиһэр бэйэм, букатын да саҥарбаппын. Киэһэ утуйаары ороммор сытан, суорҕаммын бүрүнэ тардынан баран ытыыбын.

Кэлбитим үс хоммутун кэннэ эбиэккэ арай Кумакылаахтан сатыы Муоча тиийэн кэллэ. Мин үөрүүбүттэн эккирээн ыллым. Москубаҕа олорор аймаҕа Өлөксөөндүр кэлбитин көрсө баран иһэрин эттэ уонна ынахтары баран ыаталыырбар көрдөстө. Мин үөрүүбүттэн хаһыытыы түстүм. Дьонум саҥалара: «Бар, бар», — диэн үлүгэр буоллулар. Аҕыс биэрэстэни көрүөх бэтэрээ элэстэнэн тиийдим. Оччотооҕуга, билиҥҥи курдук «килэмиэтир» диэбэккэ, «биэрэстэ» диэллэр этэ. Аара баран иһэн үҥкүүлээн ылабын, күөмэйим мунуһан ыллыыбын.

Кумакылаахха тиийээт, дьиэҕэ таарыйбакка быһа хаһааҕа аастым. Тарбыйахтарым баалла сытар сирдэригэр тиийэн, тарбыйахтарбын кууһаттыы түстүм, сүүстэриттэн сыллаталаатым. Наһаа астынан мичээрдиибин уонна тарбыйахтарбын кууспутунан өр да өр олордум.

Эдьиийим сарсынын киэһэтигэр бэрт элбэх сонун кэпсээннээх кэлбитэ.

— Өлөксөөндүрдээх бу уолу кытта саастыы соҕотох уоллара быйыл сайын сүүс кинигэни аахпыт, — диэн кэпсиир дьиэ иһинээҕилэргэ, киэһэ утуйаары сытан.

Мин барытын бэркэ сэргээн истэбин. Москуба куорат уола өйүкэтэ дьикти буолуо. Сорох сахалыыны эрэ ааҕар, ону да аҕыйаҕы.

— Чаанньыгы кипэтиинньигинэн оргутуллубат үһү диэн Лиисэ кэпсиир. Чаайга элэктэриичэстибэ киирэн хаалар үһү. Онтон киһи куртаҕа ыалдьар диир. Ити эмиэ, бука, Өлөксөөндүр тойон кэпсээнэ буолуо. Сорох, хотоҥҥо тахсаары ыксаан, кипэтиинньигинэн оргутар. Куртахпытыгар төһө эрэ элэктэриичэстибэ муста сылдьар?

Мин өйдөөх дьон кэпсээбиттэрин бэркэ сонурҕаан истэ сытан утуйан хаалабын.

Эдьиийбэр өссө хас да хоммутум. Тыллаах өлүү буолан хаалбыппын дьонум улаханнык доро көрдүлэр. Аҕам сотору-сотору миигин муннукка туруорар идэлээннэ. Оскуолаҕа оҕолор да, учууталлар да эмиэ атыҥыраатылар. Эдьиийим үөрэппит «анатомиятынан» бэркэ өҥнө сырыттым. Биирдэ уруок кэнниттэн, дьуһуурунай буолан, кылаас сууйаары хаалбыппар бииргэ үөрэнэр кыргыттарым төгүрүйэн кэбистилэр уонна бары куолаан миигин мөрөйдөөн бардылар. Туруммуттара сүрдээх. Бары да тыллаах кыргыттар: Галя, Наташа, Надя, эдьиийдии балыстыы Света уонна Галя, Нонна, Света, Роза. Чэ, быһата уонтан тахса кыыс. Сэмэй өттүлэрэ саҥата суох тураллар, дөрүн-дөрүн тыл быраҕаллар.

Ордук Света уоһа имигэс баҕайытык

чорбоҥнуурун көрөн ордук салынным. Галя да эдьиийиттэн хаалсыбат. Бу Надя, саатар, мин диэки буолбат эбит дуу?! Ыаллыы олорор буолан, оҕо сааспыт бииргэ ааспыта ээ. Нонна наһаа кыраһыабай, лоппоҕор сүүстээх, өйдөөх баҕайы харахтаах. Хас биирдии тылын өйдөөн, толкуйдаан баран саҥарар буолан, миэхэ тиийимтиэ. Оттон бу Роза, били Кисиэнньэ кыыһа, миигин өйдүүрэ буолуо дии саныырым... Били сайыҥҥы «геройдуу» быһыыларым туһунан булгу оҕолорго кэпсээтэҕэ...

Мин саата саныыбын, онтубун биллэрбэккэ гына сатыыбын.

— Дьахтар курдук тыллаах, — диэн саҥараллар кыргыттар.

Мин өйдөөбөппүн: «Тоҕо дьахтар эрэ тылланыахтааҕый? Тыл толкуйтан тахсар ини. Эр киһи да толкуйдуур дьоҕура суох үһү дуо? Мин, чахчы, үгүстүк өсөһөбүн, сөбүлэһиэхпин баҕарбаппын. Өһүргэттэхтэринэ, саҥарсарым тоҕо бобуллуохтааҕый...»

Мила миигин күтүр улаханнык көрөкөрө:

— Ол — Муочаны эдьиийим. Өссө эдьиийбин атаҕастыыр эбит дии! — куруубай баҕайы куолаһынан баргыытыыр.

Этиһэн киирэн барабын. Ол эрээри, элбэх баҕайы кыыс тобурах курдук кутар саҥаларыгар мин саҥам тимирэн хаалар. Ыксаан, быдьар тылынан ыһыахтанабын. Ол да көмөлөспөтө. Кыргыттар бэйэ-бэйэлэрин көрүстүлэр, онтон куһаҕан баҕайытык сэтэрээбиттии күлүстүлэр. Онтон харахтара дьиктитик уоттанна, сирэйдэрэ абарбыттыы күлүгүрдэ уонна бары, кытаанах буолан баран, холку куолаһынан саҥаран бардылар. Бөрөлөр сиппиттэрин сииллэрин саарбахтаабаттарын курдук, кинилэр бэйэлэригэр адьас эрэллээхтик тутталлар. Онтон ордук буорайдым, устунан саҥарар да кыаҕа суох буоллум. Бу кыргыттар эдьиийим Муоча да эрэйдээҕи буоратыа эбиттэр!

Нус-хас быһыыга-майгыга иитиллибит оҕо аньыыта-харата суох, суобаһа ыраас буолан ордук хотоойутук туттар эбит диэн мин онно өйдөөбүтүм. Кыргыттар салгыы мин өттүбүттэн туох да харгыһы-утарсыыны көрсүбэккэ холку бэйэлээхтик, ол эрээри хотуулаахтык, саҥаран-саҥаран баран, дьиэлээн хаалбыттара. Кинилэр барбыттарын кэннэ кылааспын сууйаары гыммытым да, сэниэм дьикти баҕайытык эстэн хаалбыт этэ. Нэһиилэ үнүөхтээн-үнүөхтээн, сууйар өрбөх, балтыһах, биэдэрэ булан, сууйан барбытым. Кыра иэннээх кылааһы бэрт эрэйинэн сууйан бүтэрбитим. Онтон дьиэбэр барбытым.

Нэһиилэ хааман салбыҥныырым. Субу охтон түһүөх курдук буолуталаабытым. Түөрт-биэс хаамыыны бара-бара олорон сынньанарым. Оскуолаттан оннук айылаах тэйиччитэ суох турар дьиэбэр, хас сүүстэ сынньанан, балтараа чаас айаннаан тиийбитим. Ааммын аспытым, ийэм таҥас сууйа турара. Киирээт, суумкабын муннукка элиппитим уонна хаһыытаабытынан, сүүрэн тиийэн, ороммор умса түспүтүм. Этим иэнэ хайдах эрэ кыһыйар курдук ыалдьара. Мин өйбүн сүтэрбитим. Өйдөнөн кэлбитим, эмчит кэлэн миигин көрө турара. Дизентериялаабыт диэн быһаарбыттара. Балыыһаҕа укпуттара. Сарсыныгар үтүөрбүт курдук буолбутум да, сүүрбэччэ хонукка эмтии сатаабыттара.

— Дьэ, дьикти, дизентериялаабыт диэн киллэрбиттэрэ да, устуула эҥин үчүгэй, — диэн мунаараллара эмп үлэһиттэрэ.

Онно «устуул» туох сыһыаннааҕын, тоҕо үчүгэй дуу, куһаҕан дуу буолуохтааҕын өйдөөбөккө мунаарбытым баара — билигин киһи да күлэр.

Балыыһаттан тахсыбытым, дьонум Тэҥкэҕэ көспүттэр этэ. Эдьиийим Шуралаахха олорон үөрэнэр буолбутум.

Мин хайдах эрэ буолан хаалбыт этим. Испиттэн туох эрэ тиирэ киэптиирин курдук этэ. Арыт күлэрим, арыт ытыырым. Эдьиийим Муочаны наһаа ахтарым, киниэхэ барыахпын баҕарарым. Биирдэ нуучча тылын уруогар эмиэ эдьиийбин саныы олорбутум. Иннибэр олорор Иванов Витя диэн уол кэннин хайыһан миэхэ тугу эрэ элэктээҕи эппитэ. Мин эдьиийбин ахтан буорайан олорор буолан, бэлэм сылтах, паартаҕа умса түһэн, бэрт иҥсэлээхтик ытаан киирэн барбытым. Ис-испиттэн иэйэн, үөспүн тартара-тартара ытаабытым.

Учууталым Клара Кирилловна, сүүрэн кэлэн, олус ыксаабыт куолаһынан:

— Көрүдүөргэ таҕыс, көрүдүөргэ таҕыс... — диэбитэ да, тахсыбакка ытыы олорбутум.

Уруок ыһыллыбыта, Клара Кирилловна тугу гыныаҕын билбэккэ устуулга баран олорбута.

Аныгыскытыгар эмиэ ити Клара Кирилловна уруогар күл да күл буола олор-

бутум. Улахан баҕайытык ис-испиттэн илбиһирэн туран. Клара Кирилловна хаста да буойан көрбүтэ. Ону истибэккэ тэттэ-тэттэ күлбүтүм. Эмискэ Клара Кирилловна устуулугар олоро түспүтэ, чочумча саҥата суох олорбохтообута, көмүскэл көрдөөбүттүү ол-бу диэки көрүөлээбитэ. Онтон хараҕын уута субурус гына түспүтүгэр, ойон туран, көрүдүөргэ ыстаммыта. Мин күлэ олорон, эмискэ эмиэ ытаан киирэн барбытым.

* * *

Ол кэмтэн ыла номнуо 36 сыл аана оҕуста. Үс төгүл оччотооҕу уон иккилээх сааһым. 2006 сыл бүтэн эрэр. Кисиэнньэлээх Муоча билигин суохтар. Кисиэнньэ эрдэ суох буолбута. Мин сүүрбэччэлээх эрдэхпинэ, бөһүөлэккэ киирэн, биһигиттэн чугас дьиэ туттан, кэргэнинээн, оҕолорунаан олохсуйбуттара. Биһиэхэ мэлдьи сылдьар, чэйдиир этэ. Ийэм кини киирдэҕинэ мэлдьи үөрэрэ.

Эһиилигэр күһүөрү соҕус биирдэ түөртүүр чэй саҕана Кисиэнньэ киирэн кэлбитэ. Үөрэ-көтө бары чэйдээбиппит, кэпсэппиппит. Чэйдээн баран, ийэм, ханнык эрэ сайылыкка уотурба ыыта, ыскылаакка барбыта.

Мин куукунаҕа ону-маны гына сылдьыбытым, иһит эҥин сууйбутум. Кисиэнньэ тоҕо эрэ өр да өр саҥата суох сонуоран олорбута. Ол кини майгытыгар сөп түбэспэт этэ. Уруккута эбитэ буоллар, сонуора сатыы олорбокко, кэпсиэҕин кэпсээн, саҥарыаҕын саҥаран баран, тахсыбыта ырааппыт буолуохтааҕа.

Аралдьытаары ону-маны кэпсээн көрбүтүм да, үөтэлээбэтэҕэ, тугу да саҥарбата. Ол оннугар миигин көрөн тахсара. Кэлин өйдөөбүтүм, онно кини өлөр ыарыытыгар ыалдьа сылдьыбыт этэ. Өлүүнү-сүтүүнү билэ илик оҕо буоламмын, ону өйдөөбөккө хаалбыппын. Ол олорон, били мин кыра эрдэхпинэ, Кумакылааҕынан, Кур Оттооҕунан биргэ сайылаабыппытын санаахтаабыта буолуо. Ол сайын, баҕар, киниэхэ эмиэ күндүтэ эбитэ буолуо. Кини тахсыбытын кэннэ тоҕо эрэ сүрэҕим мөҕүл гынан ылбыта, ол күн кини мин өйбүттэн тахсыбатаҕа. Ити кини биһиэхэ тиһэх сылдьыыта этэ.

Муоча киниттэн лаппа хаалан баран, 90-с сыллар ортолоругар өлбүтэ. Туохтан эрэ сылтаан кини биһикки өр кэмнэ тэйсэ сылдьыбыппыт. Ол гынан баран, ыалдьа сырыттаҕына, киниэхэ мэлдьи сылдьар буолбутум, көхсүн, төбөтүн илбийтэрэр этэ. Кырдьан, эбии куччаабыт эдьиийбин аһынарым. Ол эрээри, кини уруккутунуу уоттааҕынан чолбоодуччу көрүтэлиирэ, сэниэлээхтик, хотоойутук саҥарара. Уруккутунуу киирдэхпинэ чэйдэтэрэ. Ыалдьар буолан сымаансыйбыт, киһи сирэйин-хараҕын кэтиир-маныыр буолбут этэ. Хаһан эмит мин киниэхэ:

— Эдьиэй, эн миэхэ үчүгэй да сайыны бэлэхтээбитиҥ. Ол сайыны төрүт умнубаппын, наһаа күндүтүк саныыбын, — диэтэхпинэ үөрээхтиир да этэ.

Билбэппин, ол сайын суоҕа эбитэ буоллар, мин олоҕум хайдах салаллыаҕын. Баҕар, истигэн, көрсүө, сэмэй оҕо буолан, орто оҕо сиэринэн оскуоланы кэмигэр бүтэрэн, талбыт идэбэр кыһаллан үөрэнэн, син үөрэхтэммит буолуом хааллаҕа. Ол эрээри, бука, дьоло суох буолуом этэ. Ол сайын мин олохпор суолтата диэн, Муочалаах Кисиэнньэ миэхэ бу орто дойдуга киһи олоҕор баар саамай күндүттэн күндүнү — дьолу — бэлэхтээбиттэрэ. Ол дьолум туохха сытарын мин эһиэхэ аныгыскыга кэпсиэҕим.

Бу «өйдөммөт», «уустук» айымньылардаах суруйааччы айар үлэтин туһунан, хоһоонноругар сыһыаран, народнай поэт Рафаэль Баҕатаайыскай маннык суруйан турар: «Хастыыта да төхтүрүйэн аахтым. Ылбычча өйдөммөт, уустук айымньылар. Ол эрээри, тоҕо эрэ тартарабын, тугу эрэ була сатыыбын. Историческай дьиэ хайа эрэ муннугар кистэммит көмүс манньыаттары көрдөөн эрэр курдукпун. Кини: «Бу дьиэҕэ манньыат чахчы баарын билэбин ээ», — диир. Мин ону кырдьыктанабын». — Баҕатаайыскай Рафаэль. «Алгыс курдук саныыбын»... — Дьокуускай, 2003, 94 с.

ВЕНЕРА

БААР ТҮГЭНИ БАТЫҺА КЭПСЭЭННЭР

Түөрт Болуодьа

Ким да буолара биллэ илик кырачаан киһиэхэ аат быһаллар. Кимиэхэ түбэһиэх ааты сыбыыллар, кимиэхэ эрдэттэн торумнаабыт ааттарын аныыллар. Ким эрэ атын киһи чиэһигэр дуу, кэриэһигэр дуу ол киһи аатынан ааттанар. Киһи эрэ ааттаах. Хайа да аат кэлин иҥэн хаалан, хайаан да барсар курдук буолар. Аат туһуттан алдьаммыт суох ини дэһэрбит. Былыр абааһыны муннаран, түҥ-таҥ ааттыылларын туһунан истэн эрэ кэбиһэрбит. Билигин хам-түм ааты уларытан, дьылҕаларын муннарбыттара эҥин иһиллэр. Дьылҕа эрдэттэн айыллар эбит буоллаҕына, аат туһуттан хат суруллуон сөбө буолуо дуо?

Туонньа ийэтин соччо-бачча өйдөөбөт даҕаны. Сураҕа, инньэ Ньурба диэкиттэн төрүттээх үһү. Бэрт баай ыал кыыһын аҕата обургу бу дойдуга күрэтэн аҕаллаҕа. Баай дэнээччибит кыыһын сылгылыы кэлэ сылдьыбыт да, үчүгэй олохтон үҥкүрүйүөх быатыгар буолуо, кыыс туох да иһин буолумматах. Инньэ диэн хайыай, күүһүнэн күтүөтүн кытары көрсүмүнэ даҕаны, аҕата төттөрү Ньурбалаабыт. Хата, күтүөт кимнээҕэр киириилээх-тахсыылаах буолан биэрбит. Мааны ойоҕун, сэттэ оҕотун аччыктаппатах. Бэйэтин кыанар киһи өссө бултаан эбинэр эбит. Ийэлэрэ бэрт төрөлкөй көрүҥнээх, сырдык хааннаах астык дьахтар эбитэ үһү. Туонньа истэн эрэ билэр ийэтин туһунан итини эрэ этэр кыахтаахпыт. Аҕата да уһаабатах. Инньэ гынан, Туонньа кыыс улахан убайыгар улаатыар диэри иитиллибит. Ол убайа сэрииттэн эргиллэн баран, аҕатын батан, булчут киэнэ бэрдэ буолбут. Уолаттар бары даҕаны тыаны кэтэн бултуур-алтыыр эбиттэр. Туонньа биэс убайдааҕа. Үһүс убайа туора ыалга иитиллибит буолан, ыраах соҕус. Онтуҥ, хата, бэркэ мааныланан улааппыт, аас-туор олох чуо кинини тумнубут. Өссө икки убайдаах этэ.

Болуодьа дьүһүнүнэн, араaһа, ийэтин курдуга буолуо — сырдык хааннаах, оонньоон, бааһынайдыҥы да диэххэ сөп үһү. Бэрт улахан уҥуохтаах киһи буолуох

чинчилээҕэ. Туонньаҥ, кыра эрдэҕинэ, хара тураағы хаамтарбыт курдуга. Болуодьа да Болуодьа диэн буолара. Киһи киэнэ үтүөтэ киниттэн тахсыахтааҕа быһыылааҕа. Оччотооҕу оҕо үлэһитэ диэн бэйэтин киэнэ. Болуодьа ону таһынан кыратыттан чугастааҕы тыаларга туһах иитэн, туох эмэ тутуурдаах кэлэн дьонун үөрдэрэ.

Туох да наһаа тибиилээх, тыаллаах-хаардаах кыһын турбут. Оччолорго кыһыммыт ордук кыыдааннаах, кырыктаах курдуга. Таҥас-сап да халтаҥа бэрт ини. Бары-барыта кыһарыйан, кыра-хара дьоҥҥо кыһалҕа үөһэ кыһалҕа буолара. Ону ол диэбэккэ Болуодьа туһаҕын көрөрүн тохтоппотох. Булт абыланар ылларан эрэр эр бэрдин туох тохтотуой. Биир күн сарсыардаттан халлаан буолан-хаалан турбут. Буурҕаны буурҕа диэминэ, уол туһаҕын көрө барбыт. Оччотооҕу оҕону бобо-хаайа сатаабаттара. Үлэ дьоно оҕону манаан баран быар куустан олоруохтара дуо, дьиэҕэ кыралар эрэ хаалар буоллахтара.

Тыал астар аат диэн суох үһү. Арай киэһэнэн арыый намырыах курдук буолбут. Үлэлэриттэн кэлбит дьону дьиэ түбүгэ күүтэн турара. Онно умса түспүттэр. Оттон Болуодьалара суох да суох. Кэнникинэн дьон ыксаан киирэн барбыттар да, харанҕаҕа ханна тахсан барыахтарай.

Сарсыарда суоллуу сатаабыттар да, тыал обургу тугу барытын сонно сотон кэбиспит. Аймалҕан бөҕө буолбут. Бүтүн киһини сүтэрэн баран, олорбуттарын курдук олоруохтара дуо, туһах иитиэх айылаах ыырдарынан, чугас эргин көрдүү сатаабыттар. Туох да сибикитэ суох үһү. Кэмниэ кэнэҕэс далларын кэтэҕинэн умса түһэн сытарын булбуттар. Син сүрэҕинэн сирдэтэн, сөп туһаайыыны тутуһаахтаабыт эбит да, тыалга балыйтаран, дьиэтин булбатах. Хаарыан уолларын былдьаппыт дьон улахан аһыыга ылларбыттар. Дьэ, ситинник Туонньа төрдүс убайын олох эрдэ сүтэрбит.

Бэһис уол төрөөбүтүгэр, аһылара өссө да ааһа илик дьоно эмиэ Болуодьа диэн аат-таабыттар. Саҥа олорон иһэн суох буолбут уолларын иккис тыыннаабыттыы сананан, арыый да уоскуйбуттар. Өлөр өлүүнү кытта күрэстэһэн, кыайбыт өтөр биллибэт. Ким эйэлэһэр, ким баары атыҥҥа балыйан, санаатынан атыны айар.

Иккис Болуодьа төрүөҕүттэн икки бүк иэстээх курдук буолбут. Убайыгар тоҕо да маарынныай, олох туһунан майгылаах-сигилилээх, дьүһүннээх-бодолоох оҕо буола улаатан испит. Уол оҕо дьарыга умсугуппат, булт диэҥҥэ дураһыйбат эбит. Күнү күннээн, дьиэҕэ бэйэтэ бэйэтигэр олорор идэлээҕэ үһү. Хата, үөрэх өттүгэр үчүгэй буолан, дьонун үөрдэн испит. Дьоно эрэйдээхтэр иккис Болуодьалара киһи киэнэ бэрдэ буоларын көрбөккө өлөөхтөөтөхтөрө. Таах да кыратыттан ураты дьоҕурдааҕа өтө көстөрө. Уол уруһуйдьут буолуоҕа эрдэттэн биллибитэ. Хаарыан талаанын таах хаалларымына, анал үөрэҕи аһан, дьиҥнээх худуоһунньук буола үүммүтэ. Бу Болуодьа дьоҥҥо-сэргэҕэ биллэр-көстөр киһи буолбута, дьонун аатын ааттаппыта. Биир Болуодьа ситэ олорботоҕун кини сириэдитээри бу сиргэ кэллэҕэ дии. Оннук да буолуо эбитэ буолуо, худуоһунньук үйэтин тухары сайдар. Айар аналлааххa мунүр чыпчаал диэн суох, кини үүннэр үүнэ туруон сөп. Оттон иккис Болуодьа талаанын утутан кэбиспиттии, килиэптээн сиир үлэ эрэ оҥостубуттуу сылдьыбыта. Талаан диэн абаанса, иэс кэриэтэ. Ону төлөһөргөр төһө сыраҥ-сылбаҥ барыа биллибэт. Иккис Болуодьа күннээҕигэ мунан хаалбыта. Онтон ордумуна, дьоҕурун сайыннара да сатаабатаҕа. Хата, аатынан-суолунан туһанан араа҅ынай атастаммыта, аһыы утахха ылларыахча буолбута. Дьэ, ити баҕас биллэр суол. Арбыы-арбыы арыгылатар атас-доҕор аттыгар баар ахан буолар. Адьас алдьанарыҥ саҕана эрэ арахсыахтара, атын бэрди буулуохтара, аны кинини уулуохтара. Сорох онтон өрүттэр, сорох соннук бүтэр.

Иккис Болуодьа диэн аат иҥэн хаалбыта. Иккис да иккис, кини аата кыттыгас, олоҕо онтон быһаҕас курдуга. Убайа диэни кини харахтаан да көрбөтөх буоллаҕа, үһү хоту эрэ билэрэ. Ол саҕана хаартыска эҥин кэлиитэ дуо. Көстүбэт Болуодьа көхсүгэр олорсо сылдьарга дылыта. Кини бэйэтэ туспа суоллааҕын, дьиҥ Болуодьа диэн кини буоларын итэҕэтээри элбэҕи оҥоро сатаабыта да, тиһэҕэр тиийэн ыһыктынан кэбиспитэ. Айар үлэ итинниги бырастыы гыммат. Хаһан сүрэҕиҥ тэбэрин күүтэн турбатын оҕото сыттаҕа. Киһиҥ, хата, ойохтонон, оҕолонон хаалбыта хайҕаллаах.

Туонньалаах киэн туттар, кэпсэл оҥостор убайдарыттан маппыттара. Биллибэт дьон Болуодьа тыыныгар турбуттар этэ. Ити дьыала иннэ-кэннэ билиҥҥэ диэри билли-

бэккэ, салгыҥҥа ыйана сылдьар. Оччотооҕу тарбахха баттанар ахсааннаах «ыйаммыт» дьыалалартан биирдэстэрэ ити быһылаан этэ. Хайа хара санаалаах ити бэйэтэ бэйэтигэр сылдьар киһиэхэ мэһэйдэппитэ буолла? Айар киһи бэйэтэ туһунан аан дойдулаах, онто куруук сабыылаах. Ааһан иһэр атастар көннөрү мэнээк аргыстар. Икки бүк иэстээх Болуодьа кэмин иннинэ айаннаатаҕа ол. Бэйэтин да киэнин ситэ төлөөмүнэ, олох иһин төлөбүрү төттөрү төннөрүмүнэ.

Иэстээх — иэстээх, олох олоруу диэн, дьиҥинэн, биир сценарийдаах. Арай, хайа эмэ эпизода араастаһан ылара дуу. Бэйэтэ эрдэттэн сценаристаах, онтон өссө режиссердаах, массовкалаах, фоннаах. Амплуа син араастаах, ол эрээри ол да халыыптаах.

Туонньа убайын аһыйан да хайыай, хайа да бэйэлээҕи төннөрбөккүн. Арай... Ити саҕана ситэн-силигилээн сылдьар кэмэ этэ. Били хара тураах бэйэтэ тупса быһыытыйан, уол аймаҕы умсугутар буолан испитэ. Оттон ол иннинэ тулаайах буолуу диэн тугун эт бэйэтинэн билэн, оҕо сааһын сорҕотун дьиэһит, оҕоһут түбүгэр атастаспыта. Улахан убайа аах икки кыыһы ииппиттэрэ — Туонньаны уонна киниэхэ ханан да майгыннаабат куп-кугас кыыһы, эдьиийин. Ийэтигэр дылы кыыс эбит. Арай, майгыта букатын уоллуу этэ. Уол ортотугар үөскээбит оҕо онтон атын буолсу дуо. Мэнигэр тэптэрэн, ойуун кэрэх маһын лабаа лабаатын тоһуталаан, алдьаммыт. Оҕо хантан билээхтиэй, ол туох содулланыан. Сэбиэскэй кэм сиэригэр сигэнэн эрэр дьон барытын ситэн бобо-этэ сатаабатылар да ини. Билбэккинэн буруйу саптыбаккын. Иэстэбилэ өр күүттэрбэтэх. Кыыс эрэйдээх өйө хамсаабыт. Ол даҕаны кинини дьиэ ис-тас үлэтиттэн босхолооботох. Сүүрбэччэтин туолуута күөлгэ уу баһа киирэн баран, далаһаттан халты тэбинэн ууга түһэн өлөөхтөөбүт.

Туонньа саҥаһа ыарыһах буолан, дьиэлэрин кини тутан олорбут. Түбүк баттаан, төрдүскэ эрэ диэри үөрэммит. Уонна үөрэҕи ылыммата да охсубут. Оҕо көрөн, дьиэ дьиэлээн олох оскуолатын барбыт. Уон сэттэтигэр ыанньыксыт буолбут. Оччотооҕу оҕону дьиэҕэ олордууһулар дуо, тунеядец буолууттан ферма эрэ быыһыыра. Дьэ, ол дойдуга үлэһит куруук тиийбэтэ. Хас кыыс тоҥон-хатан, өрөбүлэ суох өрө мөхсөн үлэ дьолун билбитин ким аахпыта баарай. Ферма кыргыттара диэн аатырдалларыттан хаһа ыарыһах буолан, олох дьолуттан көрө маппытын билигин ким да аахсыбат. Биэнсийэ алын кээмэйэ — үйэҥ тухары үлэҥ иһин махтал бэлиэтэ.

Туонньаҥ, хата, таах сылдьыбатах, дьолун була охсубут. Онто чугас да эбит. Уонна аналын көрдүү ханна барыай. Бары барыта судургутук быһаарыллар буолан, олох салҕанар. Киниттэн лаппа аҕа, огдообо киһиэхэ эргэ тахсан, кимнээҕэр үчүгэйдик олорбуттара. Ыарахан үлэ кэнниттэн бэлэм аска да кэлэриҥ улахан дьол. Дьахтарга кыра да баҕалааҕа. Туохха да харахтара туолбат дьахтар аймаҕа арыый да кэлин үөдүйбүтэ буолуохтаах.

Бэлэм дьиэлэнэн хаалбыта. Сүөһүлэнэн эҥин испиттэрэ. Ыанньыксыт дьиэтигэр түптээн олорууһу дуо — өрөбүл, уоппуска диэн көрүллүбэт, сайынын сайылыкка көһөн хаалар. Ол курдук аҕыс сыл эйэ дэмнээхтик олороллор. Кэмигэр үчүгэйи сыаналыыр суох, күннээҕинэн эрэ мөхсөн, күнү-дьылы билбэккэ аһараҕын. Ааспытын кэннэ санаатаҕына, ити кыһалҕата суох, ол иһин эбитэ дуу, саамай дьоллоох кэмэ эбит.

Оҕонньоро ыалдьан өлбүтүн кэннэ кыһалҕа бөҕөнү көрсөр. Хас буолан, барытын саба тутуой — үлэлээ даҕаны, дьиэҕин бэрийэҕин даҕаны. Аны эр киһи үлэтин хайаан кыайыай. Эрэй бөҕөнү көрө сатаан баран, эмиэ огдообо киһиэхэ ойох тахсан хаалар. Бэйэтин курдук тулаайах, хара үлэһит киһиэхэ. Дьол, дьол дииллэр даҕаны, барыта атыннык быһаарыллар курдук. Туонньа ол туһунан эргитэ санааччыта суох. Бары-

та этэҥҥэ эрэ буоллун уонна өссө туоҕу эрэйиэҥий.

Туонньа син оҕолоно сатаабыта. Маҥнайгы оҕотун эмиэ Болуодьа диэн ааттаан кэбиспитэ. Онто ким суолун батарын билбит курдук уруһуйдуур эҥин буолан испитэ. Үөрэҕэр кыах бөҕө, бэрт ыраатыах оҕо быһыылааға. Аны туран эрдэттэн булт диэки охтубута. Икки инники Болуодьаттан иккиэннэриттэн туох эрэ бэриллибиккэ дылыта. Туонньа сэмээр үөрэрэ. Убайдарым оннугар кэлбит оҕо диэн. Кэнэҕэскитин кинилэр аймах ааттарын ааттатыа диэн. Болуодьаны бары хайгыыллара, барытыгар наадалаах киһи кини курдуга. Бу актыбыыһа, кыайыгаһахотугаһа, барыга-бары сыһыаннааҕа — ийэ киһи истэригэр үчүгэйэ дьикти этэ. Оҕоҕун хайҕатартан ордук дьол суох ини. Туонньа да улахан Болуодьатын маанылаан ииппитэ. Кини таһынан өссө уоллаах кыыстааҕа. Биир уолун кыратыгар ыалга иитэрэ биэрбитэ. Олох аа-дьуо устан испитэ.

Эмискэччитэ бэрт этэ. Болуодьа уон түөрдүн сааҥа туолаат, олохтон маппыта. Саатын бэрийэ олорон, буорах эстэн, умайан өлөөхтөөбүтэ. Туонньа букатын буорайыаҕын, оҕолоох-уруулаах буолан, бу сиргэ кытаахтаһан хаалбыта. Үһүс Болуодьа олох диэн тугун сааҥа билэн иһэн, туох эрэ туһугар толук буолбута. Быстах өлүү былдьаатаҕа диэн буолбута. Итинниккэ ананан айыллыбыт диэҕи аньыыта да бэрт.

Сотору өссө биир уолламмыта. Онтун Болуодьа диэн ааттыыра эрдэттэн сэрэйиллэр. Төрдүс Болуодьаны хараҕын харатын курдук харыстаан илдьэ сылдьыбыта да, уол оҕону дьиэҕэ хаайыаҥ дуу, улаатан эрэр киһини батыһа сылдьыаҥ дуу. Уола биир сиргэ таба олорбот майгылааҕа. Ыал кырата атаах да соҕус буолуо. Ким баалыай, оҕо оннугар оҕотун маанылаан иитэрин. Төһө да маныыланнар, үлэттэн туора турбатаҕа. Дьиэ ис-тас бүппэт түбүгэ барыларыгар тэҥҥэ үллэһиллэрэ. Ынах уулатабын диэн быстараахтаабыта. Тоҕо да атынан уулата киирэрэ буолла, чугаһынан уулаах сир суоҕа эбитэ дуу — ол туһунан Туонньаттан үөйэн ыйыталаспатахпын. Ат быатын ноторуускалыы кэппит үһү. Онто ата сиргэнэн, уол сиргэ эһиллэн, соннук соһулла сылдьыбытын ата үлтү тэпсэн өлөрбүт. Букатын аҥаарынан быста сыспыта үһү. Ийэ эрэйдээх иккиһин сүрэҕэ хайдан, букатын буорайаахтаабыт. Икки Болуодьатыттан илии соттубут аһыытын тугунан таһаарыай? Иккис эрэ иһэртэн ордубата. Кинини үтүктүөн сүрэ бэрдэ. Соннук сүрэх бааһа гынан үйэтин моҥоон эрдэҕэ.

Икки хаалбыт оҕото улаатан, араас түбүк төрүү турара. Оҕонньоро иһэригэр соччо кыһаллыа суох эбит. Ону оҕолоро буунаан турбуттар. Кырдьар саастарыгар арахсан, билигин аҥыы-аҥыы олороллор. Кыыһа кэргэн тахсан, атын сиргэ олорор буолан, Туонньа икки улууһунан сылдьар. Кыыһыгар кыстыыр, дойдутугар сайылыыр. Уола эмиэ ыал, туруу үлэһит буолан, куоракка олорор. Холбоон-илбээн сэттэ сиэннээҕиттэн күнэ аны тахсар.

Түөрт Болуодьаны аһыйан да хайыай, дьылҕалара оннук буоллаҕа диэхтиир. Арыт чуо киһи киэнэ үтүөтэ кэмин иннигэр төннөр. Арыт барыта алҕас таҥыллан, үлүбүөй үөйүллэн баран үрэллэр курдук. Олоххо ороонон, өлөр өлүүнү кытта күрэстэһэн, быстар дьылҕаны быһыттаан туһа суох. Барыта бэйэтэ бэйэтиттэн баайыллар курдук. Биитэр туох эрэ баар дуу? Баайыллыбыты бэйэбит өһүлэн, түҥнэстиэх төлкөбүтүн түргэтэтэн биэрэбит дуу? Болуодьа Болуодьа буолбатаҕа буоллар, хас эмэ дьылҕа тустаах суолуттан туоруо суоҕа эбитэ дуу?

Бүдүрүйбүт көнөр

Ол күнү Каачыкка бу баардыы өйдүүр. Олох киинэ каадырын курдук өйүгэр олорон хаалбыт. Кини хараҕар көрөрүн туораттан мин эмиэ киинэ курдук көрбүппүн тылынан тиэрдэ сатаан көрүөм. Каачыкка мин дьүөгэм дьүөгэтэ, соччо билбэт кыыһым этэ. Сааһынан да миигиттэн балачча эдэр. Бүгүн тоҕо эрэ икки өттүттэн арыллан, бэркэ тапсан кэпсэттибит, биир долгуҥҥа уйдаран, биир санааҕа таба тайанан, араахы бары аҕынныбыт. Ол кэпсэтиттэн ойо тутан, баары батыһа өссө биир кэпсээни саҕалаатаҕым буоллун.

Сайылык оҕолоругар дьарык эрэ хара баһаам. Үлэ быыһыгар оонньуу, үлэ да оонньуу кэриэтэ. Күн кыһалҕата суох көрүлүү да сылдьыбаталлар, бэрт көҥүллүк сананаллар. Харах далыгар, дьиэ таһыгар үһүлэр дуо — хонуунан, тыанан сырсыаккалаһан, ууга чалбааттанан күнү барыыллар. Ол да иһин

сайылыкка көһөллөрүн устар кыһыны быһа ыралаан таҕыстахтара. Балаҕаҥҥа дылы хара дьиэҕэ үстүү ыал буолан симиллэн олорбуттара туох буолуой. Онно утуйалларыгар эрэ киирэллэр. Арыылаах килиэптэрин мотуйдулар да бэйэлэрин киэнэ.

Каачыккалаах үһүөйэхтэр. Ийэтэ Даайа, кини уонна киниттэн биир сылынан балыс быраата Өлүөчүк. Ийэлэрэ үйэтин тухары ыанньыксыт. Өрөбүл, уоппуска диэн суох киһитэ. Киһини өйдүөхтэриттэн хотонтон ордубат. Онон, Каача кыыс кыратыттан дьиэһит. Өлүөчүк даҕаны көмө киһитэ. Кэмэ атына дуу, билиҥҥи сэттэлээх-алталаах оҕону ньээҥкэтэ суох дьиэҕэ хаайан олордубат инигин. Ийэлэрэ төрүкү саҥата суох, үлэлээн букунайан эрэ тахсар дьахтар. Дьүһүнүнэн да бэрт боростуой, оҥостор эҥин диэн кэлииһи дуо. Дьиҥинэн, оччолорго сааһа эдэрэ эбитэ буолуо. Хонтуоралаах хотун аҕайдар курдук бэйэни бэринэригэр хантан бириэмэлэниэй. Хотон икки дьиэ икки — кини ыыра, үлэтэ да оҕолоро — кини өйө-санаата. Кыһын буоллун, сайын буоллун, биир дьарык, биир түбүк. Ол эмиэ үчүгэй. Күн эрэ бараннар, өссө биир түүн ааһа оҕустар. Оннук киэбинэн сыл ааһыа. Биир сыл, икки сыл... Сэттэ сыл оннук ааспыта. Даайа дьолуттан сэттэ сылы ылан бырахтахтара... Уһун да уһун сэттэ сылы. Дьоллооххо сыл — хонук. Аалан-аалан аһарбыт хас хонуга Даайаҕа биир сылга тэҥнээҕэ. Ону бэйэтэ эрэ билээхтээн эрдэҕэ. Оттон оҕолор сылы-хонугу ааҕыыһылар дуо, бэйэлэрин эрэ айдааннара. Оҕо курдук оҕолор, арай, аҕалара эрэ суох. Аҕалаах эрээри, аҕата суохтар.

Онтон ол күн үүммүтэ. Көннөрү сайыҥҥы күн этэ эрээри, туох да сүр чаҕылхай, ураты курдук Каачыккалаах Өлүөчүк өйдөрүгэр иҥэн хаалбыт. Идэлэринэн дьиэ таһыгар оонньуу сылдьыбыттара. Күнүскү ыам кэннэ быһыылааҕа, ийэлэрэ баара. Арай, «Урал» массыына тигинэтэн кэллэ. Сайылыкка хас кэлбит-барбыт барыта күүтүүлээх ыалдьыт. Буолаары буолан, бу диэки суох улахан массыына. Өлүөчүк көрүү-истии бөҕө. Каачыкка да сонурҕаан дөйөн баран турда. Ийэлэрэ таас тутуурдаах этэ. Соннук тааһын туппутунан эмиэ турда. Массыына аана аһылынна. Арай, уһун хара былаастаах улахан киһи ойон түстэ. Эчи, мааныта, сирэйэ маҥана — маннааҕылартан чыҥха атын киһи. Туох эрэ хоруопканы ороон таһаарда. Даайа тааһын туппутунан турар. Өлүөчүк итиччэ массыына кэлбитигэр өрө сүүрэн тиийбэккэ, килбигийэн чугаһаабата. Каачыкка ол киһиттэн хараҕын араарбат. Куорат дьээдьэтэ быһыылаах, көрө үөрэммит дьонуттан атын. Ити сааһыгар көрүҥэ үчүгэй диэн син араарар эбит. Ким буолуой? Кимнээххэ кэлбитэ буолуой. Ким да саҥарбат. Киһи эмиэ чугуруҥнаан чугаһаабат. Ыаллара эмээхсин:

— Хайыы, оҕолоор, аҕаҕыт кэлбит дии. Чэйиҥитиий! — диэн саҥа аллайбытыгар дьик гыналлар.

Каачыкка аны ийэтэ тааһын төлө тутуо диэн ону кэтиир. Соннук туруо эбиттэрэ дуу. Өлүөчүк:

— Паапа кэлбит! Кэһиитин аҕалбыт! — дии-дии өрө сүүрэн тиийдэ.

Онно эрэ өй ылан киһи уолга улахан баҕайы хоруопканы туттаран кэбистэ. Оҕо ол бэйэлээҕи аһа баттаата уонна аны хоруопканы туппутунан сүүрэкэлии сырытта.

— Паапа кэлбит, торт, һакалаат аҕалбыыт! — диэн бүтүн сайылыгы аймаан кэбистэ.

Арай, Каачыкка туох да диэбэтэ. Ийэтэ, хата, тааһын төлө туппата. Санаата тааска. Харахтаан көрбөтөх аҕатын тута атыҥырыы санаата. Сураҕа, аҕатын тутан илдьэллэригэр, ытыы-ытыы аҕатын кулгааҕыттан тардыаласпыт үһү. Ону өйдөөбөт. Аҕа диэн үһүйээн эмискэ дьиҥнээх буолан хаалбытыгар соһуйдаҕа даҕаны.

Бүтүн сайылыкка өрө көтөҕүллүү. Балаҕан дьиэлэрин үс ыала бииргэ үллэстэн аһыыр остуоллара тардылла оҕуста. Онно Каачыкка эрэ кыттыспат. Туораттан аҕата диэни одуулуур. Мунна улахана, хараҕа киэҥэ, сирэйэ маҥана — олох киинэ дьээдьэтин курдук. Маннык кыраһыабай аҕалааҕым эрэ буолуо дии санаабат этэ. Ол туһунан оччо санаабат да этэ. Аҕа диэн тугун да билбэт буоллаҕа. Кыра оҕоҕо аҕата ханнатын, тоҕо кинилэри кытары суоҕун быһаара сатаабатахтар. Өлүөчүк сыстыах курдук. Үйэтин тухары аҕалаахха дылы саппай уопса сылдьар. Уол уола өтөн, аҕатыгар тардыһар эбит. Каачыкка ыраах сылдьар. Бэл, ийэтигэр иҥээҥнээбэт.

Даайа дөйөн хаалбыта сол ааһа илик быһыылааҕа. Биллэр-биллибэттик мичийэр, киһитин диэки кылап көрө-көрө ис-иһиттэн үөрэр.

Ийэтэ итиннигин Каачыкка көрө да илик эбит. Ыал аайы баар курдук көрүҥнээҕэ бүгүн дьүһүн кубулуйбут, ыксары тупсубут. Боростуой харандааһынан быһа барыллаан уруһуйдаммыт мэтириэккэ кырааска эбэн биэрбиттэрин курдук. Дьахтары эр киһи тупсарар эбит.

Остуол баһыгар аҕаларын олортулар. Иннигэр өрөһөлүү хоторуллубут кус этин уурдулар. Араaһа, бүгүн-сарсын кэлиэхтээҕин эрдэттэн билэллэр эбит. Торт үрдэ ууллан, улам ханньайан барбытын кириэмин хастаан ылбыттар. Оҕо өттө торт амсайан, «Ласточка» сакылаат сиэн үөрүүлэрэ үксээтэ.

Хас эмэ күн ааста. Каачыкка сол чугаһаабата. Аҕата да, толлон, тоҥуй соҕус. Кыыс сэмээр үөрэтэр — аҕата тугу диирин, ийэтин диэки хайдах көрөрүн, бэл, хайдах аһыырын, хамсанарын барытын кэтиир. Бырааттыгар кыыһырдаҕа буолар:

— Эн кинини тоҕо «паапа» диигин? Омуна бэрт ээ. Бэйи, тохтоо, мин диэтэхпинэ биирдэ инньэ диэр.

Өлүөчүк сөбүлэһэр да, аҕатын аттыгар баар буолбутун бэйэтэ да билбэккэ хаалар. Көтөхтөрөр, үлбүрүйтэрэр. Аҕалаах диэн үчүгэйин билбит оҕо хайыай.

Даайа кыыһын тиэтэппэт. Бэйэтэ сэмээр үөрэр, сэттэ сыл сүтэрэ сылдьыбыт кэргэнин имэрийэ көрөр. Кинилэр дьоллоро өссө иннилэригэр. Аны кини соҕотох буолбатах. Таптыыр, таптатар кэргэнтэн ордук дьол суох ини. Сууттанарын да саҕана биир тылынан хомуруйбатаҕа, билигин да ыйыталаһа-хайыы барбат. Олоххо араас буолар. Киһи эрэ бүдүрүйэр. Хаайыыга киһи көммөт дии-дии ол дойдуттан эргиллибит дьону туора көрөөччүлэр. Туох да диэтиннэр, Даайа бэйэтэ билэр. Кини дьолун аны мүччү тутан бэрт.

Өссө күн ааста. Аҕалара үөрэнэн, саҥата-иҥэтэ элбээн, дьиэ иһинээҕи олох эргийэр киининэн буола түстэ. Оннук буолуохтаах даҕаны. Аҕа диэн дьиэ кэргэн туллубат тулааһына. Туох эрэ күлүүлээҕи кэпсээбитигэр дьиэлээхтэр-дьукаахтар күлэн тоҕо бардылар. Каачыкка эмиэ. Онтон Өлүөчүккэ:

— Паапабытыттан ыйытыый, — диэбитин бэйэтэ да өйдөөмүнэ хаалла.

Аҕата саҥатыттан матта. Кыыс эмиэ:

— Паапа, биһиги паапабыт... — диэн сэрэнэ-сэрэнэ этэн баран, мичээрдээбитигэр аҕата хараҕыттан уу-хаар баста.

Сити күнтэн ыла Баһылайаптарга барыта орун-оннугар буолбута. Өссө икки уол оҕоломмуттара. Кыра быраата Каачыккатын уон биэс сыл балыс. Баһылайаптар диэн ытыктанар нэһилиэк сис ыаллара. Сопхуос туруу үлэһиттэрэ, кэлин бэйэлэрин кэтэх хаһаайыстыбаларын өрө тардыбыттара. Оҕолорун үөрэхтиир, олоххо тирэхтиир туһугар билигин да түбүгүрэллэр. Аҕата Каачыккатынан киэн туттар. Милииссийэ кыыстаах аҕыйах ини. Кыыһыҥ өссө, үлэлии-үлэлии, милииссийэ оскуолатыгар үөрэнэр, кыһыл диплому түһээн көрөр. Күтүөттэрин дьоно эмиэ милииссийэлэр, Каача дьонунаан аһара тапсаллар.

— Аҕаҥ олоро сылдьыбыта эйиэхэ мэһэйдээбэтэҕэ дуо? Сураҕа, урууҥ да оннук буоллаҕына, хатыһаллар үһү дии, — мин аараттан билээҕимсийэбин.

— Эчи суох. Мин аҕам туох да наһаа үчүгэй киһи. Кэргэним дьоно кинини аһара убаастыыллар. Дьиҥинэн, хаайыылаахтар эмиэ кини тылын истэллэр ээ. Бүдүрүйбүт көммөт диэн куолулуулларын мин аҕам холобурунан утарыахпын сөп. Оттон аҕам олоҕо табыллыбытыгар ийэм өҥөлөөх. Эр киһи хайдаҕа дьахтартан тутулуктаах.

— Оттон дьахтары эр киһи тупсарар.

Бүдүрүйбүт көнөр диир Каачыкка. Бэйэтэ-бэйэтинэн итинник диир буоллаҕына, чахчы оннуга дуу. Билэн этэр. Аҕатын холобур оҥостор. Уонна бэйэтэ даҕаны хаайыыга үлэлиир ээ. Онон, ол дойду олоҕун ис өттүттэн көрө сыыттаҕа. ■

Гаврил СЕМЁНОВ-СЕРКИН

УЙБААН ОҒОННЬОР КЭПСЭЭНЭ

Сэмэн хонтуораҕа сылдьан ыйдарбыт хонуохтаах ыалын дьиэтин чуо булла. Айан суолун токуруйуутугар тумустуу үүммүт чараҥ тыа кытыытыгар быдан өрдөөҕүтэ тутуллубут, эргэрэн истиэнэлэрэ хараарбыт, хаптаһын сарайдаах, кириэстии араамалаах кыра түннүктэрдээх намыһах дьиэ үс бүтэй күрүө нөҥүө ыраахтан көһүннэ.

Олбуорга кэлэн орон атаҕынан оҥоһуллубут калитка ааны оргууй аһан иһирдьэ киирдэ, кинини көрөн, хотон аттыгар турар кэбиһиилээх кур оттон күрүҥ дьүһүннээх ыт, баарын биллэрэн, биирдэ эрэ «ньоҥ» диэт тохтоон хаалла. Сэмэн дьиэ аттыгар тиийэн кэллэ. Ол кэмҥэ бэрэбинэни хайытан тутуллубут күүлэ халҕан аана кыыкынаан аһылынна. Дьиэ иһиттэн уһун-дьылыгыр бэйэтэ кырдьан нүксүйбүт, хатыҥыр эттээх-сииннээх, сырдык сэбэрэлээх, уоһун үрдүгэр кугастыҥы хойуу бытыктаах, омос көрдөххө, бааһынайдыҥы көрүҥнээх оҕонньор атахтарын сыһа соһон тахсан, кинини көрөөрү күн уотуттан харахтарын кистээн, уҥа илиитин ытыһынан чарапчыланан турда.

Уол оҕонньорго утары хааман тиийэн, кэлии киһи быһыытынан урутаан, үлэттэн атыны билбэтэх чэрдийбит модьу-таҕа баппаҕайын ыга тутта:

— Дорообо, кырдьаҕас.

— Дорообо, дорообо. Мааҕыын куораттан киһи кэлэр диэбиттэрэ, ол киһилэрэ эн буоллаҕыҥ дуу?

— Ээ, мин, мин. Степанов Семён диэммин.

— Чэ, киир, кэлбит буоллаххына, иһирдьэ киирэн кэпсэтиэх, — оҕонньор аанын аһан ыалдьытын ыҥырда.

Дьиэ иһигэр киирбиттэригэр уһун айантан сылайан-элэйэн кэлбит киһи муннугар миин сыта сүр минньигэстик билиннэ. Түгэх хостон, оҕонньоругар холоотоххо, сүүрэ сылдьар, кыра уҥуохтаах лэскэйбит эмээхсин тахсан, кэлбит киһилиин көннөрү дорооболоһоот, остуолун тула түбүгүрбүтүнэн барда. Өр-өтөр буолбата, эр дьон саалаҕа киирэн саҥа ону-маны кэпсэтиэх курдук буолан эрдэхтэринэ, аһылыкка ыҥырталаата.

— Чэ, доҕоор, кэпсээҥҥин тардан кэбис, киэҥ сир киһитэ, — оҕонньор, икки илии сыалаах, улахан кырбас эти уол иннигэр уура-уура, кэпсэтиини саҕалаата.

— Ээ, улахан туох да суох, — ыалдьыт киһи, төһө да кэпсиирдээҕин иһин, саха сиэринэн мэлдьэһэн кэбистэ. — Ол гынан баран, сыыйа кэпсээн бардахха, сонун баар бөҕө буоллаҕа дии.

— Ээ, оннук буолумуна, — Ылдьаана эмээхсин кэпсэтиигэ кыттыста.

— Туох эрэ улахан соруктаах буолаҥҥын, бачча ыраах кэллэҕиҥ буолуо? — оҕонньор мас хамыйаҕынан миинин оргууй аҕай сыпсырыйа олордо.

— Ээ, оннук, оннук. «Саха сирэ» хаһыакка үлэлиирим быһыытынан манна сарсын саҥа Арчы дьиэтэ аһыллыытын көрөн суруйар соруктаах кэллим.

— Дьэ, мааны малааһыҥҥа сылдьар, абыраммыт киһи эн буолбуккун дии... — оҕонньор эҕэлээх соҕустук тыл ыһыктыбыта Сэмэн кулгааҕар олуонатык иһилиннэ.

— Нэһилиэккэ туох эмэ сонун тэрээһин буоллаҕын ахсын эҕэлээн тахсар идэҥ баар ээ, киһи абааһы көрүөх, — Ылдьаана Уйбаанын диэки сэмэлээбит харахтарынан көрүтэлээтэ.

— Туох эҕэтэ баарый, баары көрөн этэр баа буоллаҕай. Аныгы дьон итэҕэл диэни имири тэпсэн, сиэри-туому тутуспат буоллулар. Урут абааһыттан куттанар бэйэбит аны киһиттэн куттанар кэммит кэллэ. Көр, ол курдук дьон өйө-санаата уларыйда, киһи киһини ытыктаабат буолла. Оо, дьэ, киһи кырдьан арааҕы да көрөр. Аны билиҥҥи кыахтаах дьон бэйэлэрин эрэ тустарын көрүнэллэр, байалларын туһугар суобастарын да атыылыах курдуктар. Иллэрээ сыл, арыый да сыҕарыйар эрдэхпинэ, килиэппин ылаары маҕаһыыҥҥа киирбиттээҕим, онно икки эдэр баҕайы оскуола уолаттара, күлтэйбит бытыылкалаах пиибэни соннорун тэллэҕэр кистии-кистии, утары тахсан барбыттара, оттон иһирдьэ киирбитим, атыылааччы кыыс уончалаах эрэ оҕолорго устууканан табаҕы атыылыы турар эбит! Мин киирбиппэр, сүр түргэнник онтукаларын төттөрү хаһыйан ылан, остуолун анныгар куду анньан кэбиспитэ. Быраабыланнаыктарбыт да эмиэ ол курдуктар. Хаста-хаста араас мунньахтарга, тэрээһиннэргэ сырыттым да, хайаан да арыгыта суох буолбат. Аска ыҥырыллыбыт дьон хаһан да аһаабатах курдук дьаабыланаллар, тойон тойонуттан ордубат, мөкү мөкүтүттэн ордубат. Бары аһаан ахчарыйыы, итирэн тиэриллэҥнэһии. Ол кэнниттэн туох сиэрэ кэлиэй! Эдэр оҕо ону, ойоҕостон көрө сылдьан, сөптөөх курдук саныыра кэмнээх буолуо дуо. Ол иһин да оскуола оҕотуттан саҕалаан, уулуссаҕа итирик, холуочук сылдьаллар, араас баракааһы оҥороллор. Сарсын да оннук буолара буолуо диэн сүрэҕим сэрэйэр.

— Чэ, оҕонньор, түксү, эмиэ уһаантэнийэн барда, хата, атыны кэпсэтиэх, — эмээхсин эрин буойан өттүккэ аста уонна эйэ дэмнээхтик сып-сылааҕынан киһитин диэки мичээрдээн кэбистэ.

— Ээ, кырдьык даҕаны, ити кыһыйбыкка ону-маны эрдэн барар идэлээхпин ээ. Биирдэ баран эттэххэ, ити Арчы дьиэтин аһаллара саамай сөптөөх, билиҥҥи дьоҥҥо итэҕэли күүскэ иҥэриэххэ наада, онтон сыыйа өйдөнүөхтэрэ буоллаҕа дии. Ону гынар сыыһа, маны гынар сыыһа диэн билэн иһиэхтэрэ буоллаҕа. Хата, уолум бэйэҥ тускунан сэһэргээ, хайа сиртэн төрүттээх киһи буолаҕын?

— Оттон мин төрүт куорат олохтооҕобун, онно төрөөбүтүм, улааппытым, үөрэммитим, — уол кэпсэтии сүнньэ уларыйбытыттан эгди буолан кэпсээн барда.

— Куорат киһитэ диэтэххэ, сахалыы олус ыраастык, ылбаҕайдык саҥарар эбиккин.

— Төһөтүн да иһин саха буоллаҕым дии. Саха киһитэ төрөөбүт тылынан ыраастык саҥарар эрэ буоллаҕына, төрөөбүт норуотун олоҕун, историятын, культуратын, олоххо баай уопутун өйдүүр кыахтаах.

— Сөпкө этэҕин, төрөппүттэриҥ наһаа да бэркэ иипписттэр эбит, ийэҥ, аҕаҥ туох дьонноруй?

— Ийэм оскуолаҕа саха тылын үөрэтэр, оттон аҕам сааһын тухары милииссийэ, билигин пиэнсийэҕэ тахсан, адвокат үлэтинэн дьарыктанар. Ону таһынан, олоҕун оскуолаҕа анаабыт, билигин да кыра кылаастары үөрэтэ сылдьар эбээлээхпин.

— Үөрэхтээх дьон ыччата эбиккин, — эмээхсин, чэйин кутта-кутта, уолу хайҕаабыт харахтарынан имэрийэ көрдө.

Салгыы ону-маны кэпсэтэн, аһаан-сиэн бүттүлэр. Уйбаан оҕонньор көхсүн көннөрө хоһугар киирдэ, Ылдьаана иһиттэрин хомуйар түбүгэр түстэ. Сэмэн саалаҕа киирэн, таах сылдьыахтааҕар хомуот үрдүгэр турар сиэркилэҕэ тиийдэ. Онно кинини киэҥ арылхай харахтаах, уһун суптугур муруннах, хойуу хаастаах, онно ханыылыы будьурхай баттахтаах, үрдүк сүүстээх, сырдык сэбэрэлээх, толору эттээх сирэйдээх отутугар чугаһаан эрэр эдэр киһи утары көрдө. Уол чочумча, көрүнэ түһэн, баттаҕын көннөрүнэн баран, харахтарын сиэркилэ тааҕыгар кыбытыллыбыт хаартыскаларга сыҕарытта уонна кинилэри олус сыныйан көрөн иһэн, эмиэ эдэр саллаат хаартыскатыгар тохтуу биэрдэ, бэл бу киһини урут ханна көрдүм этэй диэх курдук санаа киирэн ылла. Онтон өйдөөн-дьүүллээн көрбүтэ, саллаат таҥаһа былыргы, Аҕа дойду сэриитин саҕанааҕы, буолан биэрдэ. Ол эрэ кэнниттэн бу Уйбаан оҕонньор эдэр сылдьан түспүт хаартыската буоларын сэрэйдэ. «Чэ, бээ, турдаҕына ыйытыам, — дии санаат, истиэнэҕэ сыстан турар дьыбаанҥа олорунан кэбистэ.

Кэтэһэр да сылаалаах. Эмээхсин үлэтинхамнаһын бүтэрэн, хоско киирэн сыппытын кэннэ дьиэ иһигэр уу чуумпу сатыылаата. Сэмэн тэһийбэккэ эрэйи көрдө, саатар, ааҕыаҕын чугаһынан хаһыат да, кинигэ да көстүбэтэ. Таах олоруохтааҕар, туран, түннүгүнэн таһырдьаны одуулаата, олбуор кытыытыгар кыстаммыт сааан аттыгар

ыскамыайка турарын көрөн онно таҕыста. Манна олорон, эдэр саллаат хаартыскатын эмиэ санаан кэллэ уонна Уйбаан оҕонньор утуйан тура охсуон ис-иһиттэн олустук баҕарда.

Кэтэһиннэрэн-кэтэһиннэрэн, биир күн, дьэ, бүттэ. Киэһээҥҥи аһылыктарын аһыы олорон, Сэмэн оҕонньортон:

— Уйбаан, ити хаартыскаҕа эдэр саллаат уол хайаларай? — били ыйытыах буолбутун, дьэ, ыйытта.

— Ээ, ити мин. Ньиэмэстэри кыайан баран, Берлиҥҥэ тиийэн түспүт хаартыскам, онтубун бу Ылдьаанабар ыыппыппын уура сылдьар.

— Оччоҕо эһиги иккиэн манна төрүт олохтоох дьон буоллаххыт дии.

— Эчикийэ суох, доҕор. Мин төрүт атын оройуон киһитэбин.

— Оччоҕо хайдах билсибиккитий, хата, кэпсээ эрэ, — уол, суруйар киһи быһыытынан сэргэхсийэн, туоһуласпытынан барда.

— Ээ, ол остуоруйата уһун. Олус интэриэһиргиир буоллаххына кэпсиим даҕаны, — диэн баран, оҕонньор сүр истиҥник эмээхсинин диэки көрөн ылла.

— Кэпсээ, доҕоор, кэпсээ, күн да уһун, — эмээхсин оргууй туран, остуолтан аһаабыт иһиттэрин хомуйбутунан барда, эр дьон саалаҕа киирэн, дьыбааҥҥа дьоһуннанан олорунан кэбистилэр.

— Мин эппитим курдук, атын дойду киһитэбин, — оҕонньор кэпсээнин саҕалаата. — Чурапчыттан төрүттээхпин. Аҕа дойду сэриитэ буолбутугар иккис хомуурга түбэһэн барбытым. Ол сэриигэ барарбар дьиэбэр ийэм эрэйдээх икки кыра балтыларбынаан хаалаахтаабыта. Аҕабыт сэрии буолуон эрэ иннинээҕи сыл бултуу сылдьан, муустаах ууга түһэн, онтон сыыстаран өлөөхтөөбүтэ. Мин ыал улахан оҕото этим. Иннибэр икки уол уонна кэлин түөрт оҕо төрөөн төннүбүттэрэ, ол иһин балтыларым олус кыра дьон хаалаахтаабыттара, улахана үстээҕэ, кырата иккитин туолаары сылдьара, — оҕонньор, ол ааспыт кэми санаан, хараҕын быһа симтэ, чочумча тохтуу түстэ уонна сүр күүскэ үөһэ тыынан баран салгыы кэпсээн барда.

— Ол уоттаах, үгүс хаан тохтуулаах, өлүүлээх-сүтүүлээх кырыыстаах сэриигэ Ийэ дойдубут килбэйэр киинэ Москуба куораты көмүскээһиҥҥэ киирбитим. Онтон ыла өлөр-тиллэр икки ардынан араас моһоллору туораан, сороҕор халымырдык, хаста да улаханнык бааһыран, араас куораттарынан эмтэнэн, Улуу Кыайыыга тиийбитим. Сэриигэ сылдьар кэммэр ийэм эрэйдээх дьону көрдөһөн суруйтарбыт суруктара сөп буолабуола кэлэллэр этэ, онон икки сыл тухары дойдум сонунун истэ-билэ сылдьыбытым.

Онтон эмискэ биир да сурук кэлбэт буолан хаалбыта, кэтэһэ сатаа, мэлигир. Иллэҥ эрэ буолларбын дьоммор сурук бөҕөнү суруйарым да, харданы туппатаҕым. Онтон сылтаан, дойдубун ахтарым күн-түүн улаатан испитэ, бэл биирдэ эмэ кыратык

нуктаан ылаары дьоммун көрөр буолан хаалбытым. Күн түүннүүн солбуйсан аастар ааһан испитэ. Арай биирдэ биир дэриэбинэҕэ сынньаланҥа тахсан олордохпутуна почта кэллэ. Почта таһааччы саллааттары биир-биир ааттаталаан, дойду ахтылҕана сыттаах суруктары туттартаата, миэхэ суоҕун курдук суох.

Олус хомойон балааккам таһыгар баран умса түһэн олордохпуна ким эрэ кэлэн санныбыттан кууста, көрбүтүм — почта таһааччы сааһыра барбыт нуучча киһитэ эбит. «Браток, санааҕын түһэримэ, хата, бу эн дойдугуттан быһыылаах», — диэн баран, кыра суулааҕы туттаран кэбиспитэ. Мин онно үөрбүппүөн эриэхсит! Кырдьык, Саха сириттэн этэ, бу Ылдьаана сэбиэскэй саллаакка анаан ыып-

пыт баһыылката, биһиги дьолбутугар, миэхэ тиксибитэ.

Онтон ыла суруйсан, билсиһэн барбыппыт. Сэрии бүтэр уһуга чугаһаабыта, дьоммун кытта ситимим мэлийэн, аҥаардас Ылдьаанабыттан эрэ таптыыр, ахтар Сахам сирин сонунун билэр буолбутум.

Арай биирдэ улахан кыргыһыы кэнниттэн биһиэхэ эбии күүһү бырахтылар. Элбэх эдэр саллааттар, үгүстэрэ адьас оҕолор, кэллилэр. Мин иллэҥсийэн, окуопам ытыыһыгар сыстан, саабын ыраастана олордохпуна бэйэм отделением киһитэ, хохуол уола, наһаа ыксаан сүүрэн кэллэ: «Доҕоор, онно сахалары ыйытар киһи баар, бардыбыт», — диэт, кэлбит сирин диэки сиэтэн дьөгдьөрүттэ. Мин истибиппин итэҕэйбэккэ, дөйөн хаалан баран, батыһааччы эрэ буоллум. Онно тиийбиппит, уонча саллаат биир сиргэ бөлүөхсэн табахтыы тураллар, кинилэр ортолоругар хас да эписсиэр турар.

Эмискэ кинилэр быыстарыттан эдэр баҕайы лейтенант, дьонун силэйтэлээн, миэхэ утары тахсан кэллэ. «Оо, Уйбаан, дорообо, доҕор, көрсүһэр күннээх эбиппит!» — диидии, өйдөнөр бокуойу биэрбэккэ кууһа түстэ. Мин билэр саҥабын истэн, харахпыттан уу-хаар бастым, киһим хам кууспут илиилэриттэн нэһиилэ төлөрүйэн, дьэ, сирэйин утары көрдүм, ол кэнниттэн аны мин кинини тыыннарбат гына кууһааччы буоллум. Оо, ол баар этэ, өр кэмнэ төрөөбүт тылынан кэпсэппэккэ, биир дойдулааххын көрсүбэккэ сылдьан, буолаары буолан, бэйэҥ түөлбэҥ киһитиниин көрсүһүү туохха да кэмнэммэт үөрүүтэ... — оҕонньор дириҥ баҕайытык үөһэ тыыннa, дьиэ иһигэр уу чуумпу сатыылаата, Сэмэн бүүс-бүтүннүү кини кэпсээнин иһигэр киирэн иһийэн олордо.

— Ол мин кэлэрбэр оскуолаҕа учууталлыы хаалбыт Бүөтүр диэн уол этэ. Кини миигиттэн аҕыйах сыл балыс. Онон да буолуо, дойдубутугар сылдьан улаханнык бодоруспатах, анаан-минээн атах тэпсэн олорон кэпсэппэтэх дьон ол сырыыга биир ийэттэн кэлбит кэриэтэ истиҥник көрсүбүппүт.

Бүөтүр саллааттарынаан биһиэхэ өр буолбатаҕа, чаас эрэ курдугунан атын сиргэ сыҕарыйбыттара. Кини онно бараары туран, ийэм күн сириттэн күрэммитин эппитэ, балтыларым туһунан тугу да билээхтээбэт этэ. Хаарыан күнүм, үөрүүнэн, дьолунан саҕаламмыт хаарыан күнүм, иккис аҥаара аны кутурҕан аһыытынан солбуллубута. Ити кэнниттэн, олус өр толкуйдаан баран, Ылдьаанабар хайаан да тыыннаах ордон тиийиэм диэн тылбын биэрэн сурук суруйбутум. Ол тылбын толорон, бу дойду ытык кырдьаҕаһа буолан олордоҕум, — оҕонньор кэпсээнин түмүктээн, Сэмэн диэки унаарыччы көрөн кэбиспитэ.

Эмиэ уу чуумпу бүрүүкээбитэ.

— Оттон, Уйбаан, балтыларгын сураһан көрбүтүҥ дуу? — уол олоро түһэн баран ыйытта.

— Көрдөөн бөҕө буоллаҕа дии. Армияттан түөрт уон алта сыллаахха босхолоноот, от ыйын саҕаланыыта тута манна кэлбитим. От үлэтэ саҕаланан, ол сайын дьиэбэр барбатаҕым, арай кыһын үлэбиттэн көҥүллэтэн тиийэ сылдьыбытым да, туох да сураҕы истибэтэҕим, билэр да киһим улахан хаалбатах этэ, онтон кэлин буолбуту кытта эйэлэһэн кэбиспитим. Биһигини үрүө-тараа ыскайдаабыт кырыыстаах сэриигэ туох баар буруйу барытын соҥнообутум.

— Кырдьык да оннук, барытыгар сэрии буруйдаах. Аны хаһан даҕаны сэрии буолбата буоллар, — уол сөбүлэһэн кэҕиҥнээтэ.

— Сөпкө этэҕин. Сэрии туох да үчүгэйи аҕалбат, сору, харах уутун эрэ тоҕор, дьон аймах кэскилин кыа хаанынан уһуннаран, өлөрөн-өһөрөн кэҕиннэрэр. Аны хаһан да сэрии буолбатар табыллыа этэ, оччоҕо биһиги оҕолорбут, сиэннэрбит дьоллоохтук олоруохтар этэ.

— Оннук-оннук. Уйбаан, ити эн кэпсээҥҥин истэ олорон, эбээбин санаан кэллим.

— Бай, ол тоҕо?

— Кини олоҕо хайдах эрэ эйиэнигэр маарынныыр курдук, кини эмиэ сэрии сиэртибэтэ, эрдэ тулаайах хаалан, оҕо дьиэтигэр иитиллибит үһү. Улаатан баран, Бүлүү педучилищетын бүтэрэн учуутал буолбут.

— Бээ эрэ, кини хантан төрүттээҕий?

— Чопчу бу диэн билбэппин ээ. Аата Дария Ивановна Николаева диэн.

— Мин кыра балтым эмиэ Даайа диэн этэ... — оҕонньор санаарҕаабыттыы умса көрдө.

— Чэ, Уйбаан, санааҕын түһэримэ, мин куоракка тиийдэхпинэ көрдөөн көрүөм, кэм хаһыат киһитэ буоллаҕым дии, өскүөрүтүн баар буоллахтарына түргэнник биллиэхтэрэ. Эн биһикки билсэ туруохпут, — диэн баран,

ыалдьыт уол бигэ тылын биэрэн, оҕонньор илиитин күүскэ бобо тутта.

Оҕонньор уу-хаар баспыт уонна олус эрэммит харахтарынан киһитин диэки утары көрдө.

* * *

Сэмэн куоракка кэлээт, Уйбаан эдэр эрдэҕинээҕи уонна хойукку хаартыскатын туппутунан тута редакциятыгар тиийдэ. Киэһэ дьиэтигэр тиийэн, дьонугар хайдах сылдьыбытын, Уйбаан Уйбаанабыс Барашков диэн сэрии бэтэрээнэ оҕонньору көрсүбүтүн кэпсээтэ. Нэдиэлэ буолаат, хаһыакка «Бу киһини ким билэрий?» диэн төбөлөөх Уйбаан олоҕун туһунан быһаарыы суруктаах хаартыскалара таҕыстылар.

Өр-өтөр буолбата, аны Сэмэннээххэ Чурапчы улууһун архыыбыттан сурук тиҥинээн кэллэ. «Барашков Иван Иванович, Чурапчы оройуонугар 1923 с. төрөөбүтэ, төрөппүттэрэ олохтоох холкуостаахтар. Аҕата — Барашков Иван Петрович, 1896 сыллаах төрүөх, ийэтэ — Барашкова (Нифонтова) Дария Дмитриевна, 1898 сыллаах төрүөх» диэн суруллубут. Аллараа эбии «Бииргэ төрөөбүт икки балтылаах буолуохтаах: улахана — Барашкова Анна Ивановна, 1938 сыллаах төрүөх, кырата — Барашкова Дария Ивановна, 1939 сыллаах төрүөх» дэммит.

Дария Ивановна бу сургу ааҕаат, оронугар сытынан кэбистэ. Дьоно бастаан утаа олус куттанан суһал көмөнү ыҥыраары сүпсүгүрдүлэр, онуоха эбээлэрэ сааһыгар сөбө суох чэпчэкитик оронугар олоро түстэ уонна оҕолорун аттыгар ыҥырда.

— Оҕолоруом, һыллыыйдарыам, Сэмэнчик, эн миэхэ төһөлөөх дьолу аҕалбыккын билэҕин дуо? Эн биһиги бииргэ төрөөбүт убайбытын булбуккун дии, хаан аймаххытын, таайгытын... — диэн баран, кыыстаах сиэнин сүүстэриттэн сүр минньигэстик сыллаан ылла, хараҕыттан ып-ыраас харах уута харса суох саккыраан түстэ.

Уус-Алдан, Бороҕон.

Михаил ГОГОЛЕВ

ИККИ КЫРДЬАҔАСТАР

Биһиги ыал аҕабыт мин биэс сааастаахпар, кыра быраатым тоҕус ыйыгар өлбүтэ. Онон ийэбит барахсан биэс оҕотун соҕотоҕун иитэлээн атахпытыгар туруортаабыта. Мин борбуйбун көтөҕөөт даҕаны, уон биэс сааспыттан, соҕотох ынахпыт отун эбии төлөбүрүнэн аахсаары, ыраах үрэх баһыгар барар отчуттар биригээдэлэрин кытта барсар этим. Оттуу ыһыах кэнниттэн барарбыт уонна балаҕан ыйын ортото эргин биирдэ кэлэрбит — сарсыныгар суунан-тараанан оскуола киһитэ буолаҕын.

Ол көлө-илии биригээдэтигэр, биригэдьиирбит, кырдьаҕас соҕус сэп оҥороччу киһи уонна кыдамаһыт буолан, үс улахан киһиттэн атыттара оҕолор буоларбыт. Оттуур сирбит — ыраас уутунан, кэрэ айылҕатынан аатырар Кыыс Амма ходуһалара, дьиэбититтэн уонтан тахса көстөөх сир.

Кыраҕын, оҕоҕун диэн ханнык да чэпчэтии көрүллүбэт, хата, «оҕо атаҕа — ыт атаҕа, кытаат, уута бас, уотта отун, аттары сылгылаа» диэн буолара.

Сайын устата хараны сиэбэккэ эрэйдэнэрбит. Күһүөрү кус оҕото көттөҕүнэ, биирдэ эмэ, ону даҕаны үһүн ардах кэллэҕинэ, кустаан абыранар этибит.

Арай туран, биир сайын Ханаас Байбал диэн мин билэр уолум аҕата, улахан булчут киһи, кыһынын ити эргин бултуур буолан, атыгар оттуу диэн кэллэ. Биһиги Байбал отун оттоон биэрэргэ, кини биһиэхэ тайах бултаан сиэтэр гына кэпсэтии буолла.

Урут түһэн эттэххэ, ол булпут этин, бүтүннүү кулгаах да харах буолан, кэтэнэманана олорон, киэһээ аһылыкпытыгар эрэ аһыыр этибит, туора харах көрүө эбэтэр боломуочунай кэлэн тутуо диэн. Дьиҥинэн ыллахха, ол үрэх баһа дойдуга мээнэ дьон тиийбэт сирэ. Боломуочунайдарбыт сай устата иккитэ-үстэ кэлэн бараллара. Хата, ол кэлэхтэринэ — дьэ, дьоммутуттан кэһии бөҕөтө: арыыга симиллибит алаадьы, минньигэс аһылык, таҥас-сап, чэ, ким тугу кыайарынан ыытара. Дьэ, оччоҕо оҕолорго, биһиэхэ, улахан үөрүү буолара. Саахары арыыга уулларан кэмпиэт оҥостон, үлэлии сылдьан эмэ сылдьар астык түгэн мин өйбүттэн-санаабыттан билигин да сүтэ илик. Хайа, уонна дойдубут сонуна, хаһыат, сурук-бичик.

Байбал кырдьаҕас икки ыттаах кэлбит этэ. Биир аҕыс-тоҕус ыйдаах улахан ытын оҕотун уонна, бэйэтэ этэринэн, ол «кытта кырдьыбытын» сайыһара бэрдин иһин аһынан батыһыннара сылдьар. Бэйэтин кэмигэр аатырбыт булчут ыт кырдьыбыт, эбиитин атаҕын бөрө хапкааныгар үктээн, уҥа атаҕа алын сүһүөҕүнэн быстыбыт. Аата Сулус диэн. Ол да батыһан кэлэригэр атаҕын хайыы үйэ баһырдаахтаабыт этэ.

Биһиги, оҕолор, сэттиэбит, улахан от ураһаҕа сытабыт. Кумаар ийэтэ-аҕата онно баара, ордук хараанаабыт кэмигэр сүрдэнэр. Онно даҕаны киһи син кэлин үөрэнэн кыһаллыбат буолар. Кумаар эмэ диэн оччолорго суох кэмэ. Улахаттарбыт үс-түөрт эрэ киһи батар үүтээнигэр сыталлар. Эбэбиттэн икки сүүсчэкэ хардыылаах кыракый элгээн үрдүгэр баарбыт.

Кэлээт даҕаны, Байбал харабыынын наара орон анныгар букатын түгэх муннукка кистэтэ соҕус уурдарда. Онно оҕолортон барыларыттан дьарамайдара киһи, мин, нэһиилэ сыыллан киирэн уурдум, аттыгар кыракый чымадаанҥа ботуруоннара уонна атын тэриллэрэ бааллар.

Сарсыарда алтаҕа турабыт: ким уот оттор, ким уу баһар, ким аттары хомуйа барар.

Арай, мин уот оттон чэй өрөөрү сырыттахпына, аттары тута барбыт уолаттартан биирдэстэрэ икки чанчыгынан тиэрэ көрөн аҕай кэллэ.

— Куула тыаттан оҕолоох тайах өрүскэ киирэн иһэр! — диэн буолла.

Көрбүтүм — кырдьык, биир тайах оҕотун батыһыннаран, үрүйэни бата, өрүс диэки киирэн иһэр эбит! Оҕото адьас ыксаабат, оргууй аҕай хаамар, ийэтэ, төһө да дьон баарын биллэр, күүтэн турар.

Байбал тахсан тайахтары көрөөт, үүтээҥҥэ төттөрү ыстанна, мин, саа ылыллыахтааҕын сэрэйэн, кэнниттэн түһүстүм. Ойон киирээт, үргүлдьү орон анныгар сылыбыр гынным, ону кытта тэбистэҥҥэ төбөм «ньир!» гына түстэ. Ол да буоллар, аҥаар илиибэр сааны, атын өттүбүнэн, чымадаан хаппаҕын сэгэтэн, илиим иминэн хас да ботуруону харбаат, туох баарбынан төттөрү сыыллан таҕыстым.

Байбалым саатын ииттэн хачыгыратар, икки эрэ ботуруона батта — атын икки ботуруона отут иккилээх буолан биэрдэ! Ону мин хабыс-хараҥаҕа, ыксалга хантан билиэмий, уһуннара-суоннара тэҥ сыһалар...

Этиппэккэ даҕаны, сонно тута, чымадааны барытын таһаарар соруктаах, иккистээн, орон анныгар киирэн тахсыбытым — таска ким да суох. Бары өрүскэ киирбиттэр, арай иһиттэхпинэ, «ыты да ыты!» дииргэ дылылар. Онно өйдөөн көрбүтүм — улахан ыт сыапка бааллан туран, бара сатаан түһүөлүү аҕай турар эбит!

Сүүрэн тиийэн, ыты ыытаары, биир тиргиллии буолла. Ытым адьас кыайтарбат. Балачча эриһэн ыыппытым, киирэн, өрүс диэки түһэ турда. Мин кэнниттэн чымадааммын кыбыммытынан түһүнэн кэбистим.

Өрүскэ иккитэ саа тыаһаата. Сүүрэн тиийбитим — тайахтарбыт, уҥуор туораан, хайа үрүйэтин өрө тахсан, көстүбэт буолбуттар. Туораабыт сирдэрэ — анаабыт курдук, олом. Онон бытааран да көрбөккө барбыттар. Байбал сыыһыталаан кэбиспит. Сулус эккирэтэн барсыбыт, кэнниттэн оҕото эмиэ түһүспүт.

— Бу аҕыйах хаамыы сиргэ, дэлби аҕылаан, илиим хамсаан!.. Ама соҕус киһи табар сириттэн сыыстым!.. — диэн оҕонньор абарбытын биллэрдэ.

Онтон, дьэ, миигин өйдөөн көрөн баран, сүүспүн имэрийдэ уонна:

— Тыый?! — диэн саҥа аллайда.

Дьэ, онно эрэ бары харахтара мин диэки буолла: мин сүүһүм хабыллар хаба ортотугар кыра оҕо сутуругун саҕа «муос» уһулу ойон тахсыбыт. Били орон анныгар түһүүгэ охсуллуу содула, ону ол үлүгэрдээх мучумаан кэмигэр өйдүүр-дьүүллүүр кыах суох.

Аны туран, саа сэптээх чымадааны бүтүннүү көтөҕө сылдьарбын көрөн:

— Хайа, бу, чымадааннанан-таймаланан, ханна айаннаатыҥ?.. — диэн күлсүү буолла.

Мин ол күлүүгэ кыттыһар кыаҕа суох турарым, ыарыыта сүр.

— Саатар, улахан ыт босхо сылдьара буоллар, ити тайаҕы тохтоторо хаалла. Баҕар, эргитэн аҕалыа, мин манна хааламмын кэтэһиэм, — диэн Байбал эппитигэр, биһиги, үлэ дьоно, туруохпут дуо, оппутугар киирдэхпит дии.

Ходуһаҕа сылдьан, киһи бары кулгаах да харах буоллубут, саа тыаһаарай, Байбал кэлээрэй диэн. Күнүскү омурҕаҥҥа оҕонньорбут биллибэтэ. Түөртүүр омурҕаҥҥа кыра ыт кэллэ, улахан ыт суох.

Киэһэ сиик түспүтүн кэннэ ходуһаттан тахсыбыппыт Сулус өссө даҕаны суох этэ. Байбал кытылга эмиэ ытын кэтэһэ киирдэ.

Биһиги уот оттон, ону-маны баллыгыраһа таарыйа, ээр-сэмээр ыппытын уонна Байбалы кэтэһэбит.

Дьэ, кэмниэ кэнэҕэс, Байбал ытын батыһыннаран кэллэ. Ыппыт эрэйдээх ыалдьар атаҕынан төрүт дугуммат буолбут, атаҕа хааннаах. Иччитэ аһылык биэрбитин тыыппакка, үүтээҥҥэ киирэн, остуол анныгар сытынан кэбистэ. Ыарыытыттан даҕаны уонна, бука, булгаабатах абатыттан даҕаны ыйылаан ылбахтыыр, атаҕын саланаахтыыр. Ыалдьар атаҕын тириитэ быһа баран, унуоҕа көстө сылдьар.

Байбал, ытын имэрийэ-имэрийэ:

— Дьэ, доҕоор, иккиэн даҕаны сааһырдыбыт, мөлтөөһүн-ахсааһын даҕаны буолла... Хаһан да хайыахпытый... — диэн бэйэтин да, ытын да уоскута сатыыр. — Уонча сыллаағыта эбитэ буоллар, куоттара оонньуо этибит дуо!..

Ыта, «кырдьык даҕаны!» диэбиттии, ыйылаан ылбахтыыр, иччитин илиитин салаамахтыыр. Онтон оҕонньор, тобуктаан олорон, ытын төбөтүттэн сыллаан ылла. Онуоха эрэллээх кырдьаҕас ыта барахсан тапталлаах иччитин үгүс күн-дьыл тыала-кууһа, ардаҕа-хаара хараччы сиэбит мыччыстыбыт иэдэһиттэн тапталын-махталын биллэрэн салаан ылаахтаата.

Кырдьаҕас булчут уларыйан хаалбыт кэһиэҕирбит куолаһынан:

— Кэм-кэрдии кэллэҕэ... биһиги кэммит аастаҕа... Эн ити уолгун үөрэтиэҕиҥ. Мин эмиэ уолбун, Куолабын, уһуйуом-такайыам, эдэр дьон биһигини солбуйуохтара... — диэн ытын кытта адьас киһилии кэпсэтэр.

Биирдэстэрэ сөбүлэһэн, кутуруга биир кэм эйэҥэлээн олорор.

Үүтээн иһэ уку-суку, уу чуумпу — биһиги оргууй аҕай тахсан бардыбыт, оттон икки кырдьаҕас булчут оннук олорон хааллылар.

Балачча буолан баран, Байбал үүтээниттэн тахсан, барылаччы сыынтаан баран, хамсатыгар табаах уурунна. Онтун уматтарыгар илиитэ биллэр-биллибэттик титирэстиирин, харахтара атыннык кылабачыспыттарын оҕочоос харахпынан бэлиэтии көрбүппүн билигин даҕаны умнубаппын.

Ол да буоллар, кырдьаҕас булчуттар Байанайдара аттыларыгар баарын биллэрбиттэрэ. Ити сайын, этинэн аһаан, бэркэ абыраммыппыт. Мин ийэм, төлөһүйбүккүн диэн, үөрүүтэ дьикти этэ.

Горнай, Бэрдьигэстээх.

Венера КОЛЕСОВА-ЧАҒЫЛХАЙ

КУОБАХЧЫТ

Куобах. Маҥан куобах. Хоту дойдуга абыраллаах ас, сылаас таҥас. Куобах суорҕаннаах киһи тымныыттан да куттаммат. Оттон куобах истээх үтүлүк, уктас? Ким билбэтэҕэй кинилэр сылаастарын?

Куобах барахсан, куттас куобах. Оҕо аймах ырыа гынан ыллыыр кыылчаана. Киһи кинини аһыннар да, син биир бултуур. Куобах этэ наһаа диэн минньигэс. Миинин сыта дыргыйан, улахан убайа сылгы этин миинин сытын курдук. Ити мин санаабар. Кинилэри тэҥнии көрдөххө, төбөлөрүн да уҥуоҕун быһыыта олох үүт-үкчү.

Ыстаадаҕа кыһынын кыстаан олорор сирбитигэр тула куобах дэлэй этэ. Биһигини кытта бииргэ Күөлэһэп Борокуопай оҕонньор көсүһэ сылдьара. Эһээм Борокуопай. Кини наһаа кэпсээннээх, көрүдьүөскэ тиллэр тэбэнэттээх оҕонньор. Биһиги кинилиин куобахчыттарбыт. Туһах иитэбит. Сороҕор сатыы, сороҕор сыарҕалаах табанан сылдьабыт. Үчүгэйэ дьикти. Харгыйа үрэҕэ барахсан иһийэн да турдар, мастара кырыанан бүрүллэн, намыһан-наскыһан сырыы аайы сонуннук көстөр. Уһун-киэҥ сыһыылар усталарын тухары сыарҕа суолунан сурааһын курдук суруллан сынньана сыталлар. Дөрүндөрүн табалар суоллара ону туора-маары тырыыҥкайдаан аahар.

Мин бастаан утаа туһах хайдах иитиллэрин отой билбэппин. Харахпар да оҥорон көрбөппүн. Туһах хайдах иитиллэн турарын көрө иликпин. Ону барытын эһэм Борокуопай батыһыннара сылдьан үөрэппитэ.

— Биир куобах отут орохтоох, ону таба тайаннаххына эрэ сатаан бултуугун, — диэбитэ.

Аны туһаҕы бэйэтин хайдах иитэри үөрэппитэ.

— Харыс саҕа үрдүктээх, төбөҥ саҕа төгүрүктээх гынаҕын, — диэн баран, улахан бэйэлээх илиитин сарас гыннаран, харыстаан көрдөрөр.

Онтон сирэйин тула тутан, төгүрүгүн оҥорор. Ону көрө олорон, мин саныыбын: «Кини илиитэ уп-улахан, сирэйин да төгүрүгэ балай да, оччоҕо мин тугунан кэмниибин?..» «Оттон мин илиим, сирэйим төгүрүгэ отой кыра буоллаҕа дии...» — диэн мунчаарабын. Бултуохпун олус баҕарабын. Ол эрэн, саллабын. Сыыйа син иитэ үөрэнним быһыылаах. Биирдэ эһээм:

— Мин бөһүөлэккэ бардым, аны бэйэҥ сылдьар инигин? — диэтэ уонна баран хаалла.

Соҕотоҕун сылдьары соччо сирбэппин. Киһи араaһы барытын толкуйдуур, ырытар. Ким да аралдьыппат. Көҥүл сылдьан, онуманы хоһуйан холонорго бэрт кэм. Мин, айылҕа оҕото, музам тулалыыр тыабыттан, сирбиттэн-уоппуттан, хамсыыр харамайдарбыттан уһуктар. Оттуун-мастыын бары тэҥҥэ ыллаһаллар. Ол курдук туһахтарбын иитэлээн баран, аны кэрийэн көрөбүн.

Оннук биир күн эмиэ туһах көрүнэ диэн бардым. Олунньу ый бүтэн эрэр. Куобах сүүрэр кэмэ буолан, куобах суола уратытык хаалар — кэлин атахтарын саратан баран ыстаҥалыыр. Оргууйдук үрэх устун хааман иһэбин. Хабдьылары көрөбүн. Ол истэхпинэ, арай, оҕо ытыыр. «Хайа, туох оҕото манна кэлэн ытаата?..» — диэн дьиибэргээн, тохтоон иһиллээн турабын. Оҕом ытаан бүтэр санаата суох. Ытыыра эбии күүһүрэр. Хайа, оҕолорун отой уоскуппат дьон дуу? Тугуй?.. Онтон, дьэ, өйдөөбүтүм — тыаҕа туох оҕото кэлиэҕэй? Сибиэннэттим дуу?.. Хайа баҕайыный?.. Бэрт да дьиибэ буолар эбит...

Анаар өттүбүнэн куттаныах санаам киирэр, оттон биир өттүбүнэн баран көрүөххэ, туох дьиктитэй диэн интэриэһиргиирим кутталбын баһыйар. Оҕо ытыыр сирин диэки барабын. Оргууй үөмэн тиийэн, талах быыһынан көрөбүн. Туох да оҕото суох. Ытыыр саҥа тохтоон хаалар. Кэтээн олоробун. Онтон эмиэ ытыыр саҥа саҕаламмытыгар көрбүтүм, куобах барахсан иҥнэн баран, ытаан муҥнана олороохтуур эбит. Били сылбах аттыгар мас сытарыгар бэйэм туһах иииппитим — онно... Дэлби аһынабын... Хайдах гынабын? Ыытан кэбиспит киһи-и! Аны тыынар тыыннаағы бу ытатан эрдэхпиэн... Тоҕо да ити туһаҕы иииппитим буолла... Акаары да киһибин!

Чугаһыыбын. Көрбүтүм — син балай да сири хараардыар диэри мөхсүбүт. Чугаһаан тиийэн ыытаары гыммыппар аны моонньун быһа түһээри куттуур. Өрө хороҥолуур. Тохтуубун — тохтуур. Тохтуубун — тохтуур. Ол курдук син балай да буоллубут. Куобаҕым сэниэтэ эһиннэ. Мин хайыырбын да билбэккэ мунчаарабын. Олус ыарахан. Оттон, чэ, олордун... «Киэһэлик төннөн иһэн көрүөм, баҕар, оччоҕуна чугаһатыа...» — диэн бэйэбин уоскутуна санаан баран, оргууйдук, сэрэнэн барабын.

Хас да сири көрөммүн, икки куобахтаммыт булчут буолан, онтуларбын сүгэн, үөрэнкөтөн төннөн кэлэбин. Били сирбэр чугаһаан иһэн, тохтоон иһиллиибин. Сүрэҕим эмиэ айманан барар. Наһаа долгуйабын. Оо, куобаҕым барахсан, хайдаххыный? Ытыырын истэ сатыыбын, суох. Сэрэнэн, үөмэн кэриэтэ, тиийэн көрбүтүм — тойон көтөр обургу кэлэн, төбөтүн эрэ хаалларбыт. Куобахпын аһынабын. Ол эрэн, эмиэ да үөрэбин: мин тыыннаағын сатаан дьаһайыам суох этэ, оччоҕо син биир иҥнэн олорор куобах эрэйи көрүө этэ буоллаҕа. Ити курдук санаа хайдыһыыта диэн баар эбит — ыарахан түгэн этэ.

Ол кэнниттэн, эһээм үөрэҕин ылынан, куобах ороҕун ааҕа үөрэммитим. Уонна иҥиннэҕинэ тута муомахтанар гына сыыр эниэтигэр сөптөөх талаҕы-маһы булан иитэр буолбутум. Онтон устунан тыыннаах куобаҕы эрэйдээбэт гына, бигэтик быһаарынан, бултуурга үөрэммитим. Булт оскуолатын бараргa эмиэ элбэх билии-көрүү, күүстээх санаа, бигэ быһаарыныы ирдэнэрин бэйэм эппинэн-хааммынан биллэҕим ол.

Эбээн Бытантай.

Семён РУФОВ

«ҮӨРЭ-КӨТӨ ИСПИППИТ...»

(Реквием)

Но не хочу, о други умирать;
Я жить хочу, чтоб мыслить и страдать,
И ведаю, мне будут наслажденья
Меж горестей, забот и треволненья:
Порой опять гармонией упьюсь,
Над вымыслом слезами обольюсь...

Пушкин

Саха талааннаах суруйааччылара, үтүө доҕотторум (хоһоонҥо ахтыллар бэрээдэгинэн) Баһылай Дедюкин, Альберт (Алыабыр) Булүүйускэй, Уйбаан Егоров-Сүгэһэрдээх, Миитэрэй Дыдаев (Кинээс Дыыдай), Прокопий Григорьев-Тайман Дьүүгэ (Таймень с Юга), Ньукулай Рыкунов, Вениамин (Бэйи-аны-мин) Миронов, Баһылай Алексеев (Чөркөөх Баһылайа), Ньукулай Босиков, Алексей Михайлов, Ньукулай Герасимов-Айталыын, Александр Архипов, Прокопий Степанов (Суулла), Феоктист (Бэйэхтиис) Софронов, Семён Никифоров, Баһылай Лебедев, Миитэрэй Апросимов сырдык кэриэстэригэр бу хоһоон ананар...

Бу — пантеон буолбатах,
Бу — иһийэн баран ахтыы,
Онон тохтуом мин бас-атах —
Доҕотторбун өйдүү-саныы...
Зубрдар манна киирбэттэр —
Киирэллэр чубукулар:
Үксүлэрэ балачча эдэр,
Чобуо тыллаах хотокулар...
Истиҥ, таптыыр сахаларбын
Элбэҕи да сүтэрбиппин —
Аанай-туонай абаккабын,
Сүөнэй-түөнэй сүттэкэбин...

Кэккэлэһэн ааспыт дьонум —
Кэрэ, үтүө доҕотторум,
Араа-бараа саастаахтарым
Аттыбар элбэх этилэрэ:
Көрсүстэххэ атастарым
Күө-дьаа буола түһэллэрэ...
Дьаанҕыттан Дедюкин кэлэр —
Бастаан утаа ботуччу үптээх,
Барарын диэки мэлийэр
Хаалтыстаах, сэлээппэлээх.
Кинини мэлдьи мичийэ
Алыабыр анаан кэтэһэр,
Кыаммат илиитин эрчийэ
Пропеллердыы эргитэр.
Куоҕаһын миинээт, бэрт ыраах
Көтүтэн хаалыах көрүҥнээх,
Бальзак курдук бытыктаах
(Рюкзак де Бальзак диэн ааттаах)
Лиһирдээн кэлиэ Сүгэһэрдээх.
Үөрэ көрсөр буолаллара
Куорат сэмэй уолаттара
Куорат сэмэй уолаттара:
Чуумпу ымай Кинээс Дыыдай —
Харахтара эрилийэн,
Таймень с Юга, Борокуоппай —
Күлэн, тииһэ килэрийэн.
Ыстырыыс тыл-өс ыһыктаах
Ырыкыныап Намтан киирэр,
Бэлэм мичээр арыалдьыттаах
Бэйи-аны-мин тиийэн кэлэр...

«Үлэ буоллар тохтуо эбээт,
Сарсын да күн үүнээ ини!» —
Үөмэхтэһэн инньэ дэһээт,
Үтэ булар киһини
Манааҕылаан, үбүлээн
Маҕаһыыҥҥа ыытарбыт,
Көҥүл-босхо көрүлээн
Күнү-түүнү барыырбыт...
«Үтүө буолбут быһыылаахха ын —
Күөрчэхтээн сиэттин Маарыйа!» —
Дии-дии Чөркөөх Баһылайым
Кэһиитин сүөгэй киллэрээччи.
«Бүгүн, дьэ, туох былааннаахха ын?» —
Диэн, дьиэтиттэн чаҕаарыйа,
Дьэттийээри Ньукулайым
Төлөпүөннээн үргүтээччи...
Токкоолоһон булсуһаммыт
Толкуйун тобулабыт —
Ону-ману ылларааммыт
Оройун алларабыт!

Өйгө күүскэ хатаммыттар
Өлөксөй уонна Айталыын —
Ахтылҕаҥҥа анаммыттар
Үтүө өйдүүн, майгылыын!
Уулуссаҕа да буоллун —
Болдьоһон көрсүһэбит:
«Хайа, доҕоор, дьэ, туох сонун?» —
Ирэ-хоро кэпсэтэбит.
«Идиэйэ»биэриэ Өлөксөй:
«Ичигэс сиргэ киириэххэ,
Иэйии көптүн, күүрдүн өй —
Иһи-хоонньу ириэриэххэ!»
Тохтоон-ааран аһар «дьаамнар»
Тоҕой ахсын баһаамнар:
Михайловка, Айталыыҥка,
Неймоховка эҥин диэннэр,
Көрдөөх ыаһах, балыыҥка
Онно эбии күөдьүйэр:
Олорго булгу тохтуубут —
Туохтаан баран туохтуубут!
Сорох-сорохтор орохторо
Ол дьаамнарга холбоһоро:

Көстөрө көрүдьүөс тыллаахпыт
Өлөксөөндүр Архыыпаппыт,
Арыт Кэбээйи «оҕотуттан»,
Кырдьык-хордьук курдук туттан,
Көрдөһөбүт: «Атаспыт Суулла,
Бырағаар дойдуҥ соботуттан,
Кыратык — биир эмэ куулла...»
Арыт Оппуонньа Абыраамап
(Урут Обком үлэһитэ):
«Кэпсэтэн да абырааманҕ!» —
Диэт, үрүҥүнэн көрөр этэ...

Сэһэргэһии тиэмэтигэр
Суоҕа туох да уустуга —
Ырытыллара үксүгэр
Суруйар идэ, ускуустуба.
Кинигэ бөҕөтүн аағаннар —
Үгүһү өйдүүр, элбэҕи билэр
Алёша, Коля буоланнар
Дьоһуннаах да дьон этилэр...

Эбэтэр өссө тиксиһэбит
Өрдөөҥҥү доҕоттордуун —
Былыргыттан билсиһэбит,
Бииргэ сылдьабыт отойдуун:
Убайдарым диэччилэрим,
«Идэһэни» сиэччилэрим —
Бэйэхтиистээх Сэмэним —
Отой чугас иннибэр
Бу лэппэрдээн ИҺЭЛЛЭРЭ,
Бырааттарым диэччилэрим —
Эбээни кытта эбэҥкиим,
Баһылайдаах Миитэрэйим,
Субу адьас кэннибэр
Тыыналлара ИҺИЛЛЭРЭ...

«Иһэллэрэ... Иһиллэрэ...»
Илэ, тыыннаах бэйэлэрэ
Хаамаллара-сиимэллэрэ,
Хамсыыллара-имсииллэрэ —
Хайыыллара көҥүллэрэ.
«Арҕаа-илин улуускун,
Атын-туора омуккун —
Антах, киэр бар!» — дэһиспэккэ,
Атааннаһан иирсибэккэ
Аргыстаһан испиппит
Ахтыахха астык да эбит!
Өһү-сааһы иитиспэккэ,
Үөхсүбэккэ-этиспэккэ
Үөрэ-көтө испиппит —
Өйдүү-саныы сылдьарга,
Үөһэ тыынан ыларга
Үчүгэйин эриэхсит!

Ол бэйэбит тоорономмут
Охтон-бохтон иһээхтиибит
Уонна улам чордономмут
Умса-төннө түһээхтиибит:
Томтор үөһэ томтоттулар,
Хайа үөһэ харайдылар...
Ыраата да бардахха,
Ытамньыйбыт харахха
Үөлэн-моҕол уҥуохтара
Үрдүү көстө туруохтара!

Кыһыл сулус биитэр кириэс
Уҥуохтарын маныыллар...
Кинилэртэн өлбөт кэриэс
Кинигэлэр хааллылар...
Олору арыйдахха,
Устунан ааған бардахха —
Куоластара чоргуйаннар
Куппар-сүрбэр кутуллаллар,
Илэ субу кулгаахпар
Иһиллэргэ дылылар...
Улам эҥсэ туойаннар
Дуорайаллар дууһабар!

Рафаэль БАҔАТААЙЫСКАЙ

БАҔАХ СЭРГЭ МАХТАЛЫМ

(Ахтыы сэһэн)

Сырдык санаа баайдарбын
Саҕан биэрбит таайдарбын,
Атын да аймахтарбын
Алгыс курдук ахтабын.

Уонна биир дойдулаахтарбын —
Уйаҕас майгылаахтарбын,
Үтүөлэрин саныы-саныыбын,
Үрдэллэри дабайабын.

Киһи махталлаах буолуохтаах,
Кэрэни ымыы тутуохтаах!!!

Бу сэһэммин, эмиэ уруккум курдук, эдэр ыччакка аныыбын. «Үйэҥ тухары үөрэн», — диэн өс хоһоонунан салайтарабын. Мин оҕо сылдьаммын, кырдьаҕастар сүбэлээтэхтэринэ: «Бэйэм билэбин!» — диэн хардарарым. Билигин да итинниктэр элбэхтэр. Ити — чычаас билии көстүүтэ эбит. Олохтоох, сүнньүнэн, икки үөрэтээччи баар. Биирэ — оскуола учуутала; иккиһэ — олох учуутала. Оскуоланы, үрдүк үөрэҕи бүтэрээччи — аттестаты итиэннэ диплому ылаттааччы, оттон олох оскуолатын бүтэрбит киһи баара билиҥҥитэ биллибэт. Кини саамай ытыктабыллаах учууталларынан мин кырдьаҕас дьону ааттыыбын. Олох оскуолатыгар орто, үчүгэй уонна туйгун үөрэнээччилэр бааллар. Оннуктарынан кимнээхтэри ааттыахха сөбүн бэйэҕит ырытан көрүҥ.

Ааптар кэргэнэ Светлана Сергеевна Васильева-Донскаяны кытта.

Олох оскуолатын саамай ууспут эрээри, олус умсугутуулаах предметэ муударас эбит. Былыргы бөлүһүөктэр этэллэринэн, муударас — өй уонна уопут холбоһуута. Өйү — ийэттэн-аҕаттан айыллыыҥ, билиини олох уопута биэрэллэр үһү.

Бу кинигэм сүрүн героя — ийэбинэн эбэм Огдоччуйа биир ийэттэн-аҕаттан төрөөбүт сурдьа (быраата) Зыков Петр Петрович (Дагдай уола Бүөтүккэ). Оччотооҕунан Мэҥэ улууһун Алаас Моорук нэһилиэгин үөрэҕэ суох киһитэ, колхозтаах. Аҕатын тоҕо Дагдай диэн ааттаабыттарын быһаарыым. Эбэм Огдоччуйа: «Аҕам наһаа ууһут эбитэ үһү. Кырдьаҕастар кэпсииллэринэн, хайа баҕарар улахан күөлү, түөһүн тылыгар диэри турбутунан харбаан туоруур эбит. Тимирбэккэ, дагдайа сылдьан...» — диирэ.

Атын аймахтарым, биһигини тоҕо анаан суруйбатыҥ диэн хомноомоҥ. Бу таайбын кытары оҕо сааспар, сааһыран да баран, ордук элбэхтик алтыспытым. Үгүс сылларга дьуккаах олорбуппут. Олох оскуолатын үгүс предметтэригэр үөрэппитэ. Ол туһунан кэпсиэм.

Мин сыалым чуолкай. Эдэр ыччаттар бэйэлэрин олохторун ырытан көрөллөрүгэр ыҥырабын. Сыыһаларын туораталларыгар, табаларын салгыы хаҥаталларыгар баҕарабын. Махталбын уобарастаан (түмэн, дьүһүйэн) этэргэ холонуум. Нууччалыы-сахалыы тылдьытынан быһаарыым.

Баҕах — бэлиэ күҥҥэ (холобура — ыһыахха) былыргы сахалар (өбүгэлэрбит): «Аар баҕаҕы ас!» — дииллэр эбит.

Сэргэ — аты, Дьөһөгөй Айыытын, көнтөһүттэн баайарга аналлаах, кэрдиис ойуулаах баҕана.

Быһата, аймахтарбар, биир дойдулаахтарбар өйдөбүнньүк оҥордум.

1. «Мудрость людей — это самая точная наука наук». (Аристотель, 384—432 гг. до н.э., греческий философ, ученик Платона, учитель Александра Македонского)

2. «Истинное остроумие свойственно простым людям, а не образованным». (Уильям Хэзлитт, 1778—1830 гг., английский критик, философ)

3. «Жизненный опыт ... учит лучше всех учителей». (Карлебль, 1795—1889 гг., английский публицист, историк и философ)

Санааларбын кыайан толору эппэтэх түгэннэрбэр, ис хоһоонун дириҥэтээри уонна ордук өйдөҥүтүө оҥороору, цитатаны дэлэччи тутуннум. Ону, баһаалыста, таба өйдөөҥ...

Маҥнайгы төгүлэ

ИНЧЭҔЭЙ ТИРБЭҔЭ БЫСТЫБАТЫНАН

Счастлив, трижды счастлив человек,
которого невзгоды жизни закаляют.
Жан Фабр (1823—1915 гг.),
энтомолог

Хоргуйууттан кимнээх быыһаабыттарай?

«Ойуурдаах куобах охтубат, дьонноох киһи тутайбат» диэн уос номоҕо олус сөбүгэр эбит. Биһиги дьиэ кэргэни аймахтарбыт уонна биир дойдулаахтарбыт быыһаабыттара. Бу — уус-уран айымньы буолбатах, чахчыларга олоҕурбут ахтыы сэһэн. Ол иһин тылы туттууга ууһумсуйа сатаабатым. Судургу ньыманан суруйдум.

1941-1945 сыллардааҕы сэрии аанҥаабыт кэмигэр сут-кураан үгүс оройуоннарга наһаалаабыта. Чопчу, Мэҥэ Хаҥалас оройуонун Моорук нэһилиэгин туһунан кэпсиим.

Хоргуйуу хотуурдаах хотуна 1943 сыллаахха ордук илэчийбитэ. Ити дьыл биһиги нэһилиэккэ 200-чэкэ киһи хоргуйан өлбүтэ. Ол саҕана «хоргуйуу» диэн тылы туттуу бобуулааҕа. Ону саҥарбыт киһи тута хаайыыга барара. Ыалдьан, оһоллонон, кырдьан өлбүт диэн диагноһы туруораллара. Арай, бэркэ кистээн, «ол сордоох дьэҥкэрэн өлөөхтөөбүт» диэн сибигинэһэллэрэ.

Биһиги дьиэ кэргэҥҥэ, Баҕатайдарга, эһэм убайын уола Кырысаан диэн киһи баара. Кини миэхэ таайым диэн буолара. Истээх диэн алааска бэйэбит эрэ кыстаан олорбуппут. Ийэм, икки хараҕа суох эһэм Баҕатай, таайым Кырысаан уонна мин. Оскуолаҕа төрдүс кылааска үөрэнэрим. Убайым Дьөгүөр ити сыл армияҕа ыҥырыллан, Румынияҕа тиийэн сулууспалаабыта. Таарыйа эттэххэ, Советскай Союз Геройа Степановтыын онно көрсүһэн,

кылгас кэмнэ бииргэ саллааттаабыттар. Ону ахтыһан, кэлин, сэрии кэнниттэн Майаҕа эдьиийбин кытта хаартыскаҕа түспүттэрэ 2009 сыл ыам ыйыгар «Саха сирэ» хаһыакка бэчээттэммитэ... Эдьиийим Настаа 1943 сыллаахха биһигини кытта олорботоҕо, Чалҕаа нэһилиэгэр ааҕар балаҕанҥа үлэлээбитэ.

Ити сыл сааһыгар биһиги ыал хоргуйан бардыбыт. Туох баар астарын сыыһын барытын миэхэ биэрэллэрэ. Биирдэ өрөбүлгэ оскуолаттан дьиэбэр тиийэн кэлбитим, дьонум куру-сары буолан көрсүбүттэрэ. Кырысаан сирэйэ дьэҥкэрэ үллүбүт. Эһэм киэнэ эмиэ иһэн эрэрэ. Ийэм, хараҕын кистии туттан, ытамньыйар. Онтон олус долгуйдум: төбөм дыҥ курдук буолла, сирэйим итийбэхтээтэ, сүрэҕим нүөлүйбэхтээтэ.

Мин суохпар, астара баранан, халҕан сабыыта эргэ тириини «дырысаанҥылаан» сии сылдьыбыттар. Миэхэ ийэм эт тооромоһун уурбут. Ону буһарда. Уһугулаан сытар Кырысаанҥа ийэм онтон икки-үс тоорохойу бэрсибитин ылбата. Төбөтүн илгиһиннэ уонна мин диэки ыйда:

— Муҥ сатаатар, кини тыыннаах ортун, — диэтэ.

Ийэм ол тоорохойун, кистээн, эһэбэр биэрдэ.

Эһэм:

— Оттон Айаалга? — диэн сибигинэйдэ.

Ийэм:

— Аһыы олорор, — диэтэ. (Оччотооҕута мин кылгас аатым — Айаал этэ.)

Таайым Кырысаан ол курдук хоргуйан өлбүтэ. Арай эһэм эрэйдээх өрүһүммүтэ. Дьиҥэр, бэйэтэ тугунан өрүһүнүөй?!

Таайым Бүөтүккэ өрүһүйбүтэ. Хантан эрэ бэйэбит курдук охторугар тиийбит дьүдьэх куобаҕы аҕалбыта. Ону сиэбиппитин улуу быраһынньыкка тэҥниибин.

Таайым сааһыары миигин куйуурга үөрэппитэ. Куйуур, маҥкы мас, кыл хамыйах, анньыы эҥин диэннэри уруккуттан билэрим да, дьиҥнээх куйуурдааһыҥҥа кытта илигим. Дьэ туран, куйуурдаары, таайым Элэһин диэн алааска илдьэ барда. Колхоз ырыган оҕуһа көлөлөөхпүт. Үөлүллүбүт балык өйүөлээхпит. Таайым дьиэтиттэн аҕалбыт. Сыарҕаҕа олорон иһэммин, куйуурдааҕар, ол аһы саныыбын, силбин быһа ыйыстабын, таайым көрбөтүгэр уоспун салбанабын.

Кини балачча тэтиэнэх (күүстээх) киһи этэ. Анньыытын даҕаны бэркэ сытыылаабыт. Куйуур ойбонун курдурҕаччы алларда. Ол иннинэ балык ханна хорҕойуон сөбүн сылыктаата, алааһы эргиччи көрбөхтөөтө.

— Манна саспыт буолуохтаах. Тоҕотун эн өйдөөтүҥ дуо? — миигиттэн ыйытта.

— Суох.

— Бу — эмпэрэ сыыр ыксатынааҕы уу дириҥ. Манна таба тайаныахпытын сөп этэ. Сыллый, эн «балык уу дириҥин таптыыр» диэн өс хоһоонун истибитиҥ дуо?

— Эһэм кэпсээбитэ да, аанньа өйдөөбөтөхпүн...

— Улааттаххына өйдүөҥ. Киһи эмиэ элбэх астаах сиргэ дьулуһар, — дии-дии, саҥа таһааран күллэ.

Кэлин өйдөөбүтүм. Онно икки муудараһы билбит эбиппин: балык ханна мустарын, киһи туохха дьулуһарын; иккиһэ — айылҕа итиэннэ киһи арахсыспат ситимин. Булт муударанын маҥнайгы арыйыым — эмиэ онно буолбута. Куйуурдаах маҥкыны, уу түгэҕэр, бадараанҥа диэри анньыбат эбиккин. Куйуурга бадараан баһылыннаҕына, ууну эрийиитэ мөлтүүр. Оччоҕо балыктар таска ордон, аҥаарыйбыттара аһан, куотар ааккa бараллар үһү. Сап куйуурдааҕар кыл куйуур ордугун билбитим. Сап куйуур сөрөнөн хаалар. Кыл куйуур тэрэччи тэбэн, ньоҕоххо иҥнибэт эбит...

Ол күн биһиги биэс-алта собону, биир чугуун (көстүрүүлэ) мундуну ылбыппыт. Собо тыырбыт аҥаарын таайым биһиэхэ биэрбитэ... Кэлэр күннэргэ эмиэ куйуурдаабыппыт. Быһатытан эттэххэ, ити балыгы үссэнэн, ол кыһыны этэҥҥэ туораабыппыт.

«Күһүҥҥү киһи күлбүтүнэн, сааскы киһи салбаммытынан» диэн өс хоһооно баар. Ити — кырдьык. Ол саҕана, сэрии кэмигэр, муус устар ыйга, ас тамты бүтэн, хоргуйуу чыпчаала буолара. Биһиги дьиэ дьоно 1943 сыллаағы саас тураағы, күтэри, моҕотойу кытта сиэбиппит... Аччыктаан, күөл кытыытыгар быраҕыллыбыт балык курдук аппаҥнас буолбуппут. Таайым онтон эмиэ быыһаабыта.

Саас ыам ыйын бүтүүтэ. Балык ыамын саҕана, кини ардьаах, туу оҥорон, онон бултуурга үөрэппитэ. Оннооҕор оҥорорго үөрэппитэ. Тууга балык киирэр сирин «туу сүрэҕэ» диэн ааттыыллар. Онно биир мындыр ньыма баар эбит. Өскөтүн «туу сүрэҕин» наһаа кылгас гыннахына, балык аанньа киирбэт. Тумсунан онно кэтиллэн, төттөрү

чугуйар. Уһун гыннаххына, сыыйа киирэн, «сүрэх төбөтүнэн» иһирдьэ дьулуруччу ааһан хаалар. Аны, күөл кытыытыгар хойуу оттоох, салахайдаах, ньамахтаах сиргэ «туу угар» ордугун өйдөппүтэ.

— Итинник сиргэ искэҕин ыары мустар, — диэбитэ.

Аны ол оту кытыыттан ыраас уу дириҥин диэки суол суолуур эбиккин. Онно, кытыы диэки «сүрэҕинэн» хайыһыннаран, туугун угаҕын. Эмиэ кини көрдөрбүтүнэн, туу икки өттүнэн сантыылыыгын. Ол аата, тыаттан күөх мутукчаны тоһутан киллэрэн, туруору анньан, мэһэй оҥороҕун. Кытыыга тахсыбыт балык соломмут суолу батыһан, тууга киирбитин бэйэтэ да билбэккэ хаалар.

Мин Элэһиҥҥэ соҕотоҕун туулуур буоллум. Мундубутун саас алаас халдьаайытыгар үүммүт хойуу сэбирдэхтээх үөрэ окко былаан хааһы оҥоробут. Бурдук суох...

Биһигиттэн биэрэстэ кэриҥэ ыраах баар Тоскуо Сайылыга диэн сиргэ Арчаховтар диэн ыал сайылаан олороллор. Бэрт элэккэй дьон. Сыһыаммыт бастаан олус үчүгэй этэ. Онтон, балык ыамын саҕана (от ыйыгар) сырдык сыһыаммыт хараҥатыйан ылла. Төрүөтүн кэпсиим. Аҕалара Дьаакып эмиэ Элэһиҥҥэ туу уган балыктыыр. Төһө да кыһалыннар, миигиннээҕэр аҕыйах балыгы ылар. Оттон туубут ахсаана тэҥ.

Сурах тарҕанна. «Баҕатайдар мин тууларбын уоран көрөллөр быһыылаах. Мин тууларым балыктара мэлдьи аҕыйах», — диэн аҕалара чугастааҕы ыалларга кэпсээбит. Ону биһиги иннибитинэ таайым Бүөтүккэ истэн, өһүргэнэн «өттүгүн тоһута» сыспыт. «Мин сиэммин Айаалы тоҕо уоруйахтыыгын, ити буоллаҕына, тууларыҥ хайдахтарын уонна угар сирдэргин бэрэбиэркэлиибин!» — диэн турбут.

Ону олоххо киллэрэн, Арчаахабы бэйэтин сымыйалаабытын билиннэрбитэ.

— Табаарыс Арчаахап, мас ууһа эрээригин, сорох түбэлтэҕэ көтүмэхтээн ылар эбиккин. Тууҥ — тас эрэ көстүүтэ үчүгэй, «Сүрэҕиҥ» кылгас. Балык кэтиллэ сылдьар эбит. Аны туран, туу угар сиргэр суолу солооботоххун, сантыыны аспатаххын. Балык сылааһы батыһан халдьаайыга мустарын, ама, бачча сааскар диэри билбэккэ сылдьаҕын дуо?! Хата, мин сиэммиттэн үөрэн. Бөтүүк чоппуускатыттан үөрэнэрин курдук...— диэтэ.

Анараа киһи, кырдьыгы этитэн, бастаан утаа «бар-бур» диэн иһэн, муоска оҕустарбыт оҕустуу, төбөтүн кыҥнаҥнатта.

— Эн сиэниҥ итинник мындырга кимтэн үөрэммитэй? — диэн ыйытарга күһэлиннэ.

— Миигиттэн... — диэтэ таайым.

Онтон ыла Арчаахап тууларыгар «саҥа сүрэхтэри» оҥортоон, уларыппыта. Күөл халдьаайытыгар көһөрбүтэ. Түмүгэр өлгөм балыгы бултаабыта. Миигин күтүрүүрэ уурайбыта. Биһиги кинини кытта сыһыаммыт тупсубута.

Хоргуйууттан быыһаабытыгар таайбар махтана саныы-саныыбын, Элэһин алааска маннык хоһоону анаатым:

Эҕэрдэ, Элэһин алааһым!
Эйиэхэ мин сүҥкэн иэстээхпин.
Аспатах сүрэҕим сылааһын
Аһаммын, махтанар чиэстээхпин.

Билбитим, — хоргуйуу саҕана, —
Минньигэс эн үтүө мундугун:
Айхалы кытары салҕанар
Алгыстаах үбүлүөй курдугун.

Кистээннэр ытаспыт дьоннорум
Кэрэтик мичээрдээн кээлтэрэ.
Сутааһын кэтэппит соннорун
Соһуччу киэр илгэн кээстэрэ.

Итинтэн ылата айарбар
Эргиччи сайыны аҕаалтыҥ.
Сибэкки сытынан сайарбар
Сайаҕас иэйиини сахпытыҥ.

Аны да, ырайым буоланҥын,
Аартыкпар киэҥ суолу арый дуу?!
Ардыгар курааннаан уоларбын
Ачалаах хонуунан солбуй дуу?!.

* * *

Таайым Бүөтүккэ сэриигэ баран өлбүт үс уолун туһунан. Биириһинэн, кылгастык да буоллар, кинилэр миэхэ ханнык өйдөбүлү хаалларбыттарый? Иккиһинэн, кэриэстэбил быһыытынан. Бүөтүккэ маҥнайгы кэргэниттэн 6 оҕолооҕо: үс уол, үс кыыс. Кэргэнин аата Балагыас.

Улахан уол Уйбаан. Ийэтинии мөссүөннээҕэ: харатыҥы кыаһаан хааннааҕа, хаптаҕай сирэйдээҕэ, хатыҥыр соҕуһа. Аҕата кэнники этэринэн, быччыҥа быһытталанан

күүрэ сылдьыбатар да, иҥиринэн хаппыт уол этэ. Кыра үөрэхтээҕэ. Ол эрээри, соло буоллар эрэ, кинигэни аахпытынан сылдьара. Сытыы-хотуу көрүҥнээҕэ, түргэн хамсаныылааҕа, саҥарара эмиэ оннуга. Үлэлээн тахсара.

Сэрии саҕаланыан аҕай иннинэ, 1938-1940 сылларга, Алдаҥҥа көмүс бириискэлэригэр үлэлээбитэ. Дьонум кистээн кэпсэтэллэриттэн иһиттэхпинэ, онно «чекистээбитэ» үһү. Нууччалыы үчүгэйдик билэрэ, имигэс өйдөөҕө, дьону кытта лоп бааччытык (логичнайдык) кэпсэтэрэ. Маанытык таҥнара. Харанҕа халлаан күөҕэ көстүүмнээҕэ, баачырҕаан тыаһыыр хромовай саппыкылааҕа, сиэрэй суппуун соннооҕо, куондардаах хортуустааҕа. Сураахыннаах косоворотка ырбаахылааҕа, арыт галифе бүрүүкэни кэтэрэ. Барыта — оччотооҥҥу мунутуур муоданан.

Ону көрө-көрө, аҕата биирдэ ыйытта:

— Хайа, бачча мааны киһи хаһан ойох ылаҕын?

— Ээ, элбэхтэрэ бэрт! Былдьаһаннар, буккуллан хааллым.

— Туох омуктарый?

— Нуучча, дьэбириэй, украинка, татаарка, саха кырасаабыссалара кырыы-кырыыларынан кылбаҥнаһаллар.

— Онон, кураанаҕы кууһан сылдьаҕын дуу?

— Ээ, быыстаан-арыттаан син эрчиллэбин.

Дьиэ дьоно күргүөмүнэн күлэрэ. Кини оннук дэлэгэй дьээбэлээҕэ. Иһин-таһын тута биллэрбэтэҕэ. Бука, үлэтэ оннукка үөрэппитэ буолуо... Дьонугар өрүү кэһиилээх кэлэрэ: ырбаахы таҥаһа, былаат, аҕатыгар боростуой көстүүм. Хара үлэни олус сөбүлүүрэ. Уоппускатын кэмигэр оттоһоро-мастаһара.

Сэрии маҥнайгы ыйдарыгар Алдантан армияҕа ыҥырыллыбыт этэ. Сураҕа суох сүппүтэ... Кэлин, бииргэ сулууспалаабыт саллаата кэпсиринэн, фронт линиятын нөҥүө разведкаҕа ыытыллыбыт уонна онтон эргиллибэтэх.

Орто уол Ньукулай. Аҕатыныы сырдык хааннаах, кырыылаах көнө муруннаах, дьирэҕэр уҥуохтаах, нууччалыы эттэххэ, красавец этэ. Кыра үөрэхтээҕэ. Колхоз туруу үлэһитинэн ааҕыллара.

Сэрии аҕай иннинэ Алтан нэһилиэгин өйдөөхтөрүнэн сураҕырбыт Баай Поповтар аймахтара кыыһы, Балбаараны, ойох ылбыта. («Өйдөөх Поповтар» аатырбыт Күлүмнүүр-Никифоров доҕотторо эбиттэрэ үһү. Ол туһунан сорох историческай кинигэлэргэ ыйыллан сылдьар.) Балбаара бииргэ төрөөбүт сурдьунуун Гавриил Поповтуун мин Табаҕа оскуолатыгар бииргэ үөрэммитим. Кини, өйдөөхтөр удьуордара буолан, туйгуннук үөрэммитэ. Тохтуум. Кини туһунан өссө сиһилии кэпсиэм...

Баай төрүттээх, кыраһыабай кыыс Балбаара Ньукулайга кэргэн кэлбитин дьоммут: «Биһиги уолбут тас көстүүтэ кэрэтинэн өйүн туймаартаҕа...» — диэн быһааралларa.

Урууларыгар (сыбаайбаларыгар) мин баарым. Истээх алаас балаҕаныгар. Биһиги Элэһин балаҕаныттан ийэбинээн, аҕабынаан сылдьыбыппыт. Сэрии, сут-кураан иннинээҕи олоххо ас дэлэйэ: сыалаах буспут эт, сылгы иһэ, тоҥ быар, алаадьы, онтон да атын... Арыгыттан ууламмыт испиир уонна кыһыл... Дьоннор үөрэн-көтөн көбдьүөрүспүттэрэ. Ол эрээри, итирбит суоҕа. Тост этээччилэр кырыылаах ыстакааннарга кутталлара.

Мин, урукку өттүгэр биир да урууга сылдьыбатах ордьот (подросток), Ньукулай кэргэн ылан эрэр кыыһыныын субу-субу ураһалларын наһаа муодаргыы көрбүтүм. «Уостарын олус да минньигэстик эмсэллэр...» — диэн санаабытым. Ити санаабын дьиэбэр кэлээт, ийэбэр эппитим. Ийэм Ньукулайга кэпсээн биэрбит этэ. Кэлин таайым аахха сылдьыбыппар, Ньукулай күлэн көрсүбүтэ:

— Сиэним, биһи төһө уураспыппытын-сылласпыппытын муодарҕаабыт үһүгүн дуу? Кырдьык, ыал буолар наһаа минньигэс эбит. Хойут, улааттаххына, эн эмиэ билиэҥ. Эһэҥ Дьөгүөрүскэ «минньигэс бирээнньик иһи тэһэ сиирин туһунан» остуоруйата ити сылдьар... — дии-дии, күл да күл буолбута.

Эһэбиттэн кэлин:

— Бирээнньик, сымнаҕас ас, киһи иһин тоҕо тэһэ сиэхтээҕий? — диэн ыйыппытым.

Эһэм көмүскэтиттэн уу чаҕылыйыар диэри күлбүтэ уонна быһаарбыта:

— Ийэҕэ, оҕо үөскээри гыннаҕына, оннук буолар... — диэбитэ, мин син биир ситэ өйдөөбөтөҕүм...

Ньукулай артыыс талааннаах быһыылааҕа. Хараҕын араастаан симириҥнэтэрэ, уоһун чорбоччу тардан ылан, чобурҕаччы эмэ-эмэ, кэргэнин иэдэһиттэн ууран баран,

туймаарбыт курдук тэмтээкэйдээн ылара.

— Оо, минньигэс бирээнньиккиттэн бэрсиэҥ буолаарай?! — диэмэхтиирэ.

Саҥаһым күлэн баран:

— Оҕо баарына ону-маны тыллаһыма эрэ, — диирэ.

Мин, син биир, «минньигэс бирээнньик» диэн тугун сатаан чуолкайдаабатаҕым.

Ньукулайы сэрии саҕаланарын кытта фроҥҥа бэбиэскэлээбиттэрэ. Таайым аах уонна мин дьонум бары саппаҕырбыт халлаанныы санньыйбыттара. Оннук сылдьан, Ньукулайы нэһилиэк киинигэр атаарбыттара. Аҕата барсыбыта. Сыл аҥаарынан фронтан «хорсуннук өлбүтүн» туһунан биллэрии кэлбитэ. Эһэм, ийэм, кэргэнэ ытаабыттара. Аҕата:

— Дьылҕата итинник айыллыбыт буоллаҕа, хайыахпытый?! — диэбитэ.

Ити тыллар биһиги дьиэ кэргэни биллэрдик уоскуппуттара.

Оччугуй уол Лэгиэн (Иннокентий). Көстөр дьүһүнүнэн убайдарыгар тиийбэт этэ. Уҥуоҕунан намыһаҕа, хара сирэйдээҕэ. Аҕыйах саҥалааҕа. Ол оннугар үлэҕэ, ылыстаҕына, бүтэрбэккэ эрэ уурайбат этэ. От үлэтин саҕана чаастаммыт сирин ол күн бүтэрэн тэйэрэ. Сарсыарда күн ситэ күөрэйэ илигиттэн киэһэ үс туман түһүөр диэри сыралаһара. Омурҕанныырыгар уонна хотуурун кыстыкка таптайарыгар эрэ тохтуура... Сотору эмиэ фроҥҥа ыҥырыллыбыта. Сыл аҥаарын иһинэн өлбүт биллэриитэ кэлбитэ.

Инньэ гынан, Бүөтүккэ үс уолуттан маппыта. Билигин сөҕөбүн — олох ыар охсуутун ураты хорсуннук тулуйбутун. Ити тулуур миэхэ сабыдыаллаабыта.

Бачча суруйан бараммын, таайым кыргыттарын туһунан ахтан ааһыахтаахпын.

Улахан Хобороос. Убайыгар Уйбааҥҥа маарынныыра эрээри, ыраас, маҥан уонна нарын сирэйдээҕэ. Орто уҥуохтааҕа. Көнө майгылааҕа. Колхозка мүккүллүбүтэ. Эдэркээн кыыс сааһыгар Табаҕа Слепцовтар уолларыгар, Бээйискэ Уола диэн киһиэхэ, кэргэн тахсыбыта. Кэргэнэ эмиэ сэриигэ баран, онтон төннүбэтэҕин туһунан сурахтаамах курдук истибитим... Кэлин Табаҕаҕа эбэтэр Суолаҕа бултуу (кустуу, куобахтыы) таҕыстахпына, Бүөр Көлүйэ арҕааҥҥы куула сыырын үрдүгэр баар дьиэлэригэр мэлдьи таарыйан, ирэ-хоро сэһэргэһэн ааһарым... Кыыһын Светаны, сиэнин Феняны үчүгэйдик билэттиибин. Дьокуускайга Феня сыбаайбатыгар сылдьыбыппыт...

Оччугуй Хобороос (таптал аата — Тыаппаан). Көстөр дьүһүнүнэн эдьиийиттэн биир мутук намыһах этэ. Ол оннугар кыайа-хото туттарынан чорбойоро. Тас дьүһүнүнэн убайыгар, Уйбааҥҥа, лаппа маарынныыра. Мин кини кыыс сааһын үчүгэйдик билэбин. Элбэх сыл дьуккаах олорбуппут. Уол оҕолортон хаалсыбат эрчимнээҕэ. Ыһыахтарга дьахталлары кытта мас тардыһара. Мүһэҕэ хайаан да тиксэрэ. От охсорунан сорох эр дьонтон хаалсыбат этэ. Мас эрбииринэн, чуурканы хайытарынан эмиэ бастыҥнар кэккэлэригэр сылдьара. Булка эмиэ сыһыаннааҕа: кус оҕотун күрэтиһэрэ, быһыт сохсо куобаҕын хомуйара... Оҕолорун туһунан кэпсээбэппин: бэйэлэрэ кэпсиэхтэрэ.

Үһүс кыыс — Өкүлүүн (Лина, таптал аата — Тоттос). Кыраһыабайынан, нарынынан, дьиҥ лиричнэй көрүҥнээҕэ. Оҕо сааһын ааһан иһэн, ыалдьан хаалаахтаабыта... Кини ийэтин оһоҕос түгэҕинээҕи кыыһа, аҕатын муннун бүөтэ этэ. Ыалдьыбыта аҕатыгар эмиэ улахан охсууну аҕалбыта. Бүтэйдик нүөлүтэн. Таайым, аны санаатахха, олох элбэх да охсуутун тулуйбут эбит!

Кэлин, 70-с сылларга, мин оҕону аһыйыыны билбитим... Ол саҕана миигин антисоветизмҥа буруйдааһын, политиканан эргинэн сойуолааһын күүһүрбүтэ. Ити туһунан сэһэним бүтүүтүгэр сиһилии суруйуом... Ол ыар баттыгы Бүөтүккэ холобурунан, бүдүрүйэн да туран, эрдээхтик тулуйбутум...

Аны саҥаһым Сүөкүлэ (Бүөтүккэ иккис кэргэнин) туһунан. 1947 сыл сайыныгар холбоспуттара. Үҥкүр сайылыкка олорорбут. Кинилэр хас да оҕолоохтор. Төрөппүттэрин туһунан сиһилии кэпсиэхтэрэ.

Мин хайдах билсибиттэриттэн, холбоспуттарыттан ахтыым. Ол сайын Үҥкүргэ үс ыал (Бүөтүккэ кыргыттарынаан, Сүөкүлэ соҕотоҕун уонна биһиги) дьуккаахтаһан олорбуппут. Кинилэр уонна мин колхозка от үлэтигэр сылдьыбыппыт. Быыспытыгар таайым биһикки кус оҕолообуппут, балыктаабыппыт. Сүөкүлэ олус минньигэстик астыыра. Ыһыахха курдук. Ыраас, чэнчис этэ. Кэргэн тахсаары сылдьар кыыс курдук. Тып-тырымнас мичээрдээҕэ. Ыпсаҕай тыллааҕа. Түргэн туттуулааҕа. Олус элэккэй

майгылааҕа. Аһаҕас дууһалааҕа. Этиһиик да дьахталлары сатаан уоскутар саҥалааҕа. Куолаһын хаһан да үрдэппэт этэ. Быһаччы сэмэлээбэт, үөхсүбэт, үчүгэй сыһыанынан, кырдьыксытынан уонна чахчы үтүөнү саныырын этэринэн уҕарытар быһыылааҕа. Аныгылыы өйдөбүлүнэн эттэххэ, төрүөҕүттэн ис культууралаах эбит.

Сүөкүлэ отчуттарга ас астыыр. Сүнньүнэн үөлбүт балыгы. Мин, ыт атах, өйүөнү таһабын. Отчуттар үөрбүт сирэйдэринхарахтарын көрөр үчүгэй да буолара. Кэлин ону санаан, аҕыйах күпүлүөтү айбыттаахпын.

Чарт тымтайы быыһылаан
Тыкпыт күн сарданатыныы,
Отчуттар харахтара кыымырбахтаан,
Мичээринэн чаҕылыҥныыр.

Сарсыардаанҥы чыычаахтардыы
Оҕолор саҥалара чуопчаарар.
Ону бигэргэтэн туойардыы,
Дьурулаччы ыллыыр туйаарар.

Тулам барыта, кэрэ мусуой
Буолан саҥалыы арыллар.
Ким ону толору туойуой?!
Сүрэхпэр күөх мутукча тыллар.

Хатыҥ саҥастар, тиит таайдар
Хаан уруубарын санаталлар:
Көхсүм кэҥиир, санаам сайдар,
Лабаалар — биһиккэ маарынныыллар.

Аҕынным даҕаны алаастарбын,
Аһыныгас аймахтарбын.
Дьон тэҥинэн сылдьарбар
Бүгүн да илиилэрин ууналлар.

Үҥкүргэ олорон, биир сырдык түүн, таһырдьа наадабар тахса сылдьан, дьиҥ дьиктини көрдүм. Таайым Сүөкүлэлиин биир ороҥҥо хоонньоһон сыталлар эбит. Мин итинник түгэни көрө илигим. Чуумпутук холбоһууну.

Таарыйча. Билиҥҥи эдэрдэр, «нуобай дьокуутар» сорохторо, наһаа сайданнар, таптыылларын халлаан сулустарыгар тиийэ дьэбэлэйдииллэр. «Кэрэ тэрил» кинилэргэ эрэ баарын курдук, күннэри-түүннэри көөчүөктүүллэр. Көрсүһэ түһээт, хоонньоспутунан бараллар. Түргэнник холбоһоллор, соччонон элбэхтик арахсаллар. Аҕыйахтык оҕолоноллор.

Үлэҕэ да оннук ээ. Сүрэҕэ суохтар элбэхтик саҥараллар, куолулууллар, өйдөөҕүмсүйэллэр, дьиҥнээх туруу үлэһиттэр уу чуумпутук үксү оҥороллор... Биир суолу уһун олохпор сатаан өйдөөбөккө кэллим. Үгүс куолуһуттар сэмэй үлэһиттэрдээҕэр элбэх наҕараадалаахтар, үрдүк хамнастаахтар, бастыҥ дьиэлээхтэр-уоттаахтар. Сэбиэскэй кэмҥэ оннуктары сатиралааммын — антисоветист аатырбытым, билигин оннуктары сэмэлээтэхпинэ — түөһэйбиккин дэһэллэр. Онон, куолуһуттар (пустозвоннар) наһаа өйдөөх дьоннор быһыылаахтар. Онтон атын...

* * *

Аны хоргуйууттан быыһаспыт атын аймахтарбын, биир дойдулаахтарбын ахтыым.

Афанасий Семёнович Порядин (Охонооһой Бэрээдьин). Саха биир биллэр фольклориһа. «Манчаары Баһылай» сэһэн, үгүс үһүйээн, номох ааптара. П.А. Ойуунускай саҕана таһаарыылаахтык суруйбута. Биир хоппо (дьааһык) фольклору хомуйбута, билигин сайылыгар таах сытар. Сиэннэрэ Надя, учуутал Михаил Порядин кыыһа, уонна Виктор миэхэ аҕыйах сыллаағыта көрдөрбүттэрэ. Биир олоҥхону «Бичик» издательствоҕа таһаартарыахпытын баҕарбыппыт да, спонсоры булбатахпыт. Хаарыаннаах рукопись хаалан эрдэҕэ. Мин кырдьан хааллым.

Афанасий Семёнович — аҕабынан эбэм бииргэ төрөөбүт сурдьа (быраата).

Аймаҕымсах этэ. Биһиэхэ мэлдьи кэлэн барара. Кыһын эт, сайын үөлбүт балык кэһиилээх буолара. Аатырбыт мунхаһыт. Алаастар күөллэригэр мунхалааһыны кини ыйан-кэрдэн салайара. Ханан мас мэһэй, лыыба бадараан, сыста тоҥмут муус баарын, көрөн турардыы, нойосуус билэрэ. Мындыра бэрт этэ.

Отутус сыллардааҕы репрессия саҕана, Ойуунускай куомуннааҕа диэннэр уонна Сэбиэскэй иннинэ Мэҥэҕэ кулубалаабытын баайсан, хаайа сылдьыбыттара. Ырааһа бэрт буолан, сууттаммакка босхоломмута.

Урут, кулубалыы сылдьан, Күлүмнүүрү (В.В. Никифоровы) кытта ыкса доҕордоспута үһү. Бэйэтэ да ол улуу киһини олус хайгыыра: «Өйө, билиитэ бэрт. Бэл, нуучча академиктарыныын атах тэпсэн олорон тэҥнэ сэлэһэр...» — диирэ. Бастакы драматург, тылбаасчыт

уонна поэт быһыытынан сөҕөн-махтайан ахтара. Политическай-общественнай деятелин ордук чорботон бэлиэтиирэ. «Норуотун туһугар чахчы сүрэҕиттэн охсуспут улуу киһи!..» — диэн сыана биэрэрэ.

П.А. Ойуунускайы Күлүмнүүрү кытта дьүөрэлии тутара. «Норуотун дьылҕатыгар олус ыалдьара... Амнистиялааһын политикатыгар Күлүмнүүрү кытта сүбэлэһэр сураҕын истэрим...» — диэбиттээх.

Аҕабар уонна абаҕабар Алексей Ермолаевка (Айгыр Өлөксөйгө) политика туһунан кэпсээбититтэн биир түгэни өйдөөн хаалбыппын. «Троцкизм» итиэннэ «норуот өстөөҕө» диэн терминнэр хайдах үөскээбиттэрин быһаарбыта. Сталин Троцкайдыын былааһы былдьаспыттарын быктарбыта. «Сталин бэйэтигэр нууччалары, Троцкай еврейдэри түмэ тарпыттара. Троцкай хотторбутун кэнниттэн, ол иһин, Сталин «троцкизм» диэн термини олохтоон баран, Каменевы, Зиновьевы, Бухарины, онтон да атыттары харса суох урусхаллаабыта. Устунан омуктаһыы күөдьүйэн барбытыгар, Сталин маневрдаан, нуучча уонна еврей норуоттарын хайыппатах аатыраары, «норуот өстөөҕө» диэн термини олохтообута... уонна, онтун бигэргэтэн, атын омуктары дьакыйыыны саҕалаабыта...» — диэбитэ.

Таайым итинтэн да атыны, политикаҕа сыһыаннааҕы, бэрт элбэҕи кэпсээбитэ. Мин, борооску төбө, чаал бас, хайаан сиһилии өйдүөхпүнүй?!.

Сэрэхтээх кэм кэлбитин тоһоҕолоон эппитэ. Урукку баайдар ыччаттара, бассабыыктартан өстөрүн ситиһээри, ОГПУга өтөн киирбиттэрин, онно тас омуктар разведкалара көмөлөһөллөрүн ыйбыта. Донуосчуттар, ол-бу хобуоччулар ол угаарыгар оҕустарбыттарын бэлиэтээбитэ...

Таайым Порядин сэрэтиитэ миигин күн бүгүҥҥэ диэри этэҥҥэ сырытыннарда. Онно хоолдьуктаах бэйэм хоҥкуйан махтанабын.

Дьиҥнээҕинэн буолбакка, токурутуллан тиэрдиллибит хоп-сип политикаҕа сыыһаны оҥорторорун туһунан цитатаны аҕалабын.

«Одной из самых распространённых причин ошибок в политике является искушение доложить высокопоставленному руководителю именно то, что тому более всего хотелось услышать. Таким образом, лидеру, от чьих решений зависит дальнейшее развитие событий, ситуация представляется более оптимистичной, чем действительная, обусловленная грубыми фактами». (Уинстон Черчиль, 1874-1965 гг., премьер-министр Великобритании)

Уот харахха эппит дии! Сталиҥҥа хобу-сиби тиэрдээччилэр, дьиҥнээҕи токурутаннар, 1920-30-с сыллардааҕы хааннаах репрессияны оҥортордохторо дии!

Саха сирин хобуоччулара, донуосчуттара эмиэ итинник дьаабылананнар, НКВД «баҕатын» толордохторо дии!..

* * *

Эһэбинэн, Баҕатай Брызгаловынан, таайдарым балачча элбэхтэр. Олортон бүгүн, чорботон, биир киһини ааттыыбын.

Абытай Арамаан (Роман Иванович Брызгалов). Учуутал идэлээҕэ. Советскай Армия офицера. Сэрии үгэнигэр сулууспалаабыта. Араатар ааттааҕа. Кумааҕыта суох туран саҥардар да, сыыс тылы туттубат этэ. Этиитин ис хоһоонун сибээстээн, сааһылаан, чааһы-чааһынан истэн олоруох курдук суккуйара. Айылҕаттан айдарбыт дьулусханнаах дьоҕурун, бэл, аатырбыт бэйиэт Күннүк Уурастыырап «Лоокуутун кэпсээнин» хоһоонугар маннык күпүлүөт баар.

Абалаах арҕааҥы уутугар
Алталыы халбаны хаптатар
Абытай Арамаан атаспын
Адьаһын умнаары гыммыппын.

Киниэхэ доҕотторо, устар ууну сомоҕолуур уус тылын, мөккүһэр дьону, үөхпэккэ эрэ, сабыта саҥартыыр, сааһыламмыт, уот тымтар саҥатын иһин, Абытай Арамаан диэн таптал ааты иҥэрбиттэрэ. Улахамсыга суоҕа. Наһаа сайаҕас, «дьахтары кытта дьахтардыы, оҕону кытты оҕолуу» саталлаахтык кэпсэтэрэ. Армияттан кэлээт, биһигини, чугас нэһилиэктэр оҕолорун, Табаҕа оскуолатыгар үөрэппитэ. Бастаан саха тылыгар уонна литературатыгар учууталлаабыта, онтон директордаабыта. Суруксутунан даҕаны чугастааҕы үөлээннээхтэрин иннигэр түһэрбитэ суох. Оскуола литературнай куруһуогун өрө күүрүүлээхтик салайбыта. Ол куруһуоктан биллэр дьон үүнэн тахсыбыттара: суруйааччы Иннокентий Сосин, учуонай Гавриил Попов, учебник ааптардара Аполлон Апросимов, Густав Сосин, о.д.а.

Оскуола учууталларын коллектива, уопсайынан даҕаны, наһаа түмсүүлээх этэ. Эркээйилээх, кэскиллээх сайдыыга сирдиир

учууталлар бааллара, сорохторун ааттарын ахтыым: Гавриил, Афанасий, Степан Марковтар, Андрей Бурнашев, Спиридон Шишигин, Алексей Сосин, Михаил Порядин, Мария Петровна (Спиридон Сосин кэргэнэ), о.д.а. Ордук чорботон, Андрей Николаевич Анисимовы (кэлин үөрэх министерствотын үлэһитэ буолбут киһини) бэлиэтиэхпин баҕарабын. Кини литературнай куруһуогу салайан куорсуммутун куурдубута. Өксөкүлээх, Алампа, Неустроев тустарынан маҥнайгынан үтүө өйдөбүлү биэрбитэ. Дэгиттэр билиилээҕэ.

Абытай Арамааммар төннүүм. Кини миэхэ сүрүн үтүөтэ икки: биирэ, уус-уран литература айымньыларын (атын омуктар киэннэрин эмиэ) чинчийэн ааҕарбар уот укпута; иккиһэ, биһиги дьиэ кэргэҥҥэ ас-таҥас өттүнэн көмөлөспүтэ. Убайбын Дьөгүөрү уонна миигин интернакка ылан үөрэттэрбитэ. Кэргэнэ Хабытай Моторуона (саҥаһым) эмиэ бэртээхэй киһи этэ. Көрүстэр эрэ үөрэ-көтө кэпсэтэрэ...

Абытай Арамаан кэлин Өймөкөөҥҥө райсовет бэрэстээтэлинэн үлэлээбитэ.

Сүөдэр Брызгалов. Эһэм Баҕатай биитин (убайын) уола. Сэттэ кылаас үөрэхтээҕэ. Нэһилиэк культууратын салайбыта. Өрөспүүбүлүкэ, оройуон хаһыаттарыгар ыстатыйалары суруйтуура, арыт хоһооннору бэчээттэтэрэ. Наһаа дьиибэлээх (юмордаах) саҥалааҕа. Ол саҕана биһиги Суолабытыгар сэриттэн көнөрүллэн кэлбит украинецтар бааллара, олортон Надя диэн кыыһы кэргэн ылбыта. Онтун биирдэ дьээбэлээн саҥарбытын истибитим: «Миэхэ эн, астыыр аһыҥ курдук, олус да минньигэскин...» — диэбитэ. Мин, начаалынай кылаас уола, ол ис биэтэһин оччотооҕуга таба өйдөөбөтөҕүм...

Көһүүгэ (эвакуацияҕа) кэлбит ол украинецтарга туспа нуорма аһылыгы — кыра мээккэ бурдугу, саахары, чэйи, балык кэнсиэрбэтин эҥини — биэрэллэрэ. Онон, көннөрү колхозтаахтан, Сүөдэрдээх Надя аһылыктара ордуга. Хата, онтон биһиги тиихиммиппит. Саас ыам ыйыгар өрөбүл ахсын кинилэргэ кэлэн тото аһаан, хонон төннөрүм.

Саҥаһым Надя иһиттэн интернационалист тыыннаах дьахтар этэ. Миигин ытыһын үөһэ түһэрэн көрсөрө. «Сынок», — диэн ыҥырара. Сүөдэр сэллигинэн ыалдьан сотору өлбүтэ. Кэргэнэ наһаа аймаммыта, ытаабыта-соҥообута. Кыһаллан-мүһэллэн унуох туппута. Кэлин, огдообо да сылдьан, биһиэхэ сылаас сыһыанын тымныппатаҕа. Мэлдьи ыалдьыттаан, хонон ааһара. Украинецтар туспатык астыылларын, бастаан, киниттэн билбитим...

Убайым Дьөгүөр, таайыгар Сүөдэргэ көҕүйэн, Оксана Кононенко диэн кыраһыабай кыыһы кытта билсэн испитэ. Сотору армияҕа ыҥырыллан, ыал буолбатахтара. Ол кыыс да миэхэ эмиэ олус үчүгэй сыһыаннааҕа, хоһоону таптаан ааҕарбын истэн: «Мой Шевченко», — диирэ, төбөбүттэн имэрийэрэ...

Дьон үчүгэй сыһыана
Миигин көтөргө ыҥырбыта.
Ол — кус оҕотун куорсуна
Үүнэрин санаппыта.

Украина аһын сытынан
Уйадыйа тыынарым.
Кинилэр тылларынан
Испэр махтанарым.

Норуоттар доҕордоһууларын
Онно бастаан барыллаабытым.
Киһилии кэрэ майгыларын
Сүрэхпэр уйалаабытым.

Дьон үчүгэй сыһыана
Бүгүн да күүстээх санаалыыр.
Кырдьарбын умуннаран,
Оҕо сааспынан кууспалыыр.

* * *

Сосиннар. Кинилэртэн биһиэхэ чугас аймах Спиридон Иванович Сосин. Республика биллиилээх советскай-партийнай кадра. Өр сылларга араас оройуоннарга райкомҥа бастакы секретардаабыта. Үрдүк ирдэбиллээх, уҕараабат хонтуруоллаах, бастыҥ тэрийээччи быһыытынан биллибитэ. Кини государственнай-общественнай деятель, поэт Сергей Васильев чугас доҕоро. 30-с сыллар саҥаларыгар Сергей Васильев — Мэҥэҕэ РИК бэрэстээтэлинэн, Спиридон Сосин Калинин аатынан колхозка комсомол секретарынан үлэлээбиттэрэ. Сураҕырбыт хаһаайыстыбаннай тэрийээччи Михаил Скрябин ол саҕана Калинин аатынан колхозка бэрэстээтэллээбитэ. Үлэ-хамнас күөстүү оргуйан, «мэҥэлэр — хайа үрдүгэр» буолбуттара, бүтүн республика үрдүнэн ньиргийбиттэрэ.

Спиридон Иванович ол саҕана ылбыт

үтүө уопутун ыһыктыбакка, сааһын тухары таһаарыылаахтык үлэлээбитэ...

Кини сэрии, хоргуйуу кэмигэр биһиги ыалга туох көмөнү оҥорбутай? МТСка политчасть начаалыньыгынан үлэлии сылдьан, бурдук, саахар, чэй ыытара... Кэлин миэхэ үрдүк үөрэххэ киирэрбэр көмөлөспүтэ. Кини туһунан ыстатыйам киниэхэ анаммыт ахтыы кинигэтигэр тахсыбыта...

Ермолаевтар. Абаҕаларым Афанасий Ермолаев (Өкөр), Алексей Ермолаев (Айгыр), Уйбаан уонна Емельян Ермолаевтар (Сыбычыахтар)...

Спиридон Анисимович Ермолаев (Ахчаада Анньыыһын уола). Гражданскай сэрии саҕанааҕы чекист, 30-с сыллардарга Главсуд, онтон нотариус... Кэлэҕэй уонна салҕа этэ. «Кытаанах үлэҕэ сылдьан, оччотооҕу уустук кэмҥэ итинник буолбутум...» — диирэ. Байыаннайдыҥы быһаччы майгылаах киһи этэ. Лэбээрдээбэккэ, дьыала сүнньүнэн кэпсэтэрэ. Оҕо сылдьаммын, аанньа билбэппэр тэптэрэн, «тоҥуй, кыйыттан саҥарар, тымныы сыһыаннаах...» дии саныырым... Ол өйдөбүлүм биирдэ эмискэ уларыйбыта.

Сэрии бүтүөн биир сыл иннинэ биһиэхэ, Бачыма диэн алааска олордохпутуна, хонон ааспыта. Куораттан тахсыбыт этэ. Килиэп, чэй, саахар кэһиилээҕэ. Ол биһиэхэ, аччык дьоҥҥо, «улуу бырааһынньыгы» солбуйбута... Кэлин, техникумҥа үөрэнэ сылдьаммын, нотариуска докумуон оҥорторо тиийдэхпинэ, бэрт түргэнник көмөлөһө охсоро. Дьоммун ыйытара. Биирдэ, миэхэ дьонум көмөлөһөр кыахтара суоҕун истэн, кыра харчыны биэрбитэ...

Адьас кэлин университекка үөрэнэр Никон Ермолаевтыын кинилэр дьиэлэригэр үгүстүк сылдьыбыппыт. Оҕонньор улаханнык ыалдьар этэ. Никонныын мас, муус таһан көмөлөһөрбүт.

Үлэһит буолтум кэннэ күтүөтэ Иван Афанасьевич Васильев (доруобуйа харыстабылын министрэ, Бүлүү киһитэ) миэхэ: «Абаҕаҥ Спиридон Анисимович — улахан киһи, суруйуоҥ этэ,» — диэбиттээх. Оҥостон, сэһэргэһээри сырыттахпына, анараа дойдуга күрэнэн хаалбыта...

Атын абаҕам Айгыр Өлөксөй эмиэ көмөлөһөрө. Майаттан Суолаҕа трактор уматыгын таһара. Биһиэхэ ас кэһиилэнэрэ...

Уолаттарын тустарынан, кэриэстэбил курдук, ахтан ааһыым.

Улахан уол — Михаил (Мээчэ). Суруйааччы Софрон Даниловтыын куоракка биирго үөрэммиттэр эбит. Ол туһунан Софрон Петрович, кылгас гынан баран, наһаа истиҥ ахтыыта «Хотугу Сулус» сурунаалга бэчээттэммитэ. Кини ахтарынан, Мэхээчэ хоһоону элбэхтик суруйарынан уонна балалайкаҕа-гитараҕа имигэстик оонньуурунан сөхтөрбүт. Билэр атын да дьон инньэ дииллэр. Ол да иһин, конкурсу ааһан, Ленинградтааҕы театральнай училищеҕа баран үөрэнэн испитэ... Блокада кэмигэр хоргуйан өлбүтэ...

Оччугуй уол — эмиэ Миша. Колхозка кулуупка, арыт суотчутунан үлэлиир быһыылааҕа. Сэриигэ баран өлөөхтөөбүтэ.

Инньэ гынан, абаҕам Айгыр Өлөксөй икки уолуттан маппыта...

Артем, Коммунар Ермолаевтар. Аҕам Бочороох Миитэрэй биирго төрөөбүт убайын Дьыраах Мэхээлэ уолаттара. Кинилэрдиин, ордук Артёмнуун, сааспыт тухары өйөсүһэн, көмөлөсүһэн кэллибит. Артём кэргэнэ еврей аҥаардаах нуучча кыыһа, врач, Тамара Никитична. Билигин биһиги аттыбытыгар олорор. Икки уоллаахтар: улаханнара Александр, оскуола директора; оччугуйдара Михаил — инженер-механик... Артёмнаах Тамара күнүһүн мэлдьи хонтуораҕа сылдьар буоланнар, оҕолорун Артём эдьиийэ Өлөөнчүк көрөн-харайан улаатыннарбыта... Артём бырaата Коммунар Аммаҕа Алтан нэһилиэгэр олорор. Эдэригэр олохтоох сэбиэт бэрэстээтэлинэн үлэлээбитэ... Биһиги, мин дьиэ кэргэним уонна Артёмнаах, Дьокуускайга дьуккаах олоро сылдьыбыппыт. Онно куруутун аһынан, харчынан көмөлөсүһэрбит. Артём — «Кыым» хаһыакка корреспонденнаабыта, сэбиэдиссэйдээбитэ.

Емельян Ермолаев (Мэлдьээн) — эмиэ атын абаҕабыт уола. Сэрии кэмигэр оскуолаҕа көрсүһэрбит. Дьиэтиттэн өйүө аҕалбытыттан мэлдьи бэрсэрэ. Аччыктаан сылдьар бириэмэҕэ ол улахан суолталааҕа. Эдьиийим Настаа биһиги Табаҕа оскуолатыгар үөрэнэрбит. Чечебутовтар диэн ыалга дьиэлэнэн олорбуппут. Мэлдьээн онно уруогун кэнниттэн биһиэхэ хаамыскалыы, хабылыктыы мэлдьи бэйэтэ өйүө астаах сылдьара. Онтун биһигини кытта холбоон аһыыра. Биирдэ лэппиэскэ чиэппэрэ кэһиилээх кэлбитэ. Оо, ол минньигэһин эриэхсит!.. Өлүөр диэри кэргэнэ Лизалыын иккиэн итинниктэрэ... Наһаа аймаҕымсахтара.

* * *

Хоргуйууну таарыйдым да, онтон быыһаспыт биир дойдулаахтарбыттан ахтыахтаахпын.

Константин Ефимович Апросимов (Туллай). Кэргэнэ Өкүлүүн (Егоров, Атыыһыт Өлөксөй кыыһа). Оҕолоруттан ордук чугастык Аркадийы, Тамараны билэбин. Кинилэрдиин биһиги Бачыма уонна Хаспах алаастарга дьуккаах олоро сылдьыбыппыт. Олус үтүө майгылаах, амарах уонна аһыныгас дьоннор.

Туллай Көстөкүүн сыл ахсын, ыһыы саҕана, тэлиэгэлээх атынан бааһыналарга сиэмэ бурдугун таһара.

1943 сыллаағы ыам ыйын иккис аҥаара. Биһиги Эйэһиҥҥэ сааһаан олоробут. Балык ыама саҕалана илик. Быстарыы улахана. Балаҕаммыт халҕанын хаппыт тириитин дырысааҥкылаан (холодецтаан) сиэн бүтэрдибит. Мин биир хапкаанынан уу кытыытыгар күтэрдиибин, ону сиэммит, арыый тыын ыллыбыт...

Биир киэһэ, хараҥаҕа, арай Туллай Көстөкүүн киирэн кэллэ. Өрүкүйбүт көрүҥнээх.

— Хайдах олороҕут? — диэн ыйытта.

— Син, кэммитинэн... — диир ийэм.

— «Кэммитинэн» буолаахтаан... Ачыктаан, сыккырыыр тыыҥҥыт эрэ хаалбыт үһү дии.

— Кэбис! Саас кэлэн, тураағы кытта дорооболоһор буоллубут...

— Дьэ, Кэтэриис, санааҕытын түһэрбэтэххит үчүгэй, — диэтэ уонна Туллай миигин ыйда. — Оттон бу уол хараҕын уота тоҕо өстө?

— Сылайан...

— Чэ, Кэтириис, тиэтэйэбин. Аччыктаан ыксаабыккытын истэммин, көмөлөһөр былааннанным.

— Тугу?

— Ити Бачыма ампаардаах киһитин унуоҕар куул түгэҕэр бурдук кистии уурдум. Бэйэм аҕалыахпын, баҕар, дьиэҕитигэр туора киһи баара буолуо диэммин, тардынным. Ону бу түүн баран ыла охсуҥ. Кэтэһиимаһыы сүрдэнэн турар.

— Сөп. Ылыахпыт. Махтанабыт! — ийэм ытамньыйда.

Туллай сус гынан хаалла...

Ити сыл кыһыныгар Суола үрэх үрдүгэр баар Хаспах диэн алааска Туллай Көстөкүүннээҕи кытта дьуккаах олоробут. Мин кыс оройун саҕана сэбиргэхтэтэн (ойоҕостотон) улаханнык ыарыйдым. Бастакы күннэргэ киһини билбэт буоллум, түлэкэдийэбин. Ойоҕоһум олус ыарыылаахтык хам тутар, тыыммын хаайар. Ийэм Көстөкүүн кэргэнигэр:

— Оҕом бастакы үс хонугу тулуйдаҕына, этэҥҥэ буолар ини?.. — диирэ иһиллэн ааста.

Мин этим сааһа дьар гынна, көлөһүнүм ыгыллан таҕыста: «Оо, өлөөрү гыннаҕым дуу?..» — диэн санаа элэс гынна. Онтон эмиэ өйбүн сүтэрдим...

Онтон Туллай балта, кулуупка үлэлиир наһаа кыраһыабай кыыс Маҕан Мааппа, мин үрдүбэр төҥкөйөн:

— Оо, быраатым сыыһа, кытаат! Күүскүн мунньуннаххына, үчүгэй буолуоҥ... — дии турар эбит.

Ону хаартыскаҕа устубут курдук өйдөөн хаалбыппын. Туналҕаннаах ньуурдаах Туйаарыма Куо курдуга. Тыыннаах буоларбар ыҥырбыт кэрэ көстүү, сылаас саҥа — бүгүн да мин инникигэ эрэлбин бөҕөргөтөр. Ол иһин даҕаны, «кырдьан баран, кылыыһыт буолаары», бу суруйа олордоҕум. Кини — Муся, кэрэ Муза — тылын дьыаланан бигэргэппитэ. Колхоз медпуунуттан эмп (бороһуок) булан аҕала охсубута... Оттон убайа Константин Ефимович Майаттан өссө күүстээх эми булан аҕалбыта. Мин үтүөрэн барбытым...

* * *

Хоргуйуу туһунан кэрчикпин түмүктүүбүн. Сүрдээх да ыардары ааспыт эбиппит. Ол кэмнэ колхоз сүөһүтэ тыыннаах турара, оттон дьон, сорохтор, хоргуйан өлөллөрө. Эбиитин өрүһүллэр туһугар турууласпыттар сууттаналлара.

Биһиэхэ Моорук нэһилиэгинээҕи Калинин аатынан колхоз чилиэнэ Прокопий Сосин (Дьүлэй Боруонньа) эрэйдээх сааскы бурдук ыһыытын саҕана 2 киилэ сиэмэ бурдугу ылбытын иһин сууттанан, хаайыыга түбэспитэ. Онтон эргийбэтэҕэ. Көрсүө-көнө, сэмэй, мааны майгылааҕа. Кини оҕолорун, улахан кыыһа Дунялыын — эдьиийим Настаа, оччугуй кыыһын Калисфенаны кытта мин бииргэ үөрэммиппит. Дуня, адьас эдэр сылдьан, аатырбыт учууталга, Андрей Николаевич Анисимовка (Куойка Уолугар),

кэргэн тахсыбыта... Настаалыын ыраас сыһыаннарын киртиппэтэхтэрэ... Балтыныын, Калисфеналыын, мин биир паартаҕа олорон үөрэммитим. Кини куруук туйгуннук үөрэнэрэ. Хатыҥ лабаатыныы намылхай, сибэкки курдук нарын уонна өйдөөх кыыһы мин олус сөбүлээбитим. Киниэхэ сирдэримээри, «отличниктаан» ылаттаабытым. Кэрэ диэн өйдөбүл оннук күүстээх, өрөгөйдөөх үчүгэйдээх...

Хоргуйууга сыһыаннаах иккис холобуру аҕалыым. Оччоотооҕуга Мэҥэҕэ «Саҥа олох» диэн колхоз баара. Киинэ — Өлүөнэ өрүс үрдүгэр турар Павловскай бөһүөлэгэ. Онно Кириллин диэн (аатын умнубуппун) киһи бэрэстээтэллиирэ иһиллэрэ. Хорсуннук, дьону хоргуйууттан быыһыыр туһугар бэйэтин толук уруммутун (сиэртибэлэммитин) сөҕөн-махтайан кэпсииллэрэ. Хоргуйуу мунутаан турдаҕына, колхозтаахтарын быыһаары, ветеринарынан акт оҥорторон, «оһолломмут сүөһүлэри», «кытараабыт ынахтары», «ыалдьыбыт тыһаҕастары» энгин өлөртөрөн көлөһүн күнүгэр түҥэппит. Хортуоппуйу, хаппыыстаны «харса суох ыскайдаабыт», бурдук атаҕын «арастарааталаабыт»... Ол түмүгэр сууттанан, хаайыыга хараҕаламмыт сураҕа иһиллибитэ. Бар дьон, норуот туһугар хорсун быһыыны оҥорууга тэҥнээх суол буолбат дуо?! Дэҥҥэ көрсүллэр көстүү!..

Үһүс чахчы. Хоргуйуу өрөгөйдөөн турар кэмигэр биһиги Табаҕаттан чугас баар Хара Ынах диэн алааска Байбал Чечебутовтаах диэн ыаллыын дьуккаах олорбуппут. Элбэх оҕолордоохторо. Аҕалара эрэйдээх, кэргэттэрин тыыннаах сырытыннараары, бэйэтин сүөһүтүттэн биир тыһаҕаһы өлөрөн, идэһэ оҥостубуттара. Кыыдаан кыһын кырыгыран турара. Тойоттор: «Байыаннай нолуоктан сүөһүтүн соруйан күрэттэ...» — диэн матыыптааннар, ол күндү аҕаны сууттатан, хаайыыга түбэһиннэрбиттэрэ. Онтон төннүбэтэҕэ... Маннык алдьархайдары түмэммин, мин «Уолаттар уонна кийииттэр» диэн хоһоонунан ромаммар көрдөрбүтүм (1964 с.).

Хоргуйууттан миигин да, атыттары да быыһаабыт ытык дьоҥҥо маннык цитатанан махтанабын:

«Дороже всех титулов — доброе сердце!» (Теккерей, 1811—1863 гг., английский писатель)

Бултааһын муудараһа

Бу муудараска, бастаан, эмиэ таайым Бүөтүккэ уһуйбута. Ааҕааччылар, баҕар, этиэххит: «Уолаттар бары булталабыппыт. Онно өйү сайыннарар туох улахан муудараһа кэлиэй?!» — диэххит.

Сөп. Ким хайдах өйдүүрүнэн буоллун. Мин тус бэйэм санаабар, киһи ийэтин иһиттэн өйдөөх буолан төрүөн сөп. Оттон ол өйү олох уопутунан байыппатаххына, хантан муударай буола сайдыаххыный?..

Таайым миигин бултааһын муудараһыгар үөрэппитэ билигин да айар үлэбэр көмөлөһө сылдьар. Олох омос көрдөххө көстүбэт түгэннэрин эмискэ булан ыларбар уот угар.

Кини миигин кустууругар, куобахтыырыгар, мас да көтөрүн бултуурга, мэлдьи батыһыннара сылдьара.

Күөлгэ түһэн олорор куска ханан үөмэн киирэргэ, куобаҕы хайа өттүнэн күөйэр ордугар, балык ханна мустар сиригэр илимниргэ, туулуурга-ардьаахтыырга, о.д.а. чахчы мындырдык үөрэтэрэ.

Ботуруону иитэргэ маннык сүбэлиирэ:

— Буораҕын элбэх, доруобунньугун аҕыйах гыннахха, саа быыппастар, ыһар эбэтэр өрө тэбэр, оттон буораҕа кыра буоллаҕына, кыҥаабыт кускар тиийбэт эбэтэр мөлтөөн тиийэр, өлөрбөт...

Кини ити сүбэтэ мин хоһоону суруйарбар быһаччы көмөлөстө. Биһиги, бэйиэттэр, олоҕу уобарастаан өйдүүбүт. Холобура, тылын уута-хаара наһаа элбэх буоллаҕына, хоһоонуҥ күүһэ мөлтөөн, сыппаан хаалар; уобараһы (дьүһүйэн этиини) олус элбэхтик тутуннахына, этиэхтээх сүрүн санааҕын булкуйан, муннаран кэбиһэҕин. Онон, туохха барытыгар сөптүк кээмэйдээн туттуу (балансирование) баар буолуохтаах эбит...

Кини куска үөмэр ньыматыттан. Киллэм хонууга ытынан эбэтэр атынан хаххаланан киирэрэ...

Куһу ууттан ылыы

Биирдэ саас, сэрии бүтэрэ сыл хаалбытын кэннэ, таайбынаан Хончуосчуттан Суола үрэх таһынааҕы Таастаах Маар кэтэх өттүнээҕи сыһыыга кустуу бардыбыт.

Кус ыҥаахтас гына мустубут. Лыглыйа

хаас кытта ханыыласпыт. Таайым миигин күөл тумуһугар олорто:

— Манан кустар-хаастар төттөрү-таары көтүөхтэрэ. Мончууга суох ууга түһүөхтэрэ суоҕа. Үрдүгүнэн хойуутук үөрдээн кэллэхтэринэ, ортолорун туһаайан, чыыбыскын тардан ис, — диэтэ.

Бэйэтэ күөлү эргийэн, хаастар халыкыныһар сирдэригэр барда.

Мин талах быыһыгар саһан олордум. Кустар күөл ортотугар үөмэхтэһэллэр. Ымсыраммын, силбин быһа ыйыстабын. Сотору таайым саата «дор!» гынна. Үргүбүт кустар-хаастар үрэллэ көттүлэр. Мин үрдүбүнэн чыркымай былаастаах мороду үөрэ сарыкынайан кэллэ. Ортолорун кыҥаан бараммын, чыыбыспын тардан «чып» гыннардым. Санаабар, саам тыаһа тэргэн курдук ньиргийдэ. Биир мороду кыната тостон, талахачыйан тиийэн, күөл ортотун диэки оҕунна. Долгун кытыыга охсон таһаарарын кэтэһэн, кирийэн олордум.

Дьэ, эбитэ, доҕоор, үрдүбүнэн хаастар халыкыныһан кэллилэр! Мин бастаан иһэр хааһы ортотун туһаайан баран ытан саайдым. Хааһым түүтүн да кылаана кыларыйбата. «Эйиэхэ бу баар!» диэбиттии, кутуругун төрдүттэн үрүҥ туораахтары мүччүрүтэ тутта. Мин онно оскуолаҕа үөрэппит Күн Дьирибинэ «Тураахтаах баҕатын» санаан ыллым. Ити хаас, баҕа курдук, миигин «даллаҥныырын ааннһа далай акаары, көбүөхтүүрүн ааннһа күөх киһиргэс» диэн үөхтэ ээ диэн абатыйдым. Харахпыттан уу-хаар бастым.

Сотору таайым биир хаас тутуурдаах тиийэн кэллэ.

— Хайа, доҕоор, итиччэ үлүгэр, халҕан саҕа хааһы хайдах сыыстыҥ? — дии-дии, күллэ-үөрдэ. — Хайдах кыҥаабыккыный?

— Ортотун туһаайбытым.

— Туй-сиэ, мин буруйдаах эбиппин.

— Хайдах? — мин олус соһуйдум.

— Көтөн иһэр күһү да, хааһы да төбөтүн көрөн күөрэтэр куолу. Оччоҕо сулбу түспэт. Ону эрдэ сэрэппэтэхпин.

Мин өйдөөбөтүм.

— Тугу?

— Хаһан доруобунньук тиийиэр диэри көтөр куота түһэн хаалар.

— Ээ...

Айар үлэҕэ эмиэ оннук. Түүн эбэтэр айаннаан истэххинэ киирбит поэтическай санааҕын, болокунуоккар бэлиэтэммэккэ, куоттаран кэбистэххинэ умнаҕын эбэтэр сыппахтык өйдөнөр... Кэлин, булт ити муудараһын өйдөөммүн, сиэппэр дьоҕус болокунуоттаах уонна авторучкалаах сылдьар буолбутум...

Түүнүн Маҥан Атыырга хоннубут. Мин биир эрэ күһү дэҥнээтим. Таайым уонча күһү, биир хааһы... Ол саҕанааҕы булгаабыппын өйдөөммүн, билигин маннык хоһоону суруйдум. Эмиэ таайым сабыдыала буоллаҕа дии.

Ол куоттарбыт кустарым —
Суруйбатах хоһооннорум.
Арай чараҥ хатыҥнара —
Ааспатах иэйиилэрим.

Күндү Суола үрэхпэр
Көҥүл тыына иҥэн сылдьар.
Уйадыйбыт сүрэхпэр
Үһуктубут тыал сайар.

Ытыллыбыт кус буолан,
Көҥүл санаам, өлүмэ,
Сүгүрүйэр үтүө Суолам
Сүүрүгүттэн сүтүмэ!

Маҥан Атыыр бырааны
Дабайардыы сананыым.
Кини кэтэх ойуур тыатын
Кистэлэҥин арыйыым.

Суола! Мин олоҕум
Эйиэхэ олус майгынныыр.
Уолан хаалар сороҕор,
Арыт кэҥээн халаанныыр.

Ол эрээри, кыра Суолам,
Эн дьылҕаҕын мыыммаппын.
Мэҥэ дьонун сайдар суола
Бүтэйбэтин санатаҕын.

Уонна улуу Өлүөнэҕэ
Уутун эпсэр буоланҥын,
Үчүгэйгэ, кэрэҕэ
Үлүһүтэн ыҥыраҕын.

Мин даҕаны эйигиннии
Дьылҕаламмыт эбиппин.
Духуобунас эйгэтин
Сүүрүгэр таммах эпсэбин

* * *

Элэһиҥҥэ сааһаан олоробут. Биир сарсыарда Түптүйэ диэн дьоҕус алааска соҕотоҕун кустуу бардым. Таайым аах биһигиттэн хас да биэрэстэлээх сиргэ, бэйэлэрин алаастарыгар Хонсуоччуга олороллор.

Түптүйэҕэ тиийбитим, муус үрдүгэр, хаар уутугар үс кус уста сылдьар.

Ытаммын үстэн биири хааллардым. Тыал суох. Ураҕас мас тиийбэт сирэ. Омун муҥутаан, ыллым да, этэрбэспин уста биэрээт, муустаах ууга кэһэн батыччахтаан киирдим. Куспун ыллым...

Сарсыныгар икки тобугум уот салыырыныы ыарыйдылар. Атахпар уйуттубат буоллум. Дьонум олус долгуйдулар. Эһэм Баҕатай ийэбэр сүбэлээтэ:

— Дьиэ иһинээҕи омуһахтан буор хаһан таһааран, тиэстэлии мэһийэн баран, тэрэбиискэ таҥаска суулаа, ону уокка сылыт уонна тобуктарыгар баай, — диэтэ.

Ийэм сөбүлэстэ.

Ол күн Бүөтүккэ тиийэн кэллэ. Хайдах кустаабыппын ыйыталаста. Уонна буор муостаҕа кулаачыктанан сытар ыппын ыйда:

— Оттон, бу айах адаҕатын ууттан бэлэм куһу таһаарарга үөрэтиэххэ, муҥ сатаатар, босхо аһыырын онон булуннун! — дии-дии күллэ.

— Хайдах үөрэтэбин? — диибин мин. — Ууттан куттанар ээ.

— Моонньун быатын ураҕас маска баайан бараҥҥын, күүскүнэн ууга ас. Онон бүтэр.

Ийэм дьээбэрдэ:

— Эрэйдээҕи! Кыһалаҥ үлэни толорор курдук буолсу дии.

Таайым дьорҕойо соҕус саҥарда:

— Ыт дуу, оҕо дуу?!

Кини ити күн, кустуур ньымалартан кэпсээн баран, дьиэлээбитэ.

Куһу ууттан ытынан таһаартарар туһунан сүбэни мин сүүс бырыһыан толорбутум. Ытым улгумнук үөрэммитэ. Экзаменын биэскэ туттарбыт оҕо курдук. Онтон ылата мин ууну кэспэт хаалтыстаах хамыһаар буолбутум.

Таайым бултуурга хайдах үөрэппитэй?

— Куотан эрэр куобаҕы тутум курдук үрдүнэн туһаайан ытар ордук. Оччоҕо супту түспэт. Күрэххэ утары сүүрэн иһэр куобаҕы эмиэ тутум курдук аннынан кыҥаан ытыллыахтаах... Сохсо кылыытын икки гынар ордук: илин, кэлин. Туһаҕы хаары алдьаппакка эрэ иитиллиэхтээх. Айанан бултуур сэрэхтээх. Тыанан быһа сылдьар, хаһан аһыыр сылгы таптарыан сөп... Улары, бочугураһы хатыҥ туораaҕынан мэҥиэлээн бултуугун. Муус устар саҕана хатыҥҥа олорбут куртуйахха, уларга түбэстэххинэ, тозовканан анныларыттан саҕалаан ытар ордук... Сааҕа уоһугар харан хаалбыт ботуруону халлааҥҥа эһэн эрэ баран чуумпурдаан ылыллыахтаах. Сааттан иитиилээх ботуруону ыла сатыыр олус сэрэхтээх. Былыр, мин оҕо эрдэхпинэ, биир киһи иитиилээх ботуруону хасыһа олордоҕуна, онто эстэн, сыҥааҕын уҥуоҕун дэҥнээн турар.

— Оттон тоҕо халлааҥҥа эһэн баран ылбатаҕа буолуой?.. — мин быһа түһэн ыйытабын.

— Эрэйдээх доруобунньугун, буораҕын харыстаатаҕа дии. Ол саҕана саа сэбэ олус кэмчи этэ...

Балыктыырга эмиэ мындыр ньымалары билиһиннэрбитэ. Кини хаһан баҕарар, кэпсии-кэпсии, көрдөрөр үгэстээҕэ. Билиҥҥи өйдөбүлүнэн эттэххэ, кэпсиирэ — теория, көрдөрөрө — практика курдуктара. Ол аата, «теория без практики — мертва, практика без теории — слепа» диэн Сталин эппитин таайым эрдэттэн, олох оскуолатыттан, билэн сылдьыбыт эбит. Таарычча ойоҕос киллэһиккэ, поэзия тылынан эттэххэ, лирическэй төхтүрүйүүтэ оҥоруум. Сталин ити этиитин античнай бөлүһүөктэр былыр үйэҕэ эппиттэр эбит. Ленин «Искусство принадлежит народу!» диэнэ эмиэ. Бэл, Карл Маркс «Мне не чуждо все человеческое» диэнэ эмиэ былыргы бөлүһүөктэртэн тиийэн кэлбит. Өйдөөхтөрү сөбүнэн ааҕан хатылаатахтара дии. «Жизнь развивается по спирали» диэбит курдук.

Айар үлэҕэ хатылааһын эмиэ баар. Холобура, поэзияҕа. Мин курдуктар, аанньа аахпатах сыанаһыттар, билиҥҥи хоһооннору ааҕа-ааҕа: «Оо, барахсаттар, адьас саҥаны,

урут этиллэ илик сонуну булан арыйбыттар!» — диибит... Чэ, буоллун! Хайыахпытый? Киһи киһиттэн төрүүр... Ол эрээри, олоҥхобут курдук уратылаахтык, эҥсиилээхтик, уу сахалыы суруйарбыт буоллар диэн санааҕа эргиллэн эрэбин — бэртээхэй бэйиэт, улахан учуонай, кэрэ киһи Ксенофонт Уткин-Нүһүлгэн: «Саха литературата аан дойдуга Ойуунускай «Ньургун Боотурунан» эрэ биллэр кыахтаах...» — диэбитин курдук.

Ол эрээри, аан дойду литературатын үөрэтэрбит булгуччулаах. Онно М. Горькай сүбэтин салалта оҥостуохтаахпыт. Кини: «Учитесь у всех, не подражайте никому!» — диэбитин.

* * *

Олох (чопчу кырдьаҕас дьон) муударага итинник ээ. Үчүгэйдик ырытан өйдөөтөххүнэ, эҥин эгэлгэ санаалары көбүтэр. Олох туһунан өйдөбүлгүн (мировоззрениеҕын) кэҥэтэр, дириҥэтэр.

Бултааһын туһунан таайым кэпсээбитэ мин айар үлэбэр сабыдыаллаабытын холобурдуум:

Хоһоон суруйар эмиэ
Балыктыырга маарынныыр.
Ийэ тылбыт — дириҥ, киэҥ
Байҕал күөлгэ майгылыыр.

Көннөрү тыллар — мундулар,
Бэргэннэр — толуу соболор
Буоланнар, илим санаабар
Иҥээҥнииллэр, сороҕор.

Иэйиим киирбит чаастара —
Күҥҥэ оонньуур долгуннар.
Күөл кытыылаабыт балыктара
Илиммэр, дьэ, кэтиллэллэр.

Саҥа эрдиим салбахтара —
Маҥан хопто кынаттара —
Мин илиибэр элэҥниирэ
Чэпчэкитиэн! Уруй! Ураа!

Сиэр-майгы — өй-санаа сиэркилэтэ

Ол аата, өйүҥ-санааҥ хайдаҕый да, сиэриҥ-майгыҥ эмиэ оннук. Бөлөһүөпүйэлээн эттэххэ, «сознание (мышление) — первично, чувство (эмоция) — вторично». Өйүҥ тугу сөбүлээбэтэҕин кыыһыран көрдөрөҕүн, тугу сөбүлээбитин үөрэн биллэрэҕин...

Суруйааччыларга сыһыаннаан этэбин. Дьиҥнээх философияҕа «материя — первична, сознание — вторично» буоллаҕа дии.

Бу муудараһы миэхэ таайым бастаан өйдөппүтэ. Холобурдары аҕалтыым.

Биирдэ ыйыппыта:

— Суруйааччылар наһаа айдаарсаллар дииллэр. Ол кырдьык дуо?

— Кырдьык.

— Төрүөтэ? Бэрт былдьаһаҕыт дуу, тугуй?

— Араас...

— Оҥорон көрөргүт үксэ бэрт буолуо?

— Ээ, фантазия диэн суолтаҕа этэҕин дуо?

— Ону-ону... Омуннаах дьон буолуохтааххыт. Эһиги санааҕытыгар ооҕуй, улаатан, оҕус буолан көстөрө буолуо?

— Оннук баар. Ордук бэйиэттэргэ. Биир эмэ хоһооммутун сирдэхтэриҥэ, ити киһи, араага, миигин бэйиэт быһыытынан билиммэт диэн түмүк оҥоро охсобут.

— Үлүгэр эбит. Ол аата, санааҕытын өйгүтүнэн салайбат дьон буоллаххыт.

— Көннөрү да дьон, үксүлэрэ, оннуктар буолбат дуо?

— Хадаар, этиһиик майгылаах дьон оннуктар...

Дьэ, итинтэн сылтаан, мин сиэр-майгы тиэмэтигэр өрүү сэлэһэр буолбутум.

Быһалыыбын. Кини эппиттэриттэн кэрчиктэри аҕалтыыбын.

— Улахамсык, бэрдимсик, бэйэмсэх киһи, үксүгэр үрдүк хаан баттааһыннаах буолар. Биириҥэн, бэйэтин атыттартан ордук өйдөөҕүнэн ааҕынан, кыра да сэмэттэн кыйаханар, кыйыттар. Иккиһиҥэн, утарсар дьонун кытта өстөһөр, холуннарыынан хардарсар. Түмүгэр, бэйэтэ сүрэҕэр, ньиэрбэтигэр баас ылар, атыттар доруобуйаларын эмиэ алларытар...

Кэпсэтэ олорон, тыл кыбыттым.

— Дэлби эккирэтэннэр, айымньыларбын була сатаан сирэннэр, санаам наһаа түстэ...— диэтим.

— Тургутуулаахтык өйдөө ээ. Талааны сирэн — көҕүрэппэттэр, хайҕаан — эппэттэр. Кыаҕыҥ төһө тиийэринэн суруйа сырыт ээ... хардарсаҥҥын күҥҥүн-дьылгын бараама.

— Мин мунньахтарга да, ыстатыйа суруйан да, кинилэри кириитикэлии иликпин.

— Эйигиттэн туох итэҕэһи көрдүүллэрий?

— Сэбиэскэй олоҕу сирэҕин, антисоветискын дииллэр.

— Айабыын! Бэлиитикэнэн киирэллэр эбит дии. Оннук ньыманы хобуоччулар отут аҕыс сыллардааҕы дьакыйыы саҕана олус күүскэ туттубуттара. Сэрэнииһиккин. Кытаатан, утарсыма. Ньимийэн биэр. Бэйэлэрин наһаа бэртэринэн ааҕынар дьону хайдах да көннөрүөҥ суоҕа. Хаайтараары гыналлара буолуо?!

Ол дьоннор хайдахтарын цитататтан буллум.

«Удивительно свойство самоуверенности. Какие бы ни были способности человека: ума, учёности, всяких дарований, сердца даже, — если человек самоуверен, все эти качества становятся недостатками». (Лев Толстой, граф, писатель и публицист)

Таайым таптал туһунан өйдөбүлэ

Биирдэ, күлэ-күлэ ыйытта:

— Бэйиэттэр диэн дьоннор, кыыһыдьахтары элбэҕи таптыыгыт быһыылаах ээ? Хоһоонноргут ахсын саҥаттан саҥаны хоһуйбут буолаҕыт?

Мин бастаан дьээбэрдим:

— Сонун аата сонун. Бииртэн атын туспа минньигэстээх буолан иһэр.

— Пахай! Устунан солуой буолан хаалбаккыт дуо?

— Хайдах?

— Оттон сүөһү курдук...

Ити көр-оонньуу курдук кэпсэппитин билигин эргитэ санаан көрдүм. Биһигини, урукку «ыстаарай дьокууттары», аныгы «нуобай дьокууттар» сир ортотугар хааллардылар. Дьиҥнээх тапталы таҕылы тарҕатыыга (сиэкискэ) кубулуттулар. Уонна ону муҥутуур дьолунан аахтылар. Оччоҕо цитаталыыбын.

«Если бы счастье заключалось только в телесных удовольствиях, мы бы называли счастливыми быков». (Геракл, конец IV—начало V вв. до н.э., древнегреческий философ)

* * *

— Кырдьаҕас дьону мэлдьи ытыктыыр буол, кинилэр тугу этэллэрин болҕомтолоохтук ырытан көрөр буол. Кинилэр сүбэлэригэр тирэҕирдэххинэ, хайа баҕарар алдьархайы тулуйуоҥ, этэҥҥэ ордон аһарыаҥ... — диирэ таайым.

Сөҕөбүн! Олох-дьаһах таайбын бөлүһүөк оҥорбут эбит. Цитаталыыбын.

«Тот, кто, обращаясь к старому, способен открывать новое, достоин быть учителем». (Конфуций, около 551—479 гг., древнекитайский мыслитель)

«Дело умных — предвидеть беду, пока не пришла; дело храбрых — управляться с бедой, когда она пришла». (Питтак, около 570 г. до н.э., один из семи мудрецов Древней Греции)

«Премудрость возвышает сынов своих и поддерживает ищущих её; любящий её любит жизнь; у ищущих её с раннего утра исполняются радости». (Библейский афоризм)

(Салгыыта бэчээттэниэ)

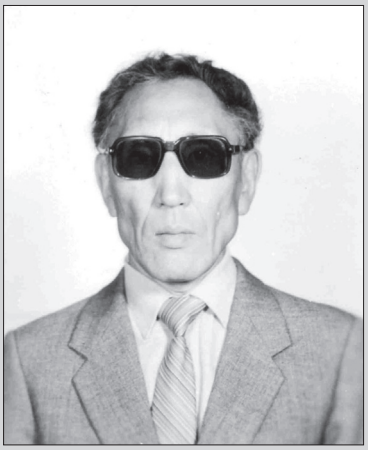

Иван Николаевич Егоров-Иван Горнай — СӨ суруйааччыларын сойуунун чилиэнэ, поэт, СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ.

Горнай улууһун Ньурбаҕачаан нэһилиэгиттэн төрүттээх. Оскуолаҕа 1943 сыллаахха киирбитэ да, алын сүһүөҕү бүтэриитигэр кыайан көрбөт буолан, биэс сыл устата дьиэтигэр олорорго күһэллибитэ. Дьылҕата таайан, 1952 сыллаахха, букатын алҕас кэриэтэ, балай оҕолор Мэҥэ Хаҥаластаабы оскуолаларыгар киирэн хаалбыта. Ол кэннэ 1959 сыллаахха Бэрдьигэстээх орто оскуолатын кыһыл көмүс мэтээлинэн бүтэрбитэ.

Салгыы Герцен аатынан Ленинградтаабы институту ситиһиилээхтик бүтэрэн, математик уонна тифлопедагог идэтин ылбыта. Онтон балай оҕолор өрөспүүбүлүкэтээҕи оскуолаларыгар айымньылаахтык үлэлээбитэ.

Бастакы айымньыта 1986 сыллаахха «Хотугу Сулус» сурунаалга бэчээттэммитэ. Билигин хас да хоһоон хомуурунньугун ааптара.

Иван ГОРНАЙ

КӨС ЫАЛ — КӨС СИР

1

Былыргы үйэлэр былдьаһыктаах мындаалырыгар, урукку үйэлэр охсуһуулаах уорҕаларыгар биһиги төрүттэрбит-уустарбыт төрөөбүт-үөскээбит төрүт сирдэриттэн үтүрүллэн куурбут-хаппыт кумах куйаардарынан, илгэлээх-быйаҥнаах итии истиэптэринэн күннэр-дьыллар усталарыгар көһөн-көһөн, сыллар-хонуктар усталарыгар сыҕарыйан-сыҕарыйан үс үөстээх Өлүөнэ өрүһү үөһэттэн таҥнары устан кэлэннэр, холорук тыалга хоҥкуһа хамсыыр хойуу оттоох-мастаах хотугу дойдуну буллахтара. Онтон аны бу мунүура-уһуга көстүбэт муус-хаар дойдунан уонунан-сүүһүнэн сыллар усталарыгар аата-ахсаана суох көһөөн-көһөн, төһөлөөх баҕарар төттөрү-таары саамылаһаан-саамылаһан бараннар, киһи-сүөһү тохтуох айылаах сирдэригэр барытыгар олохсуйан урааҥхай саха диэн омук уунаан тарҕаннаҕа, үс саха диэн омук үөскээн тэнийдэҕэ.

Былыргы курдук киэҥ нэлэмэн истиэптэринэн да буоллун, билиҥҥи курдук от үрэхтэринэн, уһун систэринэн да буоллун, оҕолорун-урууларын тиэйбитинэн, сүөһүлэрин-астарын сиэппитинэн, оннооҕор уһун күн даҕаны айаннааннар, көс ыаллар улаханнык сир өппөттөрө. Күн аайы барар ол сирдэрин ырааҕа мэлдьи кэриэтэ биир тэҥ буолара, ол иһин даҕаны ол сири сахалар көс сир диэн ааттаатахтара уонна суоллара уһунун-кылгаһын, сирдэрэ ырааҕын-чугаһын онтон ыла көһүнэн кээмэйдиир буоллахтара.

Биир көс сир диэн уон биэрэстэ эбэтэр уон килэмиэтир кэриҥэ сир ааттанар. Аныгы дьон

үгэс курдук сири көһүнэн буолбакка, килэмиэтиринэн кээмэйдииллэрин ордороллор. Билигин арай атынан, оҕуһунан айанныыр, табанан, ытынан сылдьар ыраах тыа дьоно эрэ өссө даҕаны сирдэрин-уоттарын көһүнэн кээмэйдээн күннэрин-дьылларын сөпкө ааҕынан үлэлэрин-хамнастарын кэмигэр үмүрүтэн эрдэхтэрэ.

Оттон былыргы сахаларга олохторун-дьаһахтарын оҥостоллоругар көс сир диэн биир сүрүн өйдөбүл буолбут буолуохтаах, ол курдук бэйэ-бэйэлэриттэн биирдии көстөөх сиргэ эбэтэр бииргэ төрөөбүттэр, эбэтэр бэрт чугас аймахтар олохсуйаллара. Кинилэр хардары-таары көмөлөсүһэ туралларыгар, төттөрү-таары көсүһэ сылдьалларыгар маннык тэринии ордук табыгастааҕа. Хас биирдии ыал бас билиитигэр: оттууругар-мастыырыгар, туулууругар-туһахтыырыгар көс аҥаарын иһинэн эргийэ сылдьар сир көрүллэр курдуга, ол да буоллар, билигин онно-манна ордон хаалбыт биирдиилээн өтөхтөрүнэн сылыктаатахха, бука, сотору бур-бур буруо тахсара элбиирэ эбитэ буолуо: уолаттар улаатан, ыраах-чугас ыаллар кыргыттарын сүгүннэрэн аҕалтыыллара уонна бастаан утаа төрөппүттэрин тула түөлбэлээн олорон төрөөн-ууһаан бараллара.

Ол эрээри тэлгэһэҕиттэн тэйбэккэҕин эрэ, ыыргыттан ырааппаккаҕын эрэ саха омук буолан сайдарыҥ саарбаҕа, ураанҥхай омук буолан ууһууруҥ уустуга, ол иһин даҕаны буоллаҕа буолуо, кыһыҥҥы, сайыҥҥы, аттаах-сатыы сылдьар айан суоллара ол ыаллары барыларын утуу-субуу оҕуруо курдук тиһитэлээн ааһаллара. Оттон ыаллар икки ардылара сүнньүнэн үстүү көс кэриҥэ буолара, ол барыта айанньыт хонук сирин холкутук буларыгар аналлааҕа. Сороҕор ыаллар икки ардылара биэстии көскө тиийэрэ, ону күнү күннүктээн айанныыр күннүк сир диэн ааттыыллара. Бу сирдэр, үгэс курдук, атын-атын аҕа уустарын бас билиилэрэ этилэр уонна бары өттүгэр балтараалыы көс сиринэн тайаан сыталлара. Онон сахаларга, араaһа, үс көс эмиэ сири баайынан көрөн сөптөөхтүк тыырсан аҕа уустарынан дэлэгэйдик олорорго биир сүрүн кээмэйинэн буолбут эбит.

Билигин даҕаны былыргы суоллары бата айанныыр киһи икки ардылара үстүү көс кэриҥэ ыраахтаах өрдөөҕү өтөхтөрү дуу, бүгүҥҥү бөһүөлэктэри дуу хайаан даҕаны ааһыталыах этэ. Холобура диэн, Дьокуускай куораттан мин төрөөбүт дойдум диэки түөрт уонча көһү түһүнэн кэбиһиэҕиҥ: Дьокуускай — Хатырҕаннаах — Кэҥкэмэ — Харыйалаах — Маҥырас — Чиирийэ — Мархааны эбэтэр Өлөҥнөөх — Бэрдьигэстээх — Чычаас — Өрт — Саһыл Быталаах — Сиинэ — Тыымпынай эбэтэр Көдөй — Кэйбэлэ — Чына... Хоһооҥҥо курдук хоһулаһан түһэннэр, дьүһүйүүгэ курдук дьүөрэлэһэн түһэннэр, бары даҕаны мааны ааттаах дойдулар эбит буолбаат! Бэйэтин сирин-дойдутун, бэйэтин суолун-ииһин туһунан бу маннык кэрискэни ханнык баҕарар саха киһитэ оҥоруо эбитэ буолуо.

Ити барыта биһиги өбүгэлэрбит аҕа ууһун иһинэн да, таһынан да түбэһиэх сиргэ олохсуйбат эбиттэрин, хата, төттөрүтүн сири-уоту булдунан-алдынан, отунан-маһынан көрөн, ханнык эрэ быһыллыбатах быраабыланан, суруллубатах сокуонунан салайтаран олохторун тэриммит эбиттэрин олус үчүгэйдик туоһулуур. Аныаха диэри таайыллыбатах таабырын буола сылдьар хаһан эрэ хантан эрэ кэлбит аҕыйах ахсааннаах омук сороҕор кыһалҕа кыһарыйан, сороҕор баҕата батарбакка бу үлүгэрдээх киэҥ-куоҥ, тымныы-тыйыс дойдуну баһыттан атаҕар диэри балаҕаттары тутаттаан баһылаабыт, устатыттан туоратыгар диэри отуулары, ураһалары туруортаан олохсуйбут, билиҥҥи киһи сөҕөн-махтайан эрэ кэбиһэр, биир сүрүн кистэлэҥэ итиннэ сытар буолуохтаах.

Хайдаҕын да иһин, үс саха өбүгэлэрэ, ураанҥхай саха удьуордара муҥу-сору муннуларынан тыыран, эрэйи-буруйу эҥээрдэринэн тэлэн, муҥура-уһуга биллибэт муус-хаар дойдуну Саха сирэ диэн саас-үйэ тухары ааттаттахтара. Оттон бүгүн ол улууканнаах кыайыы уҕараабат күүһэ биһигини улахан дьыалаларга көҕүлүүр. Ол кэнниттэн биһиги даҕаны, ама, бу үлүгэрдээх киэҥи-куоҥу, бу үлүгэрдээх баайы-дуолу көрөн туран, сахалар ахсааммыт, саатар, мөлүйүөн буоллар диэн бүччүм санаабытын эппэппит кэлиэ этэ дуо! Ону хаһан эрэ олоххо киллэрэр туһуттан чугас суоллары тобула, эрэбил суоллары этэ сатаан, элбэх ойохтонууттан сиэмэлиир ньыманан элбээһиҥҥэ тиийэ кулгаахтаах истибэтэх куолуларын түһэрии, харахтаах көрбөтөх хартыыналарын ойуулааһын биһиэхэ, буоларын курдук, бэрт элбэх быһыылаах.

Оттон сахалар бастаан саҕалаабыт суол-

ларынан баран испиттэрэ эбитэ буоллар, унуора-маҥаара биллибэт улуу дойдуларын улахан аҥаарын тилийэ уурталаан кэбиспит курдук үстүү көс өрүттээх, ол аата тоҕустуу кыбадыраат көс, эбэтэр тоҕустуу сүүс кыбадыраат килэмиэтир иэннээх, бэйэ-бэйэлэрин кытары биир кэлим силлиһэ сытар икки тыһыынча кэриҥэ кыбадыраат сирдэр мунньуктарын аайы мунньустан, төбөлөрүн аайы түмсэн үс тыһыынча кэриҥэ аҕа уустара түөлбэлээн олоруохтаахтар эбит. Оннук олорон, кинилэр ахсааннара мөлүйүөнҥэ тиийэрин туһугар хас биирдии аҕа уһугар эбэтэр хас биирдии түөлбэҕэ түөрт сүүсчэ киһи олороро наада буолуох этэ. Итиччэ элбэхтии киһилээх итиччэ элбэх түөлбэ баар буолара диэн эттэххэ эрэ дөбөҥ. Онон бу аҕыйах соҕустук ааҕан, судургу соҕустук суоттаан булбут сыыппараларбыт киһи өйүгэр хайдах даҕаны батан киирбэт уонна дьиҥнээх олоххо урут да, билигин да эмиэ хайдах даҕаны кыайан туолар кыаҕа суох сыыппаралар буолан таҕыстылар. Оннук да буолан, бытарҕан тымныыга, будулҕан буурҕаҕа бытанан олорбут саха омугун ахсаана сүүһүнэн сыллар усталарыгар сүүс төгүл уларыйан ааспыт үйэ саҕаланыытыгар икки сүүс эрэ тыһыынча киһиэхэ тиийдэҕэ диирбит дуу, икки сүүс эрэ тыһыынча киһи хааллаҕа диирбит дуу? Арай манна араас кэмнэргэ, кырдьык даҕаны, бөдөҥ, кыра бөлөхтөрүнэн мөлүйүөнүнэн киһи кэлэн баран, Таймыыр, Охотскай, Красноярскай эҥин курдук сирдэринэн тарҕанаан-тарҕанан аҕыйаан хаалбыт эбит буоллуннар, оччоҕо хайдаҕый? Хайдаҕын да иһин, ол кинилэр аҥаардас сити эрэ да ситиһиилэрэ, хотуну-соҕурууну холбоон, илини-арҕааны силбээн, тымныы дойдуну тыыннарынан сылытан хотон-кыайан кэлбит холооно суох хорсун быһыылара, туундара, тайҕа диэн тохтоон-чугуйан турбатах туохха да тэҥнэммэт дьулуурдара, уос номоҕо буолан, ураанҕай сахаларга уруйдана туруохтара, өс хоһооно буолан үс сахаҕа өйдөнө сылдьыахтара.

Биһиги төрүттэрбит көстөөх сиртэн саҕалаан, күннүктээх сирдэри туораталаан күн анныгар көһөөн-көһөн, Муустаах байҕал түгэҕиттэн кэлэн биирдэ иҥнибиттэр уонна уһун кэмнэргэ уларыйаан-уларыйан ойууртыа оҕолоро буолан хааланнар, соҕуруу дойдуттан суоллаахтарын, түүр омуктан төрүттээхтэрин үһүйээннэригэр эрэ өйдөөн, олоҥхолорун эрэ тылларыгар ордорон сылдьаллар эбит. Тоҕо эрэ сорохтор итини билигин төрүт омуктар буоларбытын балыйсыахтара диэн сэрэхэдийэн дуу, хайдах дуу, олох даҕаны ылынымаары гынар түбэлтэлэрэ эмиэ баар суол. Төһө да тылларын баһа мэлдьи Одун хаан оҥоһуутунан, Чыҥыс хаан ыйааҕынан диэн буоллар, ураанҕай сахалар, дьиҥ иһигэр киирдэххэ, ол уордаах хааннартан тыыннарын тэскилэтэн, бу манна кэлэн олохсуйбуттара тыһыынча сыл кэриҥэ буолла. Ол тухары биһиги, ама, хайаан аныаха диэри көс омуктар аатыра сылдьыахпытый?!. Түөрт-биэс эрэ сүүс сыллааҕыта акыйаан унуор баран олохсуйбут билиҥҥи эмиэрикэлэр, онуоха холоотоххо, олох даҕаны оҕочоостор буоллахтара дии.

Онон бу мунура суох баайдаах-дуоллаах, муҥнаах-сордоох муус-хаар дойду үс саха өбүгэ саҕаттан өйүн-санаатын ууран, сүрэҕинэн-быарынан сөбүлээн, илиитинэн-атаҕынан туппут иэримэ дьиэтэ, төрөөбүт-үөскээбит төрүт сирэ буолар. Олох кырдьыга оннук, история чахчыта итинник.

2

Биллэрин курдук, Саха сирин аҕыйах ахсааннаах норуоттарын олохторун укулаатын улуу Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ тосту уларыппыта. Саҥа олоҕу саха үлэһит-хамнасчыт дьоно үөрүүнэн ылыммыта уонна бу сырыыга баҕас букатын сыыстарбатаҕа. Сэбиэскэй былаас бөһүөлэктээһин бэлиитикэтин күүскэ ыытан, урут онно-манна бытанан олорбут норуоттары бииргэ түмэн сырдыкка, култуураҕа, үөрэххэ сыһыаран барбыта. Сахалар омоҕолоһон, бэйэлэрин биир омук, бэл диэтэр, биир дойду курдук аан бастаан үчүгэйдик онно билиммиттэрэ. Кинилэр улам-улам бөдөҥсүйэн, сүүһүнэн бөһүөлэктээх, уонунан сэлиэнньэлээх, улахан-кыра куораттардаах буолбуттара. Ол барыта дьону олохтоох сирдэриттэн улаханнык уларытыыта-тэлэритиитэ, төрөөбүт-үөскээбит түөлбэлэриттэн ханнык эрэ ыраах сирдэргэ күүс өттүнэн көһөрүүтэ суох ыытыллыбыт буолан, сүрдээх диэн ситиһиилээхтик барбыта. Биһиги үөрэхтэнэн-сайдыыланан, билиилэнэн-көрүүлэнэн аан дойду цивилизациятын аанын арыйан, аан дойду олоҕор кыахпыт-күүспүт баарынан кыра-кыралаан кыттыһан киирэн барбыппыт.

Ааспыт үйэ сүүрбэһис, отутус сыллара сахаҕа ахсаан өттүнэн элбииригэр, бары өттүнэн барытынан сайдарыгар биир саамай таһаарыылаах сыллар этилэр. Дэлэҕэ даҕаны Аҕа дойду Улуу сэриитигэр биир кыра омуктан түөрт уонча тыһыынча киһи төрөөбүт дойдутун көмүскүү барыах этэ дуо! Хомойуох иһин, ол эдэркээн уолаттарбыт улахан аҥаардара дьиэлэригэр-уоттарыгар уонна хаһан да төннүбэтэхтэрэ... Ол эрээри кинилэр олохторун толук ууран туран оҥорбут улуу дьыалалара биһиги өйбүтүгэр-санаабытыгар өрүү тыыннаахтар, тыыннаах даҕаны буола туруохтара. Бу саха омуга аан дойду атааннаах-мөҥүөннээх олоҕор кыттыытыгар өй-санаа өттүнэн иккис улахан сүрэхтэниитэ, эт-хаан өттүнэн иккис улахан буһуута-хатыыта этэ, били айыы бухатыыра үөдэн түгэҕэр түһэн тахсан эрэ баран, көхсүттэн көнтөстөөх күн улууһун дьонун көмүскүүргэ, арҕаһыттан тэһииннээх айыы сирин дьонун араҥаччылыырга бэлэм буоларын курдук.

Сэрии кэнниттэн үлэһит илии тиийбэт кыһалҕатыттан, 1950 сыллаахха дойду үрдүнэн барытынан оҕо-дьахтар эрэ ордон хаалбыт холкуостарын бөдөҥсүтүү хампаанньата саҕаламмыта. Уруккута иккилии-үстүү кыракый холкуостаах нэһилиэктэр билигин бэйэлэрэ биир холкуос буолбуттара, онон кытыы холкуостар сирдэрэ-уоттара эмискэ киһилэрэ-сүөһүлэрэ барыта көһөн бараннар, итинтэн ыла иччитэх туран хаалбыттара. Онтон 1955 сыллаахха, биллэн турар, тыа сирин өссө күүскэ сайыннараары буоллаҕа буолуо, аны нэһилиэктэри холбооһун барбыта, ол түмүгэр сахалар өбүгэ саҕаттан олорбут үтүөмааны сирдэрин үс гыммыт иккитин кэриҥин өр кэмнэргэ сүтэрбиттэрэ, бу биһиги кэлэр кэскилбитигэр бастакы улахан охсуу этэ. Ол эрээри, били куһаҕан да үчүгэйдээх диэбиккэ дылы, ол соһуччу соҕус ыытыллыбыт иккис бөдөҥсүтүү даҕаны тутатына баҕас туһата туох да сүр буолан тахсыбыта. Саҥа сопхуостар тэриллэннэр, дьон-сэргэ хамнастанан, олоҕо-дьаһаҕа уруккутааҕар быдан тупсубута. Өй-санаа, үөрэх, култуура эмиэ быдан үрдүк таһымҥа тахсыбыттара. Кэлин даҕаны олох син биир, түһүү-тахсыы элбэҕиттэн түҥнэстэн хаалбакка, урут ылбыт тэтимин ыһыктыбакка иннин диэки эрэллээхтик барбытын курдук баран испит буолан, баччаҕа диэри син этэҥҥэ тиийэн кэллэҕэ дии.

Бу маннык үүнүү-сайдыы кэмигэр сахалар ахсааммыт, саатар, биир мөлүйүөҥҥэ тиийэрэ буоллар диэн санаа үүйэ-хаайа тутара өссө күүһүрбүтэ. Ол туоларын туһугар билигин баар түөрт сүүсчэкэ бөһүөлэккэ, дэриэбинэҕэ хас биирдиилэригэр ортотунан биирдии тыһыынча, отут биэс сэлиэнньэҕэ уоннуу тыһыынча кэриҥэ киһи баар буолуохтаах, онтон ордуга улахан-кыра куораттарынан тарҕанан олоруохтаах эбит. Бу элбэх саҥа бөһүөлэктэри уонна саҥа куораттары тутуута суох эмиэ хайдах даҕаны кыаллыбат суол, ол курдук билигин баар нэһилиэнньэ икки төгүл улаатыан наада, оттон билигин баар бөһүөлэктэр уонна сэлиэнньэлэр оччо киһини батарар да, уйар да кыахтара суох. Биллэн турар, бу барыта быһа холуйан, өскүөрүтүн диэн этиллэр, ол эрээри бу хайысханан сиһилии толкуйдаан ситэри барар киһи, баҕар, туолбаты даҕаны толорор суоллары тобулуох этэ, холобура, ити үөһэ ахтыллыбыт омукпут ахсаана хайдах элбиирин уустук суоллара да буоллун. Биһиги иннибитигэр билигин биир халбаҥнаабат сыал-сорук турар: сахалар бэйэлэрин күүстэринэн-уохтарынан хайаан даҕаны, саатар, биир саҥа куораты тутуохтааҕар, оччоҕо эрэ кинилэр бэйэлэрэ дойдулаах буолуохтара, оччоҕо эрэ кинилэр баайдарын-дуолларын бас билиэхтэрэ, оччоҕо эрэ кинилэр ахсааннара элбиэҕэ, тыллара-өстөрө тыыннаах хаалыаҕа уонна өссө бараммат баҕалара туолан, аатыран-суолуран аан дойдуга даҕаны биллиэхтэрин сөп.

Куорат диэн тугуй? Былыргы үйэлэр историяларын ылан көрөр буоллахха, куорат диэн государыстыба. Холобура, Афины, Рим, Карфаген, Киев, Новгород эҥин курдук государыстыба-куораттары ааттаталыахха сөп. Куорат диэн өссө символ, бэйэни норуот быһыытынан билинии уонна ону атыттарга билиннэрии символа, атыннык эттэххэ, эн бэйэҥ туппут куораттааххын, ол аата эн күүстээххин-уохтааххын диэн буолар.

Мин «Сайдыаҕы баҕарар буоллахха» диэн 1999 сыллаахха «Чолбон» сурунаал 7-с нүөмэригэр бэчээттэммит поэмабар саха омугар саҥа куорат суолтатын туһунан маннык суруйбут эбиппин:

Күттүөннээҕи айбатах омук
Көҥүлүн булбута суох курдук.
Эһиги даҕаны ол хайаан,
Бэйэҕит тутан дьэндээриппит

Биир куората суох эрээригит,
Эмиэ бэйэҕитин албыннаан,
Бэйэбит баспытын бэйэбит
Билиниэх тустаахпыт диэххитий?

Итини барытын өйдөөҥҥүт,
Итинник иэскитин төлөөҥҥүт
Маһынан, тааһынан эркиннээн,
Барытын бэйэҕит бэлэмнээн,
Саатар, биир куораты туттаргыт,
Саамай дьиҥ иччи буолларгыт
Бүгүн да, сарсын да эһиги
Бөҕөхтүк сананыах этигит.

Омуккут хас саҥа куората —
Ол кини сайдыытын туоһута,
Олоххо, үөрэххэ, үлэҕэ
Ол кини уйата, тирэҕэ.
Сайдыыга аартык суол суоҕунан
Сайдыахха сөп араас суолунан,
Баҕар, эн албыҥҥа буолунан
Барыаҕыҥ алҕас да суолунан.

Бу уонтан тахса сыллаағыта этиллибит санаа, төһө да олоххо киирбэтэҕин иһин, ханна эрэ тиит ойуурдар кэтэхтэригэр сарсыардааҥҥы дьыбары сатарытан тимир суол тиҥинээн иһэринэн ситимнээн, Аллараа Бэстээх эҥин курдук аныгы бырайыактар, биһиги баҕарбыппыт да, баҕарбатахпыт да иннигэр, мантан антах баар буолаллара — бүгүҥҥү олохпут мүччүрүйбэт, күүтүллэр чахчыта. Онно ыытыллар араас тутууларга биһиги кыттыыбыт билиҥҥитээҕэр уон төгүл ордук буолуохтаах. Хайа, сарсын ол бэйэбит сирбитигэр турар бэйэбит тутуспут куораппытыгар бэйэбит оҕолорбут, сиэттэрбит олоруохтара турдаҕа дии. Ону таһынан онно өссө ханнык баҕарар улахан дьыаланы харса суох саҕалыырга уонна өссө улуу даҕаны тутуулары ыытары оттуурбут-мастыырбыт курдук сатыырга уопуттаах маастардартан уһуйуллан, үөрэнэн хаалыах этибит буоллаҕа.

Итиннэ барытыгар биһиги эрэнэр эрэлбит эдэр дьоммутугар, төһө даҕаны арыт-ардыгар иитэн-үөрэтэн, сэмэлээн-хайҕаан ылларбыт, син биир кэлэр олохпут кэскиллээх күүһэ кинилэр буолаллар. Онон, дьэ, Москва, Петербург вузтарыгар, Оксфорд, Сорбонна, Кэмбридж эҥин курдук, онтон да атын омуктар аатырбыт университеттарыгар, ааспыт үйэ бүтүүтүттэн саҕалаан, төрөөбүт-үөскээбит норуоттарын олоҕун-дьаһаҕын өрө көтөҕөн, үрдүк сайдыылаах оҥороору үөрэммит уонунан тыһыынча уолаттарбыт-кыргыттарбыт бэйэбит университеппыт иитэн таһаартаабыт ыччаттарын кытары өйдөрүн-сүрэхтэрин өрүкүтэ оонньотон, бу бэйэлэрин норуоттарын биир саамай эппиэттээх кэмигэр баалларын-суохтарын биллэрэн, талааннарын-дьоҕурдарын таһааран, билиилэрин-көрүүлэрин биэрэн омуннаах идеяларын олоххо киллэрэр, баараҕай тутуулары баһылаан-көһүлээн ыытар балысханнаах күннэрэ-дьыллара, бадаҕа, үүннүлэр курдук.

Быыппастар быччыҥнаах, быһый атахтаах, дохсун санаалаах туран эрэр дьон дьоллорун-соргуларын көрдөөн туундаранан, тайҕанан эргийбэккэлэр, алмаас, көмүс, ньиэп курдук араас баайдарын хостоһо Алданҥа, Мииринэйгэ, Таалакааҥҥа тиийбэккэлэр, Сахаларын сиригэр саҕаланар бары улахан бырайыактарга барыларыгар тус бэйэлэрин дьиэлэрин иһигэр туох эрэ дьоһуннаах оҥоһулларын курдук турдулар да баран кыттыһан испэккэлэр — ол, ама хайаан, үөрэхпитигэр сөптөөх үлэ суох дии-дии, куораттарыгар эрэ хорҕойон, бөһүөлэктэригэр эрэ бүгэн сытыахтара эбитэй?!

Бу үлүгэрдээх күүс-уох, бу үлүгэрдээх эрчим-тэтим, бу үлүгэрдээх үүнүү-сайдыы күннээҕи түбүккэ көмүллэн хаалбакка, күн анныгар көҥүллүк көттөҕүнэ, сахалар даҕаны саҥа куораттары сандаарыта тутуохтара, оччоҕо эрэ кинилэр омук быһыытынан ууһуохтара, оччоҕо эрэ кинилэр саха быһыытынан сайдыахтара.

Кырдьыга даҕаны олорорго, үлэлиигэ, айарга-тутарга бары кыах барыта баар буоллаҕына, ахсааммыт даҕаны, самыыр тэллэйин курдук, Саха сиригэр бүтүннүүтүгэр саба үүнэн тахсыах этэ. Итини барытын эмиэ аҕыйах соҕустук аҕан, судургу соҕустук суоттаан, быһа холуйан быһааран көрүөҕүҥ. Биһиги ахсааммыт билигин түөрт сүүс түөрт уонча тыһыынча киһи буоллаҕына, сүүрбэтиттэн түөрт уонугар диэри саастаах оҕолонор-урууланар кыахтаах ийэлэрбит ахсааннара алта уонча тыһыынчаҕа тиийиэн сөп эбит. Арай биһиэхэ хас сылын ахсын алталыы-сэттэлии тыһыынча оҕо төрөөнүөскээн төрөлүйэн иһэр эбит буоллун, оччоҕуна туруоруммут сорукпутун сүүрбэ биирис үйэ бүтүүтүн диэки сүр холкутук толорон, мөлүйүөннээх да ахсааны мүччү түһэн, бүтүн Сибиир үрдүнэн бөдөҥ омук-

тартан биирдэстэрэ буолуох этибит диэҕи баҕарыллар. Ол эрээри ити барыта сахалар саҥа сирдэри баһылаан ыырдарын кэҥэтэр, саҥа куораттары тутаттаан ыалларын элбэтэр эрэ түбэлтэлэригэр туолуон сөп. Онтон атын буоллаҕына, биһиги ахсааммыт элбиэҕинээҕэр аҕыйыырга барыаҕа, ол кэнниттэн улахан омуктарга баһыйтаран били, этэллэрин курдук, алаастарбыт, тыаларбыт анараа өттүлэригэр атаарыллан олорорбут дуу эбэтэр омук быһыытынан олох даҕаны умнуллан хааларбыт дуу оччо-бачча ырааҕа суох буолуоҕа. Ол да иһин бу икки өрүттээх буолан баран, олус диэн суолталаах уонна, туолбутун-туолбатаҕын иһин, дууһабыт мэлдьи дьулуһар дьыалатын эргиччи бэлэмнээх, итии сүрэхтээх эдэр дьоммут эрэллээх илиилэригэр ылыахтаахтарын этэ сатаан эрдэхпит дии. Кинилэр бэйэлэрин истэриттэн чаҕылхай дьоннору таһаартаан, бу сирдэригэр-уоттарыгар балысхан сайдыытутуу өтөн киирэр былдьаһыктаах кэмнэригэр быар куустан баран олорон биэрбэккэ быһаарсарын быһаарсан, туруорсарын туруорсан көҥүллэрин, бырааптарын көмүскүөх тустаахтар уонна бачча улахан дойду маанылаах иччилэрэ буолар үрдүк аналларын толорбутунан барыахтаахтар.

3

Били «Кытайга кытайдар олороллор» диэбиккэ дылы, Саха сиригэр сахалар эрэ олорботтор. Эбээннэр, эбэҥкилэр, дьүкээгирдэр, чукчалар, долгааннар, нууччалар онтон да атын уон араас омуктар уордаах-кылыннаах уһук хотугу дойдуга уйа оҥостон, оҕо төрөтөн уһун кэмнэргэ олохсуйан олороллор. Кинилэртэн сорохторо бу дойдуну сахалартан быдан инники буланнар, буурҕаны-силлиэни муоһалаан, окко-маска наадыйбат «орон» (таба) көлөнөн ойутакөтүтэ сылдьаннар, тоҥ муус туундараны, хайыр таас хайалары, үлүскэннээх сүүрүктээх өрүстэри дойду-сир оҥостуммуттара уонунан үйэ буоллаҕа. Бүгүн ол дойдуларыгар-сирдэригэр улахантан улахан куттал суоһаан, онно утарылаһар кыахтара-күүстэрэ суох олохтоохтору олус диэн соһуталаан, «олорбуппут сыччах» дэтэн эрдэҕэ. Манна кистэнэ сытар баһаам элбэх баайтан-дуолтан баһансомсон ыла охсоорулар, дьэрэлиһэ сырсар сүүрүктээх өрүстэр, үрэхтэр дьэҥкир ыраас ууларын дэлби сүһүрдэн дьэбэрэ-бадараан гынан, чаҕылыһар сибэккилэринэн саба үүммүт чараас кырыстаах туундараны талбыттарынан сылдьан тараах иэннээн кэбиһиэхтэрин сөп. Дьэ, оччоҕо дьиҥнээхтик кэлиэҕэ аҕыйах ахсааннаах омуктар алдьаныылара диэн, төрүт омуктар төннүүлэрэ диэн. Онон мин бу сахалар уруккуларын-билиҥҥилэрин туһунан оччугуй суруйуум Саха сиригэр олорор бары омуктарга барыларыгар сыһыаннаах буоларыгар тиийэр. Тоҕо итинник этэбиний диэтэххэ, бу бүтүн аан дойду аар айылҕатын биир дьиктилээхэй муннугун хатыламмат кэрэтин харыстаатахпытына биһиги эрэ харыстыахпыт, уйгулаах, кэскиллээх олоҕун оҥордохпутуна биһиги эрэ оҥоруохпут. Бу сиргэ төрөөн-үөскээн түөрэхтэрин түһэрбит, түүннэри-күннэри түбүгүрэн, көмүс көлөһүннэрин тоҕон төлкөлөрүн түстээбит дьоннор, манна олорбуттара өрүттэн-өтөрүттэн тутулуга суох, бука барылара бу сир бэйэлээх бэйэтин олохтоохторо буолаллар. Биһиги ону хаһан да умнуо суохтаахпыт уонна ол улуу өйдөбүлү оҕолорбутугар, сиэттэрбитигэр тиэрдэри, хоһооммутугар, ырыабытыгар холбууру ытык иэспитинэн ааҕыах тустаахпыт.

Бу орто дойду олоҕо огдолуйбут, аан дойду олоҕо айгыраабыт, киһи аймах бүтүннүүтэ кыһарҕаҥҥа ылларбыт кэмигэр, күһүҥҥү хараҥа түүн ханна эрэ умайар соҕотох лаампа уотугар үрүмэччи бөҕөтө үөрүнэн кэлэн, өлөрүн да кэрэйбэккэ үөмэхтэһэ көтөрүн курдук, ханнык эрэ харса суох дьон халҕаһа бөлөхтөрө хараҥа, сырдык былдьаһыытыгар уоттаах-күөстээх улахан мегаполистар тула бопсуохтарын-хаайсыахтарын иннинэ мустубуттара эрэ баар буолар үһү. Саха сирин төрүт олохтоохторо эмиэ күөх алаастарыттан көһөн, аар тайҕаларыттан араҕан, хаан уруу дьоннорун хаалларан, арааһа, олохторугар биир улахан алҕаһы оҥорон, дьол-соргу көрдөһө диэн ааттаан, долгуйар Дьокуускай куоракка тоҕу анньан кэлбиттэрэ. Ол түмүгэр төһөлөөх ыал олоҕо аймаммытын, төһөлөөх киһи кута куоппутун, сүрэ сүппүтүн сэрэйэн эрэ көрүөххэ сөп. Бу бэйэни бэйэ эһэ сатааһынын биир көстүүтэ буолбатаҕа буолуо дуо? Үүнэр-сайдар үрдүк соруктаах дьоннор саҥа сирдэри булан, саҥа куораттары тутаттаан, киин диэки киирбэккэ, тас диэки тахсыахтаах этилэр буоллаҕа дии. Арааһа, ону биһиги өбүгэлэрбит былыыр үйэҕэ

өйдөөннөр, улуу Өлүөнэ уйгу-быйаҥ хочолоруттан Хотугу Муустаах байҕал хонноҕор тиийэ хас биирдиилэрэ хас уоннуу киһилии алаһа дьиэни туттан, аал уоту оттон, бу хаармуус дойдуну иччилээн олордохторо.

Хоту дойду кураанах туруо суохтаах, хоту дойду мэлдьи киһилээх-сүөһүлээх буолуохтаах, Ол иһин даҕаны, кырдьаҕастар этэллэринэн, хоту сир дьоннороо куорат дии-диилэр мегаполистар диэки мэлийтээн хааллахтарына, кураанах хаалбыт сирдэри хаһан эрэ дьоннорун-сэргэлэрин халаан байбыт хара баһаам олигархтар уонна кинилэр ылгын уолаттара бэйэлэрэ эрэ мэй гыныахтара. Ситинник этэн туран, биллэн турар, ким эрэ кимтэн эрэ көҥөнөн сириндойдутун баайын ытыһынан саба баттаан сытаары гыммат. Манна биир киһи дуу, омук дуу быраабын атын киһи дуу, атын омук дуу кэһиэ суохтааҕын туһунан этиллэр. Бүгүн аҥаардас Саха сирин эрэ буолбакка, бүтүн Арассыыйа, ону таһынан аан дойду даҕаны сайдыыта, бастатан туран, хоту дойду баһаам үлүгэр баайын, күлүмэх күдэҕин (энергиятын) туһаныыттан быһаччы тутулуктаах буолан таҕыста. Онно бастакы хардыы быһыытынан бастакы баараҕай бырайыактар (мегапроектар) биһиги сирбитин-уоппутун сиритэ-хайыта көтөн ситиһиилээхтик айаннаабыттара ыраатта. Аны кэлэн, биһиги ону, быһыыта, тохтотор кыахпыт суох, арай дьиксинэрбит диринҕээбэтэр, эрэнэрбит элбээтэр ханнык диэн бу аҕыйах тылы дьиэлээх дьон буоларбыт быһыытынан санатыы курдук дуу, сэрэтии курдук дуу этэн эрдэхпит. Ханнык баҕарар бырайыактар, ханнык баҕарар тутуулар хара саҕаланыахтарыттан, хара бүтүөхтэригэр диэри төрүт омуктар аан айылҕаларын харыстааһын, олохторун-дьаһахтарын тупсарыы, ахсааннарын элбэтии уонна аан дойду биир былыргы култуурата быстыбатын хааччыйыы эҥин курдук элбэх тыын суоллары-кыһалҕалары сөпкө быһаарыы быһыытыгар-майгытыгар оҥоһуллуох тустаахтар, оччотугар эрэ биһиэхэ барыбытыгар хотугу дойду киирбэт күннээх сайынын курдук кэрэ олох кэлиэ, дьоллоох олох туругуруо эбитэ буолуоҕа.

Мин бу биир тылы эккирэтэн мээнэ ыраатан хаалбыт ыстатыйам — төһө да бүтүүтүн диэки, төрөөбүт төрүт айылҕабытын харыстаһан, ханнык эрэ мегаполистарга олорон ханнык эрэ мегалары оҥорор ханнык эрэ олигархтар харанҕа дьайдарын хатыылаах тылынан хаарыйталаан аастар даҕаны — бастатан туран, көс диэн сахаларга былыргыттан билиҥҥэ диэри кээмэй буолан кэлбит биир тыл суолтатын быһаара сатыыр суруйуу буолар. Киэҥ-куоҥ киэлилээх сир-дойду кээмэйэ даҕаны киниэхэ сөптөөх буолуохтаах. Биир көс, улахан көс, кыра көс, көстөн ордук, көһү кыайбат, көс аҥаара, көс аҥаарын кэриҥэ, оннооҕор үс көс эҥин диэн саамай улахан сир кээмэйдэрэ тыллар аан дойдуга, арааһа, сахаларга эрэ бааллар быһыылаах. Көс ыал, көс дьон, көс омуктар, көс норуоттар диэн тыллар киһи аймах историятын үөрэтиигэ биир тутаах тыллар ахсааннарыгар киирсэллэр. Оттон «көс ыал — көс сир» диэн тыллар сомоҕолоро көһөрөөн-көһөрөн, сирдээн-сирдээн, бу ыстатыйаҕа биһигини ханна тиэрдибитин эһиги бэйэҕит көрдүгүт.

Тыллар, тыллар, тыллар! Тыллар эмиэ өйдөбүнньүктэр, буолаары буолан, оҥоһуу өйдөбүнньүктэрдээҕэр быдан үйэлээх өйдөбүнньүктэр. Ол иһин бэйэтин норуотун историятын дьиҥнээхтик чинчийэр баҕалаах киһи хас биирдии тыл араас суолтатын арааран, дириҥник өйдүөхтээх, хас биирдии тыл төрөөн-үөскээн тахсыбыт төрдүн-төбөтүн үчүгэйдик билиэхтээх, оччоҕо эрэ кини үлэтэ-хамнаһа үтүө түмүктээх буолуон сөп.

Уонунан омуктар тылларын
Ол киһи үөрэтиэ ылларан.
Тыл ыраах кинини илдьиэҕэ,
Тыһыынча сыл нөҥүө тиэрдиэҕэ.
Кыра-кыратык кылахтаһан
Кырдьыгы булуо кини онтон.

Историк хараҕа кыраҕы —
Истээҕи булааччы кыраҕа.
Санаалары, фактары биир-биир
Саамылаан кини тэҥнэтэлиир,
Саха дьиҥ былыргы олоҕо
Саҥалыы арыллар оччоҕо.

Бу тыллары мин 1996 сыллаахха суруллубут уонна «Чолбон» сурунаалга бэчээттэммит «Остуоруйа уонна история» диэн поэмабыттан ылан аҕаллым. Күннэр-дьыллар аһан истэхтэрин аайы, ардыгар ити курдук эн өйгөр-сүрэххэр өр иитиллэ сылдьан бараннар, хаһан эрэ саамай эрэбил тылларынан этиллибит санаалар эмискэ күөрэс гына түһэллэр. Ол — үксүгэр хаһан даҕаны хараххар көстүбэт, кулгааххар иһиллибэт,

дууһаҕар эрэ доҕуурга иҥнибит туллук курдук толугуруу мөхсөр санаалар, ол — хаһан туолуохтарыгар диэри хас уон төгүл хатылана турар уонна хас сырыы аайытын чочулуннар-чочуллан, уустугурдар-уустугуран иһэр, хаһан даҕаны ааһан-араҕан биэрбэт айар-тутар санаалар. Кинилэр, бастаан, ким эрэ өйүгэр кэрэ идея курдук киирэн бараннар, кэпсээҥҥэ кэпсэнэн дуу, тойукка туойуллан дуу дьоҥҥо-сэргэҕэ тарҕанан сүүһүнэн, тыһыынчанан киһи кутун-сүрүн тутаннар, ханнык баҕарар сайдыыга хамсатар күүс буолаллар: сүргэни көтөҕөллөр, дууһаны долгуталлар.

Өрүүтүн итинник өрө көтөҕүллүү туругар сылдьан үлэлиир-хамсыыр, үүнэр-сайдар дьоннор дуу, омуктар дуу, биллэрин курдук, пассионарийдар диэн ааттаналлар. Биһиги, сахалар, эмиэ — төһө даҕаны кыһалҕалаах олохтоох кырдьаҕас омук буолларбыт — иннибит диэки эдэрдии дьулуурбутунан, өйбүт-санаабыт өрүкүйэр күүрүүтүнэн, олоххо тардыһыыбыт улуу күүһүнэн биһиги эмиэ барыны барытын баһылыы сатыыр пассионарийдар буолабыт. Оттон пассионарность диэн үйэлээх-сааһыгар тыйыс айылҕалаах дойдуга олорон өлө-өлө тиллибит, быста-быста салҕаммыт үс саха омугун этигэр-хааныгар иҥэ сылдьар ис туруга буолар. Онтон атын буоллар, биһиги төрүттэрбит хайдах гынан — тыһыынчанан сыл устатыгар тымныыны, тыалы кытары охсуһан тыыннаах эрэ хаалбыт буолбаккалар! — өссө ону өрө баран, үйэлэри курдаттыыр өбүгэлэр үгэстэрэ диэн кэлэр көлүөнэлэр киһи буолар алгыстаах үөрэхтэрин айыахтара этэй? Үгэс диэн аҥаардас аал уоту аһатыы, сиридойдуну алҕааһын сиэрэ-туома эрэ ааттаммат, үгэс диэн өссө араaһы сатыыр албас, үгүһү кыайар үөрүйэх ааттанар. Биһиги ону мэлдьи өйдүү-саныы сылдьан олохпутугар өйөбүл, тирэх гыныахтаахпыт.

4

Итини барытын эргитэ санаан көрөн баран, түмүктээн этэр буоллахха: бу орто туруу дойду олоҕун кэлин тиһэҕэр кэлэн ханнык даҕаны айыы да, таҥара да буолбакка, омук бэйэтэ оҥорор, киһи бэйэтэ быһаарар эбит. Оччотугар Одун Хаан оҥоһуутунан эрэ олоробут диир омугу улахаҥҥа уурбат, Чыҥыс Хаан ыйааҕынан эрэ сылдьабыт диир дьону аанньа ахсарбат да буолуохтарын эмиэ сөп. Олох диэн, саба барыйан ыллахха, Киһи уонна Айылҕа утарыта турсуулара ааттанар. Онно киһи толору дьоллоох буолуон баҕарар буоллаҕына, туох-ханнык иннинэ айылҕа олоҕун араас сокуоннарын арыйа, билэ сатыахтаах, эбэтэр кинилэргэ ийэтигэр курдук сүгүрүйэ, эбэтэр кинилэри оҕолоро курдук олоҕор туһана.

Олох мэлдьи уларыйа турар. Кини түһүүтүн-тахсыытын түллэҥниир долгуннара сириттэн-дойдутуттан силиһэ-мутуга суох киһини туос тордуйа курдук туора быраҕан кэбистэхтэринэ даҕаны тугу булан ылыах-хыный? Ол иһин биһиэхэ ордук бүгүн олус диэн суолталаах быһыылаах кимтэн кииннээхпитин, хантан хааннаахпытын үөрэтэн, чинчийэн үчүгэйдик билэрбит, оччоҕо эрэ төрүттэрбит-уустарбыт түстээбит олохторун төлкөлөөхтүк салгыах, төрөөбүт-үөскээбит төрүт сирбитин түүннэри-күннэри үлэлээн-хамсаан үүнүүлээх-сайдыылаах үс саха дойдута дэтиэх этибит. Бу барыта буоллун-хааллын эрэ диэн була сатаан этиллибэтэ, бу барыта эдэр дьоммут иһиттэр, үтүө дьоммут өйдөөтөр, ыччат дьоммут ылыннар диэн ыраах сыаллаах, инникигэ эрэллээх этилиннэ, ол курдук бу маннык уустук боппуруостары быһаардахтарына даҕаны саҥалыы өйдөөх-санаалаах, киэҥ көрүүлээх-истиилээх эдэр дьоннор эрэ быһаарыахтара буолуоҕа.

Саҥа олоҕу саҥа дьоннор туталлар. Саҥа дьоннору саҥа санаалар таһаараллар. Оттон саҥа санаалары урукку санаалар уһуннук оҕолоон-оҕолоон, эргэ санаалар элбэхтик иитиэхтээн-иитиэхтээн эрэй-муҥ бөҕөнөн төрөтөллөр. Ол иһин даҕаны бу айманар, буккуллар олох түгэҕиттэн аа-дьуо саҥа санаалар төрөөһүннэрэ хараҥа түүн үөһүттэн халлаан суһуктуйа сырдыырыгар маарынныыр. Бэҕэһээ им-балай хараҥаҕа илиибит иминэн сылдьыбыт эбит буоллах-пытына, бүгүн уулуссаларбыт улам-улам сырдааннар, олох даҕаны атын олох суһума оол-ол ыраах ойууланан көстөр буолла. Ол гынан баран, күүстээхтэр мөлтөхтөрү күөмчүлүүллэрин, улахаттар кыраларга күөнтүүллэрин, баайдар дьадаҥылары баттыылларын уруккуларын курдук олох аһаҕастык да буолбатар, аны даҕаны син биир оҥорбуттарын курдук оҥоро сылдьаллар. Ону эн урукку бэйэҕинэн охсуһан да ула-

рыппаккын, бүгүҥҥү бэйэҕинэн мөккүһэн да мөлтөппөккүн. Ити барыта бас билии тыыныгар-сокуонугар сөп түбэһэр көҥүл ырыынак көстүүтэ эбэтэр дьиҥнээх демократия тэнийэн-тарҕанан чэлгийэ сайдыыта диэн бу буолар диэхтэрэ.

Онон бу арбаҕастаах да абыраабат, бытырыыстаах да быыһаабат суолуттан таһаардаҕына даҕаны чаҕылхай талаан эрэ таһаарыаҕа, өрүһүйдэҕинэ даҕаны үрдүк өй эрэ өрүһүйүөҕэ, ол курдук бу үйэлээх-сааскар үөйбэтэх-ахтыбатах үгүс дьиктиҥ үксүү, үөдүйэ турар кэмигэр — бу суостаах-суодаллаах суперробот, «нарын-намчы» нанотехнология сайдан эрэр үйэтигэр — соҕотох да буолан суорба таас хайаны суулларыахха, аҕыйах да буолан аан дойдуну баһылыахха сөп буолуоҕа. Хас биирдии саҥа санаа төрөөһүнэ халлаан сырдыырыгар маарынныыр эбит буоллаҕына, чаҕылхай санаа төрөөһүнэ чаҕылҕан чаҕылыйыытыгар тэҥнээх. Уоттаах-күөстээх оннук санаа эмискэ улуу күүс буолан, орто дойду олоҕун тосту уларытыаҕа уонна соһуччу үөрүүнү соҕотохто бар дьоҥҥо барытыгар аҕалыаҕа.

Киһи аймах маннык үөрүүтэ,
Көҥүл санаатын күүһэ-уоҕа
Сүүрбэ биирис үйэ бүтүүтэ
Сүнньүнэн ситиэҕэ-хотуоҕа.

Оттон ол үйэ ортотугар
Улуу уларыйыы тахсыаҕа —
Киһи сайдыбыт омунугар
Кырдьык да халлааны хастыаҕа.

Киһи аймах барҕара байан
Эн-мин дэспэккэ олоруоҕа,
Түһээн да көрбөтөҕүн айан
Төрдүн-ууһун кытта умнуоҕа...

(«Итэҕэл» поэмабыттан, «Чолбон», 2001 с.)

Биһиги эмиэ оннук эрэ ураты кэрэ олоххо тиийэ охсоорубут, арай онтон атына диэн, төрүттэрбитин-уустарбытын умнуохтааҕар, хата, төттөрүтүн, хайдах кинилэр, хаһаанҥыта эрэ итии-куйаас истиэптэр оҕолоро, бу тоһуттар тымныылаах тунал хаар дойдуга тулуурдара бэрдинэн, дьулуурдара күүһүнэн киһи-хара буолбут кэрэхсэбиллээх суолларын төһө кыалларынан төрдүттэн төбөтүгэр диэри үйэлээх-сааспыт тухары үөрэтэ сатаан эрдэхпит.

Көс ыал — көс сир диэн икки өйдөбүл икки ардыгар саха омук историята саһан сылдьар курдук, ол иһин даҕаны итини истиэҥ эрэ кэрэх, ыраах кэмнэр дуораннара ардыгар ырыа буолан, ардыгар ынчык буолан аймаһыйан аһан эрдэхтэрэ. Ону мин манна тугун-ханныгын чуолкайдыы сатаабакка бэйэм хайдах билэрбинэн, ханнык да кинигэни хасыһа барбакка хайдах баарынан суруйдум. Ол курдук соругум диэн урукку олох сыаналаах өрүттэрин эрэ сырдата сатааһын буолбакка, сыыһа-халты диэбит быһаарыыларбын сыта-тура сыымайдаан көрүү буолар. Олортон биирдэстэрин, олус өрдөөҕү да буоллар, өссө төгүл санатан аһар буоллахха, маннык этэ.

Мин атын сиргэ үс сыл үөрэнэ сылдьан баран, 1955 сыл сайыныгар дойдубар Сиинэҕэ кэлбитим. Онно били барарбар саҥардыы оҥостон ньиргийэн-доргуйан эрэр бөһүөлэк дьоно-сэргэтэ барыта кэриэтэ Солоҕоҥҥо көһөн хаалан кураанахсыйан турара, иччитэхсийэн хаалбыта курус, иэдээн көстүү этэ. Саҥа тутуллубут кулууп, саҥардыы буорунан сыбаммыт оскуола дьиэлэрэ тулаайахсыйан тураллара ордук хараастыылааҕа. Мин туох эрэ сөбө суох быһыы-майгы буолбутуттан, туох эрэ улахан сыыһа тахсыбытыттан сонно тута дьиксинэ санаабыт буолуохтаахпын, уонна тоҕо ол санаа оччоттон-баччаҕа диэри хаалбакка миигин батыһа сылдьыах этэй? Билигин бөдөҥсүйэн бүппүт бөһүөлэктэртэн, сирдэрэ бараммыт сэлиэнньэлэртэн, саатар, көс иһинэн саха көс ыаллара сайылыктаан даҕаны олорботторо, мин ол ыраах дьиксиниибин бигэргэтэн биэрэр курдуктар. Дьиҥэр, ама, билигин баҕас уот-күөс диэн, гаас диэн, интэриниэт диэн, суотабай сибээс диэн мунутуурдук сайдыбыт кэмигэр суолу-иһи оҥостон төһө баҕарар ырааҕынан тэнийэн олоруохха сөп этэ буоллаҕа дии. Оччоҕо өлөллөрүн-тиллэллэрин даҕаны кэрэйбэккэ, былыр биһиги өбүгэлэрбит барахсаттар онно-манна тиийэннэр-түгэнэннэр уһун буруону унаарыппыт сирдэрэ-уоттара, өлбүт өтөхтөр буоланнар, үйэ-саас тухары быраҕыллан хаалыахтара суох этэ.

Оттон ахтыыбытыгар төннөн кэлэр буоллахха, ол иккис бөдөҥсүтүү көһөрүүтэ эмиэ күүс өттүнэн кэриэтэ көһөрүү этэ, буолаары буолан, букатын эргиллибэт курдук. Кэлин кэпсииллэрин быһыытынан, ол баран истэхтэринэ, олох даҕаны көһүөн баҕарбатах уонунан көс усталаах-туоралаах сиринэн тайаан сытар бүтүн Ньурбаҕанчына нэһилиэгин

дьонун-сэргэтин аатыттан курдук биир көрдөөх соҕус киһилэрэ тула өттүн эргиччи көрөн баран эппит үһү: «Хомуньууһуму тутар да буоллахтарына, бу сирдэрэ-дойдулара суох сатамматах баҕайылара ини!» — диэн. Коммунизм тутуута да буолбатар, биһигини мэлдьи долгутар биир тутаах боппуруоспут туолара тоҕо сатаммат төрүөтүн ол киһи, аны өйдөөтөххө, аҥаардас көхсүнэн сэрэйэн уот харахха эппит эбит. Биричиинэтэ биллибэт дьыала содула суостаах буолар. Ол эрээри итинник бөлүһүөктүү олорор соло-илэ оччолорго суоҕа. Аҕа дойду Улуу сэриитин кэнниттэн олох-дьаһах олус ыарахана, ону түргэнник көннөрө охсорго суһал миэрэлэри ылыныы, норуот күүһүн-күдэҕин бииргэ түмэн, эти-үүтү элбэтэр улахан хаһаайыстыбалары тэрийии наада буолбута.

Биһиги дьоммут эмиэ үүнэр-сайдар сыаллаах-соруктаах үөстэн үөскэ көстөр-көһөн, киинтэн киинҥэ киирдэр-киирэн, мааны куораттар диэки бардар-баран испиттэрэ. Онтукалара ити билигин чыпчаалын ситэн, сыыһа курдук буолан таҕыста, аны төрөөбүт-үөскээбит төрүт сирдэрбитигэр төннөн эрэ төлкөбүтүн түстээтэхпитинэ сатаныыһык диэн буолла. XXI үйэ сүр үөрэхтээх дьоннороо былыргы дьон курдук мындыр өйдөөх, урукку дьон курдук уһун толкуйдаах, өрдөөҕү дьон курдук үтүө үлэһит буоллахтарына, кырдьык даҕаны уонунан сирдэргэ олохсуйан, сүүһүнэн өтөхтөрү сөргүтэн, тыһыынчанан дьиэлэр уоттарын тырымната уматан төрүттэрэ сыраларын-сылбаларын бараан түөлбэ оҥортообут сирдэрин чөллөрүгэр түһэртиэхтэр этэ. Оччоҕо, аҥаардас ол сирдэргэ-дойдуларга эрэ даҕаны оҕо бөҕөтө улаатан, ахсааммыт элбиир аакка барыах этэ. Оннооҕор сүр элбэх өлүүлээх-сүтүүлээх XX үйэ устатыгар биһиги ахсааммыт икки төгүлтэн ордук улааппыт эбит буоллаҕына, сүр диэн сайдыылаах XXI үйэҕэ биһиги ахсааммыт өссө биирдэ икки төгүл элбээн, мөлүйүөҥҥэ тиийэрэ, ама, мөккүөрдэнэ сылдьыа баара дуо. Манна даҕатан эттэххэ, туох даҕаны диэбит иһин, XX үйэ биһиэхэ, сахаларга, үүнэрбитигэр-сайдарбытыгар сүнньүнэн үчүгэй бөҕөлөөх үйэ кэлэн ааста. Онон XXI үйэҕэ биһиги, өбүгэлэрбит курдук үгүс сиринэн тарҕанан, аны үс саханы үксэтэрбит эрэ хаалла. Ханнык баҕарар омук ахсаана элбиирэ, кини сирэ-дойдута киэҥиттэн быһаччы тутулуктаах, онон хоту дойду хонноҕунан хоһуун дьоннор хойдуохтара, улуу хочолор иэннэригэр эдэр дьоннор элбиэхтэрэ диэн бигэ санаалаах, мин бу биир көс иһинэн да буоллар, биллибэтинэн-көстүбэтинэн бэрт элбэх сирдэринэн биһигини эргиппит уонна, ону барытын кэпсээтэххэ, олус уһаан-кэҥээн хаалыах курдук суруйуубун баарын баарынан, суоҕун суоҕунан бүтэрэбин.

Ырыа аптаах кыната

Сылаас мичээринэн туолбут киэһэ
Салгынын хамнатан киирдэ ырыаһыт.
Этэр тылын ырыа нөҥүө тиэрдэн,
Хас биирдии киһини дууһатын таарыйар...

Хос ырыата:
Ырыа алыптаах эйгэтин ылынан,
Тыыннаах тылларыгар итэҕэйэн,
Аптаах кынатыгар олорсон көтөбүн —
Мин дьолум, мин соргум, талбыт суолум!

Олох урсунугар сирдиир ырам
Чолбон сулус буолан өрүү сырдыыр
Көмүс күлүм уотун утары уунуоҕум
Таптыыр, саныыр, күүтэр күндү дьоммор...

Дойдум төрүт буора, төлкөм, дьылҕам —
Айылҕам бэлэҕэ алҕаан биэрдэ.
Унньуктаах айаммар бэлиэ күннэр,
Торҕо оһуор буолан, сүрэхпэр үүннүлэр...

Күөрэгэй

Күөрэгэй, күөрэгэй, күөрэгэйчээн,
Кустуктан кустукка көтө сылдьан,
Сырдыкка-үрдүккэ дабайаҕын
Эн эрэ, эн эрэ!
Күөрэгэй, күөрэгэй, күөрэгэйчээн,
Дьырылас-дьурулас ырыаларгын
Ыллыктаах айаммар ыпсараммын
Ыллыыбын, ыллыыбын!

Хос ырыата:
Күн курдук көмүс куоласкын
Бар дьоҥҥо бэлэхтиигин,
Күн тыкпыт сыһым уотугар
Кынаттарыҥ тырымныыллар
О-оо, күөрэгэй!
Киэҥ халлаанҥа күөрэйдиҥ —
Мин тапталбын доҕорбор
Ыллаан-туойан аахаар дуу!

Күөрэгэй, күөрэгэй, күөрэгэйчээн,
Күөх оттон киэҥ дуолга көтө-дайа
Үөрүүнү үксэтэ оҕолорго
Ооннньуугун, ооннньуугун.
Күөрэгэй, күөрэгэй, күөрэгэйчээн,
Сайыҥҥы салгыҥҥа сайа-охсо
Чэлгийэр, илгийэр айылҕаны
Ыллыыгын-ыллыыгын.

Сөргүтэр төлөн

Уһатыма, кэҥэтимэ — бу кэми
Аһардыахха, суол сүнньүн булларыахха,
Муҥнаах эн санааҥ тулуурун
билэммин мин,
Дьэ, итэҕэйэбин, «суох» диэнтэн тэйэн.

Курутуйа суруктаргын ааҕабын,
Тууйа тутар түгэннэри иэстиибин —
Хайдах баранан, тыллар куотан хаалаллар,
Көҥүл босхолонон үөһэ көтөллөр?

Хаарыан көмүс таммах уута —
Мин хараҕым уоскуланҥа,
Санаам буолбат, сөргүтэр төлөнө
Билигин да уостубат!

Бутуйума, күнү-дьылы эргитэ
Өһөрүмэ, сүтэримэ бэйэҕин!

Хайдах эн баҕаҥ байҕалын булбатаҕын
Аһынар эбиппин, аны кэлэммин...

Хаарыан көмүс таммах уута —
Мин хараҕым уоскуланҥа,
Санаам буолбат, сөргүтэр төлөнө
Билигин да уостубат!

Сулус уонна түүн

Хараҥаҕа умайбыта
Соҕотох сулус уота —
Көмүс курдук чаҕылыйан,
Алыптаах көстүү үөмэр.
Субу түүҥҥэ мин эйиэхэ
Иҥэриэҕим анал ааты,
Кистэлэҥ санаам кутун
Баҕарабын эн билиэххин!

Умайабын, суурайабын
Сылааскын салгыҥҥа!
Тулуйабын, бэринэбин —
Тапталгын көһүтэ!..
Хараҥа түүн —
Эн дьикти кыыс,
Аптаах абыланҥыҥ
Кууста миигин сэрэппэккэ!!!

Туманнаах тыйыс тымныыга
Эйиэхэ суолум сирдьитэ
Сиэтэн ылан ыҥырбыта
Ол ыраах да куйаарга.
Киниттэн мин ыйытабын
Сулус буолбут санаабын:
Итэҕэйбит эдэр иэйии
Төлөнө ким буолбутай?

Умайабын, суурайабын
Сылааскын салгыҥҥа!
Тулуйабын, бэринэбин —
Тапталгын көһүтэ!..
Хараҥа түүн —
Эн дьикти кыыс,
Аптаах абыланҥыҥ
Кууста миигин сэрэппэккэ!!!

Таптал кыыма

Орто туруу дойдуга
Санаам бүппэт далайыгар
Дууһам тугу таайтаран
Түөспэр сылаас угуттанар?
Кини билбэт иэйиитин
Иитэр бигээн сүрэҕим,
Ахтылҕанын ыҥыран
Итии сүүрээн куппун илгиир.

Хос ырыата:
Оо, күн буолан күлүмнээн
Эн сөтүөлүүр Эбэ күөлгэр
Көмүс ардах сардаҥабын
Тоҕуом этэ күүскэр күүс эбэн!

Кэми кэмнээн бытаардан
Кэлгийэрдии кыһаныма —
Тулуур баарын тухары
Таптал кыыма умуллубат.
Хара түүнү харахтаан
Күүтэр миигин күндү киһим,
Сирдиир сулус уотунан
Ыллык суолбун сырдатаҕын!

Тапталбынан арыаллыам

Долгутар да тыллартан
Сибэкки тыллыах курдук,
Аттыбар эн бааргыттан
Күөх сирим да чэлгийэр.
Бу уран дьикти түгэн
Бүрүйдэ үрүҥ түүнү —
Икки сүрэх, көрсүһэн,
Таптал иэйиитин кууста!

Хос ырыата:
Тапталбынан арыаллыам
Устар уһун олоххун,
Сылааспынан угуттуом
Сөрүүн түһэр кэмигэр.

Сырдык күнү батыһан
Көнө суоллаах буолуохха.
Аламай санаа куттаах
Толору дьолу илгиэх.
Бу уран дьикти түгэн
Бүрүйдэ үрүҥ түүнү —
Икки сүрэх, көрсүһэн,
Таптал иэйиитин кууста!

Май ЕМЕЛЬЯНОВ

СУЛУСТАР СУЊУМНАРА

Төрдүс олук

СОЛНЕЧНАЙГА

Биир сарсыарда Ытык Күөлгэ планёрка оҥоро олордохпуна төлөпүөн тыаһаата.[1] Истибитим, миниистир каадырга солбуйааччыта полковник Донской Ф.В. эрийэр:

— Сөптөөҕүн итиннэ олордуҥ. Эйигин Уус-Майаҕа ыытарга сүбэлэстибит. Ону эн туох диигин? — диэн, санаабатах өттүбүттэн киирэн соһутта.

— Билигин ону быһаарар кыаҕым суох, мунньахтыы олоробун. Кэргэммин кытта сүбэлэһиэм этэ. Кэлин эрийиэм, — диэн оргууй хоруйдуубун.

— Суох, оннук барбат. Чаас анаарынан быһаарыныыгын этээр, — Федор Васильевич туруупкатын уурбут тыаһа иһилиннэ.

Планёркабын суһаллык ыытан, кэргэммэр балыыһаҕа эрийэн сүбэлэстибит. Мантан бара охсорго туох да төрүөт суоҕа. Оҕолор, улаатан, оскуола дьоно. Ваня дуобаты сөбүлээн дьарыктанар, улахан дьоҥҥо 2-с разряды толордо. Кыра уол Проня манна төрөөбүтэ, үһүн туолла. Ийэбит — балыыһа биир убаастанар киһитэ. Бэйэм Тааттаҕа уһуннук үлэлээн сөптөөҕүн эрилинним...

Ол да буоллар, сөбүлэһэн, хаһан да үктэммэтэх, көмүс хостонор нуучча оройуонугар барар буоллубут. Түргэнник хомунан, соҕотоҕун Дьокуускайынан көттүм. Министиэристибэҕэ таарыйан, отдел начальниктарын кытта көрүстүм. Онно икки суолу бигэтик өйдөөн хааллым. Бастакытынан, урукку начальник Будяк Н.С. солбуйаччыларын кытта сатаспакка, отделы икки аҥыы хайытан, үлэтиттэн тохтотуллубутун. Иккиһинэн, көмүһү ороууну арыйыы уонна буруйдааҕы булан эппиэккэ тардыы бу отдел сүрүн соруга буоларын.

Саҥа анаммыт миниистир Кайдышев Ю.В. каадырга солбуйааччыта Коноров А.Е. миигин кытта барсыбыта уонна састаап иннигэр билиһиннэрбитэ. Онно:

— Оҕо төрөппүттэрин талбатын тэҥэ биһиги систиэмэҕэ начальнигы илиибитин уунан талбаппыт, — диэбит тылларын бигэтик өйдөөн хаалбыппын.

Тиийээт, каадыр боппуруостарынан дьарыктаммытынан барбытым. Оперативнай үлэҕэ солбуйааччынан ити боппуруоска улахан уопуттаах, 8 сыл Верхоянскайга холуобунай ирдэбил салаатын салайааччытынан, онтон отдел начальнигын оперативнай үлэҕэ солбуйааччытынан үлэлээбит Кириченко В.И. диэн белорус киһитин ыытар буолбуттара. Быһа түһэн эттэххэ, бэркэ тапсан үлэлээбиппит, үлэһит, көнө киһи. Командировкаҕа бардахпына, кинини эрэнэн, бэйэм оннубар хаалларарым. Билигин Дьокуускайга олорор.

Урукку начальнигы, үөһэттэн ыган, миэхэ солбуйааччынан хааллара сатаабыттара. Кыккыраччы аккаастаабытым, итинник сирэйэ-хараҕа суох быһаарыыны сөбүлээбэтэҕим. Будягы Эльдиканҥа ПОМ (милииссийэ бөһүөлэктээҕи салаата) на-

1. Салгыыта. Иннин 1-кы, 2-с, 3-с нүөмэрдэргэ көр.

чальнигынан күүстэринэн анаабыттара, биэнсийэҕэ барыаҕын сыла тиийбэт быһыылааҕа. Аҕыйах ый үлэлээбитин кэннэ сынньаланҥа ыыппыттара, Уус-Майаҕа олорор.

Министиэристибэ каадырын үлэһиттэрэ эриэккэс, ону ааһан, эриэхэбэй анааһыннара итинэн эрэ бүппэтэҕэ. Эмиэ Верхоянскайга ыстаарсай силиэдэбэтэлинэн үлэлиир Шалыгин Кириченконы кытта сатаспакка үҥсүһэн дойдуну бараабыттарын кэннэ (милииссийэ сурунаалыгар Шалыгин ыстатыйата тахсыбыта) кинилэртэн босхолоноору, бастаан, Кириченконы миэхэ көһөрөллөр. Аҕыйах хоноот, Шалыгины эмиэ силиэстийэ отделын начальнигынан анаан кэнниттэн ыыталлар. Дьэ, бэһиэлэй олох диэтэҕин!

Маҥнайгы планёркабар баар дьону барытын ыҥырбытым. Суукка устата туох буруйдар оҥоһуллубуттарын кылгастык билиһиннэрбитим. Онно өйдөөн көрбүтүм, дьонум бэйэ-бэйэлэрин кытта кэпсэтэ олороллор эбит. Итинниги отой сөбүлээбэт буолан сэрэттим. Онуоха биир хорсуннара туран: «А мы не понимаем, что вы говорите», — диэн соһутта. Онтум баара, сахалыы кэпсии олорор эбиппин. Тааттаҕа ханна баҕарар, туох барыта сахалыы ыытыллара. Оннооҕор холуобунай дьыаланы сууттар сахалыы көрөллөрө. Ол иһин сахалыы саныыр, толкуйдуур киһиэхэ бастаан утаа санаабын нууччалыы биэрэрим ыарахаттардаах этэ.

Алдан өрүс уута тоҥон, томполорго мууһунан сырыы саҕаламмыта. Артыаллартан массыына ылан, дьоммун аҕала, Ытык Күөлгэ Охотскай Перевоз сэлиэнньэтинэн, Амманан эргийбэккэ, быһа барбытым. Тааттаҕа олорон, лесхоз дириэктэрэ В.И. Саввинов биһикки итиннэ олорор кини үлэһитигэр А.Я. Зелепухиҥҥа хаста да массыынанан кэлэ сылдьыбыппыт, бултаабыппыт даҕаны. Оччолорго таатталар онно киирэн оттууллара, кыһынын ону тиэйэллэрэ. Алексей Яковлевичтаахха чэйдээн, суол-иис туһунан сураһан баран, Ытык Күөл диэки түһүнэн кэбистибит. Ханна да буксуйбакка, бэркэ айаннаан, сөпкө тиийбиппит. Таһаҕаспытын контейнерга хаалаан, массыынабытын төттөрү ыыппыппыт. Бэйэбит «Антошканан» Дьокуускай нөҥүө көппүппүт.

Солнечнайы төгүрүччү хайалар эргийэн тураллара. Көнө-налыы, киэҥ-куоҥ хонуулаах сиргэ үөскээбит дьоҥҥо хайалар хартыына курдук көстөллөрө, ол эрэн, киһини баттыыр курдуктара. Бөһүөлэк хайа ортотугар турара. Онон сороҕор сарсыарда туман эбэтэр былыт быыһыгар уһуктарбыт. Иккилии этээстээх, тупсаҕай (благоустроеннай) дьиэлэрдээх мас бөһүөлэк этэ. Биир кытыытыгар тойоттор олорор хас да коттеджтара баара. Соломов Н.И. бу оройуоҥҥа партия бастакы сэкирэтээринэн үлэлиир кэмигэр, салалтаны көмүс хостооһунугар чугаһатаары, киини манна көһөрбүттэр. Онон олохтоох дьон төбүрүөннээн олорор бөһүөлэктэрэ Уус-Майа саҥардыллыбакка, тутуу барбакка кэхтэн барбыт кэмэ этэ. Ол оннугар ас диэн амтаннааҕа, балык арааһа манна баара. Бөртөлүөтүнэн Охотскайтан аҕалан, сотору-сотору кыһыл искэх атыылыыллара.

Түһэр дьиэҕэ добуочча олорбуппут кэннэ исполком саҥа киирбит дьиэ маҥнайгы этээһигэр үс хостоох квартираны ылан биэрбитэ. Дьэ, онно билбиппит — кырааны эрийдэххэ итии, тымныы уу кэлэрин, баанна диэн баарын уонна дьиэ иһигэр тахсан киирэри. Бастаан утаа үөрэммэккэ эрэй бөҕөтө. Оҕолору бааннаттан таһаарар уустук буолара. Иһит сууйуутун курдук «ыарахан» үлэ былдьаһык буола сылдьыбыта. Күннээҕи бөҕү-сыыһы биэдэрэлэргэ мунньан, сарсыарда уонна киэһэ массыынаҕа таһааран кутарбыт. Ол иһин дьиэ иһэ-таһа куруук ыраас буолара. Проняны дьааһылаҕа биэрбиппит. Улахаттар үөрэммитинэн, Ольга Ивановна балыыһаҕа үлэлээбитинэн барбыттара.

Олорор дьиэбит — Солнечнайга, оттон милииссийэ хонтуората сэттэ биэрэстэлээх сиргэ Ыныкчааҥҥа икки дьиэнэн баара. Бөһүөлэк көмүс үрдүгэр тутуллубут буолан, дьиэлэрэ быстах кэмҥэ анаммыт этэ. Маҥнайгы дьиэҕэ дьуһуурунай чаас, 4 хаамыра (ИВС), саа хоһо, салайааччылартан Кириченко В.И., сулууспалартан холуобунай ирдэбил, силиэстийэ үлэлиир хосторо бааллара. Аттыгар гарааж турара. Онтон атын сулууспалар арыый сэнэх иккис дьиэҕэ баарбыт.

Саҥа кэлээт, билсэ таарыйа, Эльдиканҥа тиийэ сылдьыбытым. Оччолорго ПОМ начальнигынан Ефремов Н.И., охрана начальнигынан Компаниец Т.Н. үлэлииллэрэ. Сотору кэминэн Тарас Николаевиһы Дьокуускайга ылбыттара. Үлэһиттэри кытта билсиһээппин кытта Николай Ивановичтаах биир хоско ыҥырбыттара. Ас бөҕөнү бэлэм-

нээбиттэр этэ. Тааттаҕа сылдьан, милииссийэ дьиэтин иһигэр арыгыны иһэрдибэтим. Ол курдук, Уус-Майаҕа даҕаны арыгыны үлэҕэ иһэрдибэт санаалаах кэлбитим. Онон арыгыны испэтэхпит, атыны кудуххайдык аһаабыппыт. Саҥа начальник ирдэбилин өйдөөтөхтөрө дии.

Көмүс хостонорун быһыытынан ОБХСС салаатынан туһунан солбуйааччылаах этим. Тиийэрбэр, ити дуоһунаска Иванов А.Е. этэ. Кинини көрдөһүүтүн хоту охранаҕа начальнигынан көһөрбүтүм. Анатолий Егорович оннугар ОБХСС отделын начальнигынан бэрт налыччы, аҕыйах санаалаах Дедов А.Ф. таһаарбытым. Замполитым уһаабакка атын оройуоҥҥа бэйэтэ көспүтэ. Кини оннугар Эльдикан начальнигын Н.И. Ефремовы анаппытым. Сотору кэминэн Николай Иванович биэнсийэҕэ тахсаат, дойдутугар Москубаҕа көспүтэ. Онно бэйэтин дьиэтигэр бэркэ олорор. Кэлэ-бара биирдэ-иккитэ тааарыйбыттаахпын. Кэргэннэммэтэх этэ.

Ефремов Н.И. барбытын кэннэ народнай хонтуруолтан Григорьев Р.Н. диэн юрист үөрэхтээх киһини солбуйааччынан анаппытым. Үлэһиттэрим, саха киһитэ анаммытын көрөн: «Биһиэхэ замполит буолар киһи суох үһү дуо?» — диэн ити быһаарыыбын ахсарбатахтара. Икки сүүсчэкэҕэ чугаһыыр киһиэхэ Иванов Р.Н. диэн эрэ саха уола баара. Ону да урут сууттаммыт дьон 1992 сыллаахха кырбаан өлөрөн баран, өлүгүн уоттаан тураллар. Көмүс хостооһунугар кэлии дьон быстах үлэлээн бараллара. Ол иһин нэһилиэнньэ үксэ — омук дьоно, 10-ча эрэ бырыһыана саха уонна сахатыйбыт эбэҥкилэр этэ.

Саха кыыһа силиэдэбэтэл Степанова О.П. кэлбитигэр райисполком бэрэссэдээтэлэ Топорков В.В. миигин мөҥөн турардаах.

— Туох ааттаах сахатын милииссийэҕэ мунньаҕын? Эн 10 бырыһыантан таһаарыа суохтааххын, — диэн ыйыы биэрбитэ.

Уус-Майаҕа уонна Эльдиканҥа ПОМнар бааллара. Кэлин Ааллаах Үүҥҥэ эмиэ астарбытым. Эльдиканҥа диэри 200 биэрэстэ, Ааллаахха диэри эмиэ итиччэ быһыылааҕа. Уус-Майа бөһүөлэгэ өссө ырааҕа. Онон командировкаҕа бардаххына, хонон эрэ төннөрүҥ. Күп, Ээдьээн диэн эбэҥкилэр киинээн олорор сэлиэнньэлэрэ — эмиэ ыраах дойду. Күнүнэн сылдьар бөһүөлэктэрбит диэн Бриндакит, Югорёнок уонна Звездочка эрэ этилэр. Онно көмүсчүттэр олороллоро. Белькачи уонна Чапанда диэн сэлиэнньэлэргэ ортотугар хонон эрэ тиийэҕин. Белькачига туох да үлэ суох, пароходство эрэ биэнсийэлээхтэрэ ханна да барар сирдэрэ суох буолан олохсуйбуттар. Сылын аайы ууга бараары — ол айдаана. Оттон Чапандаҕа тутуу маһын кэмбинээккэ бэлэмнээччилэр олороллоро.

Бастаан утаа биир үлэһит киирэн, ити киһи куһаҕан, бу мөлтөх диэн элбэҕи кэпсээтэ. Истэ сатаан баран: «Ким үчүгэйин, куһаҕанын бэйэм быһаарыам. Көмөлөһүөххүн баҕардаххына, сарсын ити кэпсээбиккин аһаҕастык планёркаҕа этээр», — диэн улаханнык соһуппутум. Кини кэннэ ити боппуруоска ким да киирэ сылдьыбатаҕа.

Баар быһыыны-майгыны кытта инэнтоҥон билсибитим. Онно көрдөхпүнэ, буруйу оҥоруу ыстатыйалара, Тааттаны кытта тэҥнээтэххэ, отой атыттара. Ол курдук, Тааттаҕа сүрүн туттар ыстатыйабытынан «күлүгээнистибэ» буолара. Ити, чахчы, сахаҕа ыараханнык дьайбыт соҕуон. Ордук бастакы уонна иккис чаастара. 1966 сыллаахха СССР Үрдүкү Сэбиэтин Президиумун Ыйааҕынан ылыллыбыта. Оттон манна «күлүгээнистибэ» диэн ыстатыйа адьас да туттуллубат эбит. Быдьар быһыы суох, ким кими да кытта охсуспат диир сыыһа буолуо. Урут киһи үксүн тыл-тылга киирсибэккэ, мөккүһүү түмүгэр, кырдьыгын дакаастаары, туох да атын санаата-оноото суох охсуһара. Общественнай бэрээдэги кэһэр туһунан кини санаабат да этэ. Нууччалар былыр-былыргыттан охсуһа үөрүйэхтээхтэр. Элбэх дьон мустубут сиригэр, өссө бырааһынньыктарга утарыта, атыннык эттэххэ, истиэнэлии туран сутуруктарынан киирсэллэрэ, ким күүстээҕин, тулуурдааҕын быһаарсаллара. Онон нуучча өйүгэр-санаатыгар охсуһуу — спорт. Ол иһин охсуһан хараҕа көҕөрдөҕүнэ, онтоманта ыарыйдаҕына кыһаллыбата, үҥсэ барбата. Дьон ол аайы долгуйбат, кимиэхэ эрэ оҕустарбыт, тугу эрэ үллэстибэтэхтэр дии саныыллар, тастарыгар таһаарбаттар. Охсуллубут да киһи атаҕастанным дии санаабат, иэстэһэ да барбат.

Саха киһитэ оннук буолбатах, оҥоһуута отой атын. Былыр-былыргыттан саха муһуннаҕына атах, остуол оонньууларын оонньуура уонна күүстэрин холоһон ыарахаҥы көтөҕөн көрөллөрө, хапсаҕайдаһан туста-ллара. Хапсаҕайга сири илиигинэн таарыйдыҥ

да хотторoҕун. Ол аата төһө имигэскин, кыанаргын, хапсаҕайгын билэллэрэ. Сутуругунан, быһаҕынан, ох саанан өстөөхтөрүн эрэ кытта киирсэллэрэ. Ол дьон өйүгэрсанаатыгар хаалан хаалбыт, көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэриллибит буолуон сөп.

Эбэтэр «бытархай күлүгээнистибэни» ылан көр. Манна үөхсүбэттэр, куһаҕан тылы саҥарбаттар диэтэҕиҥ дуу? Дьэ, ону баҕас сотору-сотору истиэххэ сөп. Арай, онуоха ким да кыһаллыбат курдук, үөҕүстэ да дии санаабат. Тоҕо диэтэххэ, нууччалыы саҥарар буолуохтарыттан туттар эбиискэ тыллара буолбут. Ону туттубатаххына, сурук-бичик тылынан саҥардаххына, ким да кыайан өйдөөбөт, тылыҥ тиийбэт курдук. Оттон сурукка киирбэт тыллары кыбытан саҥардаххына, тылыҥ имигэс, судургу, өйдөнүмтүө курдук буолар. Ким да ыыстаммыт, ыыстаабыт да курдук санаммат. Күннээҕи кэпсэтии тылынан саҥардахтара дии. Оттон биһиги, оҕо сылдьан, быдьар тылы букатын да билбэт этибит. Аҕам кыыһыран, «дэриэтинньик» диэн киһи өйдөөбөт тылын тутуннаҕына үөҕүстэ диэн буолара. Кэлин билбитим, сөбүлээбэтэҕинэ, кэлэйдэҕинэ илэ сылдьар абааһыга холуур эбит. Алҕаска биирдэ эмит дьону үтүктэн куһаҕан тылы саҥардаххына аньыы буолара, өссө мөҕүллэриҥ. Сурукка киирбэт тыл диэн билигин тупсаран этэллэр. Сахалар итини маатыра, үөхсэр тыл дииллэр.

Иккис уратыта уорууга сытар. Саха оҕотун төрүөҕүттэн айыылар тулалыыллар. Туох барыта иччилээх, туһунан сокуоннаах. Ону кэстиҥ да аньыы буолар. Оннук былырбылыргыттан сиэргэ кыра эрдэххиттэн иитэллэрэ. Атын киһи малын көҥүлэ суох ылыаҥ да — аньыы. Аньыыны оҥордоххуна таһыллыаххын сөп. Хойукка диэри аан хатаныахтаах диэни өйдөөбөт этибит. Киһи суоҕун биллэрэн, аанҥа миинньиги эбэтэр үөттүрэҕи (итии чоҕу буккуйар хаппыт үөт лабаата) өйөннөрөн кэбиһэрбит. Ол туох да күлүүстээҕэр кытаанах буолара.

Кэлии киһи үксэ манна — хара үлэһит, өйө-санаата быстах, уһуну-киэҥи өйдүү сатаабат. Манна дьиэтэ-уота, дьоно-сэргэтэ суох. Кини санаата — үп-харчы. Ону мунньан дьиэтигэр илдьиэхтээх, дьонун-сэргэтин аһатыахтаах. Куһаҕаннык сытар малы ылбатаҕына «ыалдьар», атын киһи көрөн ыла охсон кэбиһиэн сөп. Ол иһин буоллаҕа буолуо, Уус-Майаҕа уоруу быдан элбэҕэ.

Маҥнай тиийэ сырыттахпына эдэр милииссийэ үлэһитэ Лучшев С.Р. сыбаайбата буолбута. Ол сыбаайбаҕа охрана начальнига Иванов А.Е. кэргэнэ миигин үлтү хаайан, сынньалаҥ кэмигэр эдэрдэр остуолга олорор миэстэлэрин былдьаабыппыт. Нууччалар сыбаайбаҕа оннук оонньуур идэлээхтэр эбит, кэлин билэбин. Ону кинилэр атыылаһан ылыахтаахтар. Бу аҕыйах хонуктааҕыта олохтоох хаһыакка Сергей Рудольфович саанан ытыллан өлбүтүн туһунан суруйбут этилэр. Кини кэлин валюта отделын начальнигынан буолбут этэ. Массыынанан дьону кытта куоракка айаннаан испит, мунньахха ыҥырбыттар. «100 км» таһыгар массыынаны саанан ытыалаабыттар. «Тохтоон! Мин милииссийэбин», — дии-дии, турар дьоҥҥо утары хааман барбыт. Ону ытан кэбиспиттэр. Урут буруйдааҕы тутан истэҕинэ эмискэ моонньуга быһаҕынан анньан өлөрө сыһан турардаахтар. Хаһан да буруйдааҕы көрдөр эрэ таһынан ааспат идэлээҕэ, быһаарсан баран биирдэ төннөрө. Бу да сырыыга бииргэ айаннаан иһэр дьонун көмүскээн киирэн биэрдэҕэ.

Каадыр боппуруостарын быһааран баран, сибээһинэн дьарыктаммытым. Сибээһим мөлтөҕүттэн үлэм харгыстанара, радиостанциялар баар да буолан туһалаабаттара. Солнечнай уонна Ыныкчаан ыккардыларыгар сибээс суоҕа, таас хайа мэһэйдиирэ. Онон бөһүөлэк эрэ иһигэр кэпсэтэрбит. Хаста да көрсөн, сурук суруйан, ИДьМ сибээһин начальнига Соколов О.Д. тылын ылбытым. Икки киһини ыытан, хайа үрдүгэр ылар уонна биэрэр аппараат туруортарбыта. Онно сылаас дьиэ, харабыл, салалта салгынынан барар сибээһэ баара. Онтон бэттэх Солнечнайы кытта, Звездочкаҕа тиийэ, кыһалҕата суох массыынаттан кэпсэтэр буолбуппут.

Партия райкомун бастакы сэкирэтээринэн Аврамов В.С. үлэлиирэ. Райсэбиэт бэрэссэдээтэлинэн Максимов Г.Н., исполком бэрэссэдээтэлинэн Топорков В.В. этилэр. Кинилэр иккиэн олохтоох уолаттар, Уус-Майаҕа төрөөбүттэр. Ол эрэн, бэйэ-бэйэлэрин кытта сыһыаннара мөлтөҕө. Владимир Васильевиһы үрдэтэн, Дьокуускайга Үрдүкү Сэбиэккэ ылбыттара. Кини оннугар экономическай үөрэхтээх Шошин А.И. диэн эдэр нуучча киһитин аҕалбыттара. Кини солбуйааччытынан Самозванов Н.И. оннунан хаалбыта. Көмүс хостуур кэмбинээт дириэктэринэн Епишкин В.Г., сүрүн инже-

неринэн Шарков И.Н. үлэлээбиттэрэ. Оччолорго «Джугджурзолото» кэмбинээт сайдан мунүтаан олорор кэмэ этэ. Бөртөлүөтү такси курдук илдьэ сылдьаллара, наадыйдахпытына дьыалаҕа биһиги эмиэ көтүһэрбит.

Отделларым салайааччылара бары үөрэхтээх, уопуттаах, бэйэлэрэ туһунан суоллаах-иистээх дьон этилэр. Аҥаардас Шалыгин баара буруйу оҥорууну учуоттуурегистрациялыыр үлэҕэ бэрээдэги ирдиирэ, ити дьыалаҕа баар саҥа бирикээстэри курук билэргин эрэйэрэ. Бастаан утаа кини дьуһуурунай чаастан арахпат идэлээҕэ. Сарсыарда Кириченко В.И. биһикки иннибитигэр туох буруй сурунаалга бэлиэтэммитин устан барбыт буолара. Ону сөптөөх бирикээстэри көтөҕөн, дьуһуурунайдары кытта үлэлэһэн, сотрудниктар дьуһуркаҕа мэнээк сылдьалларын, сурунааллары көрөллөрүн булгуччулаахтык боппутум. Непомнящих С.Ф., ыстаарсай дьуһуурунай, миигиттэн көнүллэтэн, ИДьМҥа бэйэбин үҥсэн сурук түһэрбитэ. Ис хоһооно, киэһэ үлэһиттэр сынньаланҕ кэмнэригэр патрууллуу тахсаллара төлөнүөхтээх, ону Емельянов төлөөбөт диэн. Ону бэрэбиэркэлии кэлэ сылдьыбыттара да, хантан харчы ылан төлүөхтэрэй. Бирикээс баарын үрдүнэн Сойууска ханна да төлөммөтө. Арай сыл баһыгар-атаҕар ханнык эмэ сууманы көрөллөрө. Ити икки холобурунан отделга араас күүстэр бааллара этэ диибин. Ол эрэн, баары суруйар дьону эккирэтэн, күнү-дьылы барыыр отой табыллыбат. Ол кэриэтэ баар итэҕэстэри хайдах гынан суһаллык туоратар туһунан дьаһаллары ылыллыахтаах.

Тэрилтэҕэ барытыгар окко былаан түһэрэ. Биһиэхэ эмиэ. «40 км» диэн сиргэ кэмбинээт сүөһүлэригэр оттуурбут. Райком чилиэнэ буоламмын, партия сорудаҕынан нэһилиэктэргэ боломуочунай буолан тахса сылдьарым. Бастакы сылбар Ээдьээҥҥэ оттоонуҥҥа ыыппыттара. Звенолар тэйиччи сиргэ оттуу сылдьаллара. Массыына да, тыраахтар да суох буолан, сатыы сирдьиттээх сорукпун толорон киирбитим. Кэннибиттэн, сатыы сылдьыбыппын хайҕаан, олохтоох хаһыакка суруйбуттар этэ. Дьэ, оту онно көрбүтүм: аттаах киһи нэһиилэ көстөрө! Итинник оту ханна да көрбөтөҕүм. Оттуур сир элбэҕэ, хойуутун эрэ баһан ылаллара. Оттон Тааттаҕа, от суох буолан, мас быыһын, дулҕалаах, уулаах сирдэри оттуу сатыыллара. Сүөһүгэ айаҕалыы сатаан дулҕаны, хатыҥ лабаатын сиэтэллэрэ. Чурапчылар Тааттаттан туох да атыннара суоҕа.

Биир сайын райкомҥа түрүлүөн бөҕөтө буолла: «Чурапчылар Нуотараҕа ыйытыга суох киирэн оттоон эрэллэр үһү. Баран үүртэлиэххэ», — диэн. Бөртөлүөтүнэн быһаарса хас да буолан, чурапчылар оттуур сирдэригэр тиийбиппит. Отчуттар Миниистирдэр Сэбиэттэрэ оттуулларыгар көҥүллээн таһаарбыт ууруахтарын көрдөрбүттэрэ. Биһиги оройуоммут салайааччылара ону тоҕо эрэ билбэт этилэр. Мин үөһэ быһаарсаарыҥ, бу үлэһит дьон онно туох да буруйдара суох диэн, айдаан тахсыаҕын саба саҥаран тохтоппутум. Чурапчылар кэлин онно дьиэ-уот туттубуттара, хас да сыл оттоон абыраммыттара.

1990 сыл сааһыгар Эльдиканҥа оройуон сотрудниктарын спорка бастакы күрэхтэһиилэрин ыыппыппыт. 7 көрүҥҥэ күрэс былдьаспыппыт. 1992 сыллаахха саас Хаандыга милииссийэтин начальнига Е.В. Романовы кытта кэпсэтэн, хас да көрүҥҥэ күрэхтэһэн кыайан-хотон төннүбүппүт. Биһиги сотрудникпыт саха уола Афанасий Архипов хайыһарга тэҥнээҕин булбатаҕа. Дьонум олус астынан кэлбиттэрэ. Урут ханна да сылдьыбаттар эбит этэ. Кэлин ИДьМ спартакиадатыгар күрэхтэһэр буолбуттара.

Маҥнайгы кыһыммар, билсэ диэн, Уус-Миилгэ, Белькачига тиийэ сылдьыбытым. Белькачи сэлиэнньэтин утары хабаровскайдар көмүсчүттэрин базата баара. Саас уу баарыгар таһаҕастарын Аллан өрүс устун аалынан онно аҕалан сүөкүүллэр, онтон кэлин бөртөлүөтүнэн учаастактарыгар тириэрдэллэр эбит этэ. Борохуот хапытаанынан биргэ аармыйаҕа сулууспалаабыт уолум Славка Савельев үлэлиир. Томмокко дьиэтигэр хаста да сылдьыбытым. Сайын аайы Аллан устун устуһарга, хаартыскаҕа түһэрэргэ ыҥыра сатыыр да биирдэ да быыс булан сылдьыспатым.

Ыскылаат, хонтуора, остолобуой, дизельнэй, гарааж, хочуолунай, баанньык тутуулара бааллара. Бииргэ сылдьар дьонум этиилэринэн онно тахсан хоннубут. Көрбөтөхпүн көрөн, билбэтэхпин билэн, сөрү диэн сөҕөн кэлбитим. Бастатан, дьахтар диэн суоҕа. Астарын бэйэлэрэ кимнээҕэр миньигэстик астанар эбиттэр. Арыгыны тойонноро көнүллээбэт, саллааттар курдук хамааныанан

сылдьаллар эбит. Иккиһинэн, ханна баҕарар бэрээдэк. Хочуолунайга бара сыряттыбыт. Ханна да буоларын курдук, буруо-тараа, кир-хох ортотугар таҥаспын киртитиэм диэн сэрэнэ-сэрэнэ үктэнэн киирбитим баара — муостата кыраскалаах, ып-ыраас, киһи үктэниэн да бэйэтэ тардынар буолан биэрдэ. Атахпыт таҥаһын устан, таапачыка кэтэн бардыбыт. Ханна да быыл суох курдук. Бэркиһээн, тарбахпынан сылытар турбаны сотон ыллым, туох да быыла баара көстүбэт. Дьэ, бэрээдэк диэ, сөҕүмэр! Үсүһүнэн, биһиэхэ буор босхо көмөлөспүттэрэ. Массыынам туругун, туоҕа мөлтөҕүн туоһуластылар. Сарсыарда массыынабыт көрүллэн, арыыта уларытыллан, уматыга кутуллан айанныырга бэлэм турар эбит. Остуоруйа диэн сымыйа. Хойукка диэри дьоҥҥо-сэргэҕэ ыраастык олоруу холобурун быһыытынан сөҕөнмахтайан кэпсиирим. Толкуйдаан көрдөххө, ырааһырыы ханна да кыаллар суол. Ылсыахха эрэ кэрэх. Холобур, Нерюнгри — Арассыыйа биир ыраас куората.

Атырдьах ыйын 19 күнүгэр 1991 сыллаахха араадьыйанан 8 киһилээх ГКЧП тэриллибитин туһунан соһуччу биллэрии биэрбиттэрэ. Онно билбиппит: Москубаҕа өрө туруу буолбут. Ону вице-бэрэсидьиэн Янаев салайбыт. Хамыыһыйаҕа киирбиттэр: премьер-миниистир Павлов, Оборона миниистирэ Язов, КГБ миниистирэ Крючков, Оборона Сэбиэтин солбуйар бэрэссэдээтэлэ Бакланов, ИДьМ миниистирэ Пуго, Тыа үлэһиттэрин Сойууһун бэрэссэдээтэлэ Стародубцев, Судаарыстыба тэрилтэлэрин Ассоциацияларын бэрэссэдээтэлэ Тизяков. Ити кэмҥэ ССРС бэрэсидьиэнэ Горбачев М.С. кэргэнинээн Крымҥа даачаҕа сынньана сылдьара. Онно кинини кэлэрин-барарын хааччахтаабыттар, сибээһин быспыттар. РСФСР бэрэсидьиэнэ Ельцин Б.Н. (*1991 сыл бэс ыйын 12 күнүгэр ити дуоһунаска бүттүүн куоластааһынынан быыбардаммыта*) Арассыыйа гражданнарыгар ыҥырыы таһаарбыта уонна Үрүҥ Дьиэни иилээн турар Таманскай дивизия таанкаларын үрдүттэн путчистары өйөөбөтүн туһунан уоттаах-төлөннөөх тыллары эппитэ. Путч үс суукка устата барбыта. Үрүҥ Дьиэни ытыалаабыттара, араадьыйа дьиэтин былдьыы сатаабыттара. Ити кэнниттэн ИДьМ миниистирэ Пуго ытыммыта, ГКЧП атын чилиэннэрэ тутуллан хааллыбыттара. Сууттуу сатаабыттара да кыайбатахтара. Сорохторо кэлин депутаат буолбуттара.

Ити күннэргэ биир сарсыарда үлэбэр тиийбитим: шрифтограмма кэлэ сытара. Онно Москубаҕа былааһы былдьыы сатаабыттарын, ити сыһатын туһунан суруйбуттар. Итиэннэ партия райкомун хосторун уонна гараажтарын хатыыр уонна бэчээттиир туһунан кытаанах ыйыы оҥорбуттар. ОБХСС ыстаарсай инспекторын Б.В. Ковалевскайы илдьэ Солнечнайга бардым. Исполком бэрэссэдээтэлигэр киирэн кэпсээтим да киһим билэн олороро. Онон ИДьМ дьаһалын толорбутунан бардыбыт. Кининэн райком саҥа талыллыбыт маҥнайгы сэкирэтээрин Шевченко Л.Н. ыҥыртаран ыллым.

— Дойдуга тахсыбыт быһыынымайгыны истэн билэ-көрө сырыттаҕыҥ. Миэхэ үөһэттэн ыйыы кэллэ: гараажкытын, хосторгут аанын барытын бэчээттиир туһунан. Онон бүгүн биир да массыына гараажтан тахсыа суохтаах. Хосторгутуттан тус бэйэҕит малларгытын ылыҥ уонна тугу да тыытыманг. Сейфэлэргитин бэйэҕит бэчээккитинэн бэчээттээҥ. Барытыгар 15 мүнүүтэни биэрэбин. Ааннаргытын Борис Васильевич бэчээттиэҕэ, — диэн кытаанахтык сэрэттим.

Ити курдук былаас биһиэхэ туох да айдаана суох уларыйбыта. Күнүс Шевченко Л.Н. райком көрүдүөрүгэр көрсөн:

— Аны эйигин кытта хаһан да дорооболоһуом суоҕа, — диэн «куттаан» аастыта.

Ол эрэн, кинилиин киһилии сыһыаммытын сүтэрбэтэхпит. Людмила Николаевна, дьиҥэр, бастакы сэкирэтээринэн хостору бэчээттиэхпит биир эрэ хонук иннинэ быыбардаммыта. Партия оройуоннааҕы конференцията ити иннинэ бастакы сэкирэтээринэн, барбыт киһи оннугар, Г.Н. Максимовы кистэлэҥ куоластааһынынан талбыта. Кини онно сөбүлэспэтэҕэ. Ол иһин мунньаҕы көһөрөргө тиийбиттэрэ. Иккис да сырыыга Гаврил Николаевич сөбүлэммэтэҕэ, райсэбиэт бэрэссэдээтэлинэн хаалбыта. Баара суоҕа иккис этээстэн үһүскэ тахсыахтаах этэ. Ону кини баҕарбатаҕа, кыайбатахтара да. Улахан мөккүөр кэнниттэн райком хонтуруоллуур хамыыһыйатын бэрэссэдээтэлэ Л.Н. Шевченконы талбыттара.

Онтон оройуон баһылыктарын анааһын саҕаламмыта. Биһиги, сөптөөх киһилээх

буолан, кыһаллыбакка ыйаах тахсарын кэтэһэн олорбуппут. Баһылыгынан исполком бэрэссэдээтэлэ Шошин А.И. буоларыгар нэһилиэнньэ ортотугар туох да саарбахтааһын, мөккүөр суоҕа. Иккис хандьыдаатынан Максимов Г.Н. этэ. Кини:

— Миэстэбэр хаалабын, Александр Ивановиһы өйүүбүн, — диэн хаһыатынан, араадьыйанан биллэрбитэ.

Бэрэсидьиэн М.Е. Николаев өрөспүүбүлүкэ араас муннуктарыгар баһылыктары анаталаан барбыта. Биһиги тоҕо эрэ баһылыга суох син өр олорбуппут. Арай биир күн бэрэсидьиэн бэрэстэбиитэлэ кэлбит үһү диэн сурах тарҕанна. Киэһэлик миигин ыҥыртаран ылла. Михайлов диэн саха киһитэ эбит. Райком биир хоһугар олорон, үчүгэй баҕайытык сэһэргэспиппит. Хантан сылдьарбын, хаһааҥҥыттан үлэлиирбин эҥин интэриэһиргээн баран, биири чопчу ыйытта:

— Ким баһылык буолуон сөбүй, эн санааҕар?

— Шошин Александр Иванович, — бэлэм буолан, чуолкайдык эппиэттээтим.

— Өссө ким буолуон сөбүй? — киһим иккистээн ыйытта.

Мин толкуйдуу түһэн баран:

— Максимов Гаврил Николаевич буолуон сөп этэ. Ол эрэн, сөбүлэммэт, — диибин.

Киһим салгыы:

— Өссө ким буолуон сөбүй? — диэн хатылаата.

Чочумча толкуйдаан баран:

— Атын киһи ити кэннэ манна суох дии саныыбын, — диэтим.

Ону эрэ кэтэспит курдук, сирэйбинхарахпын көрөн олорон:

— Оттон Топорков Владимир Васильевич кэллэҕинэ эн туох дии саныаххыный? — диэн кэтэспэтэх өттүбүттэн киирдэ.

Владимир Васильевич Үрдүкү Сэбиэккэ үлэлии үрдээн барбыта. Мин санаабар, төннөн, баһылыгынан кэллэҕинэ намтааһын курдук буолара.

— Кини мантан үрдээн барбыта. Бука, кэлбэтэ буолуо, — диэн санаабын аһаҕастык эттим.

— Арай кэллин? — киһим, ис киирбэхтик көрө-көрө, холку баҕайытык ыйытардыы саҥарда.

— Владимир Васильевыһы хайаҕа өйөөбөттөр, нэһилиэнньэ үксэ хайаҕа олорор, — диэн дьон санаатын быһааран биэрдим.

Итинэн кэпсэтиибит бүппүтэ. Сарсыныгар, бадаҕа, төттөрү көппүтэ.

Аҕыйах хоноот, промышленность миниистирэ Красноштанов Топоркову аҕалан, райком мунньахтыыр саалыгар мустубут салайааччыларга оройуон баһылыгын быһыытынан билиһиннэрбитэ. Хата, билэр киһим кэллэ диэн испэр үөрэ санаабытым. Сотору сынньалаҥ биллэрбиттэрэ. Топорков супту хааман кэлэн, хоско ыҥыран киллэрбитэ.

— Тоҕо кэлии киһини Шошины өйүүгүн? Биир да оскуоланы туттарбата буолбат дуо, тоҕо миигин өйөөбөккүн? — эҥин диэн дойдохтоон барда.

Аҕыйах хоноот, исполкомтан төлөпүөннүү сырыттылар:

— Топорков эйиэхэ ИДьМҥа «тэлиэгэ» ыытта, — диэн.

Бэрэбиэркэ кэлэрин кэтэстим да кэлбэтэ. Куоракка Топорков онно-манна сылдьыбыт сураҕа иһилиннэ. «Соторутааҕыта бэрэбиэркэлээбиппит, иккиһин бэрэбиэркэлииргэ төрүөт суох», — диэн аккаастаабыттар этэ.

Кэнэммэр, Владимир Васильевич тоҕо миигин үҥсэрий диэн, эрэнэр дьоммуттан туоһуластым. Онтум баара, куораттан кэлэригэр уонча киһини испииһэктээн кэлбит эбит. «Бу дьон эйигин утара олороллор», — диэн этэн биэрбиттэр. Ол дьону былааһынан туһанан ууратан, тохтотон, сорохторугар бэрэбиэркэ ыыттаран барбыт эбит. Миэхэ туох да буолбатаҕын курдук туттубута.

Топорков В.В. кэлиэҕиттэн исполком салаалара Уус-Майа диэки көһөн барбыттара. Мин онно добуочча улахан ПОМнаах буолан, соччо кыһаллыбатаҕым. Саҥа киирэр дьону ол диэкиттэн ыларым. Сорох уопуттаах дьону хайаттан түһэрэн, Уус-Майаҕа анаталаабытым. Топорков миигин көрдөр эрэ: «Хаһан Уус-Майаҕа көһөҕүн?» — диэн туоһулаһара. Сороҕор сарсыарда: «Планёркаҕа тоҕо суоххунуй?» — диэн Уус-Майаттан эрийэн соһутара. Биир күн Солнечнайдааҕы кэбиниэтигэр ыҥырда:

— Быһаарар боппуруос элбэх, эн Уус-Майаҕа мэлдьи баар буоларыҥ ирдэнэр, — диэн эмиэ эппитин этэн барда.

— Билэриҥ курдук, онно дьиэм суох. Ким биэс киһилээх ыалы бэйэтигэр олор-

дуой? Уонна райисполком салаалара өссө да үксүлэрэ көһө иликтэр буолбат дуо?

— Уус-Майаҕа баран дьиэтэ көр, биһиги көмөлөһүөхпүт, — диэн түмүктээтэ.

Иһиттим дуу, истибэтим дуу диэт, Уус-Майалаатым. Онно ыйыталаһан, саҥа тутуллан бүппүт дьиэни сөбүгэр соҕус сыанаҕа биир баран эрэр киһи атыылыырын истэн баран көрдүм. Киһим, өссө уу харчынан буолбакка, уурумньу киниискэтигэр көһөртөрүөх буолла. Мин сөбүлээн, дьиэлэммит киһи курдук сананан, Топорковка тиийэн кэпсээтим. Киһим сөбүлэстэ, харчытын төлүөх буолла. Аҕыйах хонон баран истибитим: ол дьиэни култуура салаатын сэбиэдиссэйигэр А.А. Атласоваҕа атыылаһан биэрбит этэ.

Дьокуускайга диспансеризацияҕа сылдьан, министиэристибэҕэ улахан уларыйыылар буолаары туралларын истибитим. Миниистир В.С. Федоровка киирэ сылдьыбытым. Кини Топоркову уруккуттан билэр киһитэ эбит. Охрана управлениетыгар бастаан утаа солбуйааччы дуоһунаһыгар ылыах буолан эрэннэрбитэ.

Сайын ортото оройуон киинэ Уус-Майаҕа төттөрү көһөрө үөһэнэн быһаарыллан бүппүтэ. Райисполком бары отделлара хайаттан түһэн барбыттара. Мин Дьокуускайга ананарым туһунан дьаһалы күүтэ сылдьыбытым. Саҥа начальник кэлэн, бэйэтэ каадыр боппуруостарын быһаарыа диэн дьону улаханнык хамсаппатаҕым.

Ол сырыттахпына, атырдьах ыйын бүтүүтэ быһыылааҕа, Эльдиканҥа саалаах саба түһүү буолбута. Гусев диэн урут сууттаммыт киһи арыгылаан баран, бииргэ аһаспыт дьонун биирдэстэрин булт саатынан ытан өлөрбүт, иккиһин олоппоһунан төбөҕө охсон дөйүппүт. Дьону өлөрдүм диэн санааттан куотардыы, өрүскэ тиийбит. Харабылы саанан тирээн, мотуордаах тыынан Хаандыга диэки куоппут. ПОМ начальнига Наугольных О.А. миэхэ биллэрээт, кэнниттэн эккирэтиини тэрийбит. Мин миниистиргэ биллэрдим. Кини ОМОНнары ыытыах буолла.

— Бэйэҥ Уус-Майаҕа кэл, Эльдиканҥа биир солбуйааччыгын ыыт. Эһиэхэ бүгүн бэрэсидьиэн М.Е. Николаев көтөр буолла. Кини сылдьар сиригэр бэрээдэги тэрий, — диэн ыйыы биэрдэ.

ОМОНнары көрсөн, ханна тоһуйуохха сөбүн үөһэттэн көрөн этэн биэрэн баран, Уус-Майаҕа кэлэн түспүтүм. Былаан оҥорон үлэлээбитинэн барбыппыт. Кэтэспиттэрин курдук, Михаил Ефимович көтөн кэлээт, салайааччылары кытта көрсүбүтүнэн барбыта.

Сарсыарда оройуон салайааччыларыгар улахан мунньаҕы ыытта. Мунньах бүтүүтэ аҕыйах киһини хаалларда, биһиги бүтэн таҕыстыбыт. Сэкирэтээр хоһугар Дьокуускайтан сылдьар билэр киһибин көрсөн сэһэргэстим. Онтон киһим:

— Бэҕэһээ киэһэ эн тускунан кыра кэпсэтии буолла, — диэн соһутта.

Киэһэ Топорков аҕыйах киһини остолобуой анал саалатыгар ыҥыран аһаппыт. Саҥардыы аһаан иһэн, бэрэсидьиэни кытта кэпсэтэр атын кыһалҕа суоҕар дылы:

— Буруй оҥоһуута кэлин биһиэхэ улаатта. Милииссийэ начальнига Емельянов үлэтэ мөлтөх. Ол түмүгэр көмүс тутуллубат буолла, — диэбит.

Ону быһа түһэн, Михаил Ефимович:

— Бэйи, тохтоо эрэ! Кини кэлиэҕиттэн буруйу оҥоруу манна лаппа аччаабыт. Быйыл хаһааҥҥытааҕар да элбэх, 5 киилэттэн ордук, көмүһү туппуттар. Тугуй, Владимир Васильевич, олохтоох балаһыанньаны билбэккин дуу, хайдаҕый? — диэн баһылыгы саҥата суох ыыппыт.

Ол кэнниттэн мин туспунан кэпсэтии тохтообут. Топорков ити кэнниттэн киһилии кэпсэтэр, илиитин биэрэн дорооболоһор буолбута. Киһиэхэ кыра да наада.

Сарсыныгар сарсыарда Михаил Ефимовиһы атаара авиапорка киирдибит. Кини массыынаттан түһээт, сөмөлүөт диэки хаама турда. Топорковтаах бэрэсидьиэн кэнниттэн барыах курдук гынан иһэн, эмискэ тохтоот, төттөрү массыыналарын диэки бардылар. Мин бэрэсидьиэни ситэн кэлэн дорооболостум уонна саалаах саба түһүүнү оҥорбут киһи тутуллубутун туһунан сиһилии кэпсээтим. Ону болҕойон иһиттэ уонна этэҥҥэ туппуппут иһин махталын биллэрдэ. Илиитин биэрээт, сөмөлүөт диэки салгыы бара турда.

Массыынам аттыгар кэлэн, сөмөлүөт көтөрүн кэтэстим. Топорковтаах хас да буолан туһунан туран, Уус-Майаҕа ыыппыт массыыналарын кэтэһэллэр. Туох эрэ наадалааҕы умнубут курдуктар. «Мин эбитим буоллар кэтэһэн бэрт», — диэн испэр санааппын кытта сөмөлүөт биинтэлэрэ эргийэн киирэн бардылар. Уус-Майа диэкиттэн быылы өрө бурҕатан массыына иһэрэ көһүннэ.

Сөмөлүөт көтөн тахсар сирин диэки сүүрэ турда...

От ыйын 22 күнүгэр 1991 сыллаахха Арассыыйа бэрэсидьиэнэ Б.Н. Ельцин партия, о.д.а. уопсастыбаннай хамсааһыннар судаарыстыба тэрилтэлэрин иһинэн үлэлэрин тохтотор туһунан ыйааҕа тахсыбыта. Онон министиэристибэҕэ политотделлар үлэлэрэ тохтообута. Биһиэхэ эмиэ ол туһунан ыйыы кэлбитэ. Замполитым Родион Николаевиһы кытта сүбэлэһэн баран, хомуньуустары хомуйдубут. Ол мунньахха бастакынан тыл ылбытым.

— Маҥнайгы сүһүөх партия тэрилтэтин биһиги систиэмэттэн таһаардылар. Ол туһунан бирикээһи бу тутан олоробун. Хомуньуустар састаап ортотугар элбэх үлэни ыытан кэлбиттэрин тоһоҕолоон бэлиэтиибин. Ордук дьиссипилиинэ, бэрээдэк боппуруостарыгар, каадыры аттаран туруорууга. Ол эрэн, биһиги — саллааттарбыт, үөһэттэн кэлбит хамаанданы хайаан да толоруохтаахпыт, өскөтүн ыйыы сокуону тосту кэспэт буоллаҕына. Манна ыйыллыбытынан милиссийэ хомуньуустара олорор сирдэринэн партия маҥнайгы сүһүөх тэрилтэлэригэр сыстан үлэлиэхтээхтэр. Мин, милииссийэ начальнига, хайдах да «дворовай» хамаандаҕа киирсэн, үлэм-хамнаһым туһунан быһаарсар, ырытыһар былааным да, бураабым да суох. Онон бэйэм баҕа өттүбүнэн партияттан тахсабын, — диэбиппин бары саҥата суох ньимийэн олорон иһиттилэр.

Миигин өйөөн, хас да киһи тыл эттэ. Родион Николаевич эрэ партияҕа хааларын туһунан биллэрдэ. Мунньахпыт боротокуолун уонна партия чилиэнэ буоларбытын туоһулуур билиэттэрбитин хомуйан, сарсыныгар кини райкомҥа илдьэн биэрбитэ.

Хайалаах дойду буолан, массыынанан сылдьарга сэрэхтээҕэ. Араас кыбычыына, кыараҕас суола, эрийэ-буруйа барыыта, наһаа тосту токуруйуулара элбэҕэ. Төһө да үлэһиттэргин сотору-сотору сэрэппитиҥ иһин, барытын өтө көрбөккүн. Ол иһин суолга саахалланыы, хайаттан да мүччү туттуулар сөп буола-буола тахсааччылар. Бастакы сылларбар Талмаза Н.А., Звездочкаҕа баран иһэн, хайаттан түһэн тыына быстыбыта. Холуобунай ирдэбил ыстаарсай инспектора Лапшин А.М. Ыныкчааҥҥа баран иһэн, массыината уонча миэтэрэни хайаттан көтөн баран тура түспүтэ, бэйэтэ туох да буолбатаҕа. Оттон отдел старшината Огнев А.Д. Югорёноктан иһэн, сабыс-саҥа хаайыылаахтары тиэйэр спецмассыынаны туруорсан-туруорсан ылбыппытын түҥнэрбитэ.

Бу дойду сирин-уотун, олохтоох дьонун олус сөбүлээбитим. Булда элбэҕэ, сирин аһа дэлэйэ сөхтөрөрө. Күпкэ Иванов Бүөтүр Бөтүрүөбүс оҕонньор тыыннааҕар бииргэ бултаан, балыктаан, уолаттарын кытта билсэн, отделение управляющайа И.К. Апросимовы кытта табаарыстаһан уоппускабын онно ыытарым. Аллаах Үүҥҥэ баар Аанча үрэххэ олорор булчут Ульяналаахха хаста да тиийэ сылдьан, олохтоох дьон киһиэхэ амарах сыһыаннарын, эбэҥкилэр айылҕа оҕото буолалларын эппинэн-хааммынан билбитим.

Бүөтүр Бөтүрүөбүс сэрии кэнниттэн кылгас кэмҥэ милииссийэҕэ үлэлии сылдьыбыт. Аллаахтан көмүһү халаабыт Шумилов баандатын тутууну үчүгэйдик өйдүүрэ. Оччолорго илиитигэр сэниэлээх, атаҕынан кыанара үһү: «Дьокуускай куоракка атах оонньуутун күрэхтэһиитигэр саппыкым сототугар тобус-толору кумааҕы харчы симиниилээх ойон бастыырым», — диэн кэпсиирэ. Олору туоһулуур суруктар билигин да оҕолоругар бааллар. Сайын Эльдиканҥа командировкаҕа сылдьан, өрүс унуор мотуорканан бырахтаран баран, сатыы оҕонньор үүтээнигэр быһа тиийэн хонорум. Биир сарсыарда илимнэрин көрөн кэллэ. Элгээҥҥэ тимир сиэккэҕэ собо бөҕө уста сылдьара:

— Дьэ, төһө балыгы дьиэҕэр илдьэ бараҕын? Итинтэн сөп буоларгынан ыл, — диэтэ.

Төһөнү илдьэрбин билбэт буолан:

— Чэ, биэс уон собо сөп буолар ини, — диэтим.

Ааҕан, лэһигирэс хамныы сылдьар соболору куул иһигэр бараҕаттаата. Көтөҕөн көрдүм:

— Ээ, чэпчэки эбит. Өссө угуохха, — диэтим.

— Эн холгор кыра буоллаҕа дии, — оҕонньор өссө сүүрбэ талыы собону укта.

«Өрүскэ диэри тиийбит киһи дьиэтигэр тиэрдэр ини. Онно табаарыс элбэх», — дии санаатым. Көтөҕөн көрөн баран:

— Чэ, өлө-сүтэ, сүүскэ тириэрдиэххэ. Кэпсии да сылдьарга үчүгэй буолуо, — диэн киһиргии быһыытыйдым.

Бүөтүр Бөтүрүөбүс, көтөхсөн, сүгэҺэрбин санныбар уура-уура:

— Дьэ, ити киһи быһыыта, — диэн хайгыы хаалбыта.

Ортотугар сынньанан син тыыны булларбытым.

1991 сыллаахха саас, сулуһум эбиллэн, подполковник буолбутум. Биэс сыл кэриҥэ биллибэккэ ааспыта. Манна кыра уолум оскуолаҕа киирбитэ, улаханым бүтэрбитэ.

16.04.05.

СЭРГЭ

Сэргэ былыр ыал аайы баара эбитэ үһү. Ыраахтан-чугастан кэлбит дьон көлөлөрүн барбатын диэн онно баайаллара. Ону тэҥэ итэҕэл сэргэтэ баар буола сылдьыбытын, айыыларга анаан биһиги өбүгэлэрбит сэргэ туруоралларын сураҕын эрэ истэбит. Билигин да эргэ өтөхтөр аттыларыгар урукку олох кэрэһилэрэ самнаһан туралларын көрүөххэ сөп. Олох сайдан, аны тиэргэн сэргэтэ киэргэл эрэ быһыытынан хаалла. Ону тэҥэ ыһыахха анаан, үөрэх бүтүүтүнэн, араас үбүлүөйдэринэн сэргэлэри алаастар кытыыларыгар, үрэхтэр, өрүстэр тумулларыгар туруорар буоллулар. Сөп даҕаны, билиҥҥи үйэҕэ ханнык көлөбүтүн баайаары.

Уус-Майаҕа үлэлээбитим иккис сылыгар дьиэ-уот тиийбэккэ охрана отделын салайааччытыгар А.Е. Ивановка сүбэлээн, Ыныкчааҥҥа хонтуора туттаттарбытым. Оччолорго охрана үптээх этэ. Дьиэ тутуллан, ол малааһыныгар ыҥырыллан тиийдим. Бары сулууспалар тус-туһунан хостонон үлэлииргэ бэртээхэй усулуобуйа тэриллибитэ.

Иванов саҥа хоһугар ыҥыран киллэрдэ. Киирдим да киэҥигэр хараҕым хатанна. Мин үлэлиир хоспор тэҥнээтэххэ, түөрт төгүлүнэн ордук иэннээх курдуга:

— Анатолий Егорович, улахан алҕаһы оҥорбуккун, — диибин.

— Туох буруйу эмиэ оҥордомуй? Бүгүн хайҕанарым буолуо дии санаабытым... — киһим соһуйбуттуу сирэйбин-харахпын одуулаһар.

— Биллэн турар, үтүө дьыаланы оҥорбуккун, онно мөккүөр суох. Ол туһунан остуолга кэпсэтиэхпит. Оттон санаан көр эрэ: мин хоспун, эн хоскун. Туох эмит уратылаах дуо?

— Хос хос курдук. Биллэн турар, миэнэ саҥа уонна киэҥ да курдук буолуо.

— Эн Украинаҕа сылдьар курдук саныыгын быһыылаах, Саха сиригэр олороргун умнума, — диибин, киһим, тугу этээри гыммыппын сэрэйбэт буолан, мүлүк-халык буолла.

— Бу дойдуга былыр-былыргыттан үгэс баар: тойон туруорбут сэргэтиттэн ордук модьу уонна үрдүк гына сэргэни туруорбаттар. Ол мас суоҕуттан буолбатах, ытыктыылларыттан тахсар.

— Сэргэ сэргэтинэн буоллаҕа дии. Мин үлэлиир хоһум онно туох сыһыаннааҕый? — Анатолий Егорович өйдөөбөтө.

— Өйдүүрүҥ туһугар дьиэбитин атастастахпытына сөп буолсу, мин эн хоскор киириэм, эн мин хоспор таҕыс. Атын хосторго солбуйааччыларбын киллэртиэм. Эн биһиги отделбыт салаата буоларгын умна илик инигин?

— Хайдах буоллуҥ? Манна остуорастар, монтёрдар олорон үлэлииллэр ээ, — киһим кыйаханан барыах курдук буолла.

— Олор үлэлиир миэстэлэрин уларытар улахан дьыала буолбатах. Анатолий Егорович, уоскуй. Мин итини эйиэхэ өскүөрүтүн эттим.

— Баарыҥҥаттан инньэ диэххин. Ас тымныйаары гынна. Остуолга олорорго сөп буолла, — киһим кэпсэтии атын хайысханан бараары гыммытын сэрэйэн тиэтэйэн барда.

— Ыксаама. Өбүгэлэр үгэстэрин кэһии аньыы буолар. Биһиги, аньыыны оҥорбот гына, атыннык дьаһаннахпытына табыллар.

— Дьэ-дьэ. Ити сөп буолуо.

— Маннык дии саныыбын. Кырдьык, хоһум ыт уйатын саҕа. Эн тутууга уопутурдуҥ, манна уһуннук үлэлээтиҥ. Көмүсчүттэри кытта кэпсэтэн, отделга сыһыары эбии икки хосто туттарыахха. Ону баҕас кыайар инибит?

— Сарсыҥҥыттан саҕалыырбытын көҥүллүүр инигин? — киһим үөрэн сэгэс гына түстэ.

— Дьэ, ити киһи тыла, ити туһунан кэлин өссө кэпсэтиэхпит. Ас сойдоҕо.

Балтараа ый курдугунан тутуубутун бүтэрэн, бухгалтер хоһун бирикээскэ сөп түбэһиннэрэн эбии бөҕөргөтөн, кэбиниэттэрбитигэр киирбиппит. Начальник хоһун Анатолий Егорович киэнинээҕэр миэтэрэ аҥаарынан кэтит гына туттарбытым.

АХТЫЛҔАН ЫРЫАТА

Д. Мухин тыллара *М. Емельянов мелодията*

Ахтабыт аҕабыт алааһын,
Андылаах, соболоох күөллэрин,
Бэттиэмэ үүнүүлээх хочотун
Сайылык ыалларын түптэтин.

Хос ырыата:
Ол иһин бу маннык мустаммыт —
Оһуохай ырыатын этэбит.
Сахалыы тылынан кэпсэтэн —
Дуоһуйа сынньанан ылабыт.

Төрөөбүт тиэргэнтэн тэйэммит —
Туһунан дьылҕаны тыырдыбыт.
Көмүһүү-алмааһы хостооммут —
Күүспүтүн, сааспытын биэрдибит.

Туох буолуой хойутаан хааллахха,
Хоно да, өрүү да сылдьарбыт.
Аламай сырдык күн кэриэтэ
Биһиги истиҥник көрсөрбүт.

Ол иһин сүрэхпит дьулуһар,
Түмсүөҕүҥ диэн оргууй сипсийэр
Үлэттэн дьоллорун булуммут
Үтүөкэн майгылаах дьонугар.

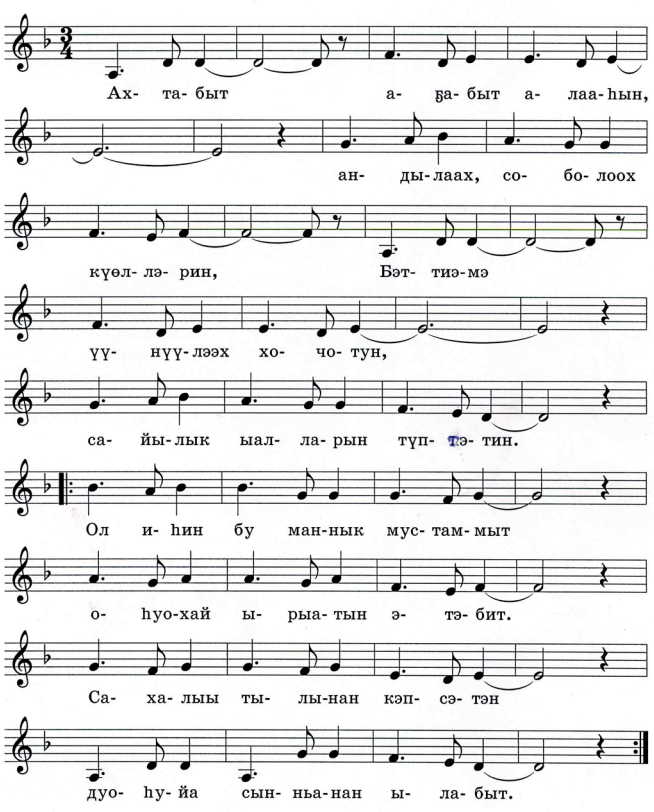

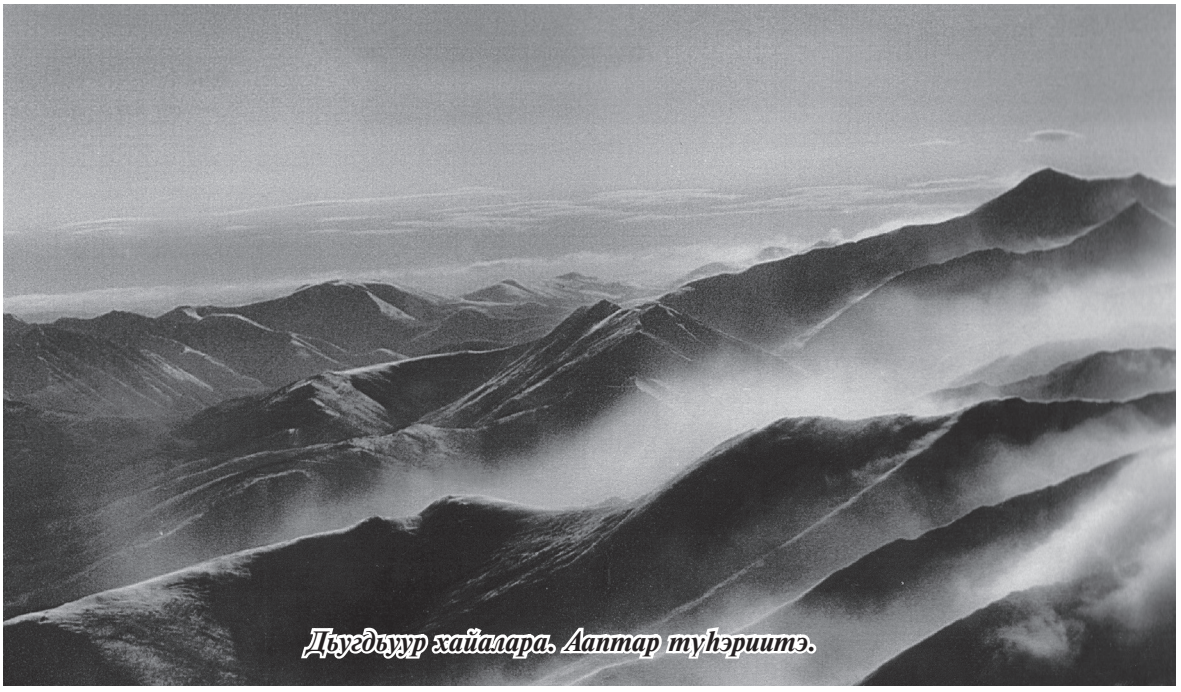
Дьүгдьүүр хайалара. Ааптар түһэриитэ.

«ИПТОМ»

Бастаан тиийдэҕим утаа лесхоз үлэһитэ Власьева Валентина Васильевна кэлбиппин истэн, үлэбиттэн булан ылла. Маар оскуолатыгар сүүрэн-көтөн тэлимэхтэнэ сылдьыбыт кыыс сыта да суох буолбут. Күн-дьыл биһигини кэтэһэн туруо дуо, үөрэх бүтэрэн, идэ ылан, Власьев Алексей Самсонович диэн биргэ үөрэммит уолугар кэргэн тахсан, уоллаах кыыс оҕолонон, мэлдьи толору астаах остуоллаах саха далбар хотуна буолбут этэ. Киниэхэ киинээн, саха ыаллара билсэн, оҕолорбут биргэ оонньоон, сир астаан, булгаан олоҕуран барбыппыт.

Култуура салаатын сэбиэдиссэйэ Харайбатова О.М. көҕүлээһининэн сыл аайы Саҥа дьыл бырааһынньыгар кулуупка сахалыы дьоро киэһэлэри ыытарбыт. Кэргэним Оля тэрилтэтигэр саха култууратын туһунан куруһуок ыытара. Самаан сайын эргиллэн «сэттэ айыы сэлэһэр, тоҕус айыы тоҕуоруһар» кэмэ кэллэҕинэ, Ааллаах кытылыгар кэмбинээттэри ыҥыран ыһыах ыһарбыт.

Кэлин биир-икки ыалга мустар түбүктээх буолан, улахан бырааһынньыктары үллэстэн көрсөр буолбуппут. Саҥа дьылы эрэ дьиэбитигэр ылар буоламмыт, ити түбүктээх, кэтэһиилээх, Тымныы оҕонньордоох бырааһынньыгы биһиги ыларбытын ким да утарсыбатаҕа. Атын бэлиэ күннэри бэргэһэ иһэ быһаарбыта. Кронниковтарга — Дьахтар күнэ, Мухиннарга — Өктөөп, Ивановтарга — Аармыйа күнэ, Смирниковтарга Маай түбэспиттэрэ. Олус көхтөөх, умнуллубат кэрэ киэһэлэр буолаллара. Миннъигэс астар, аһыы да утахтар, көрдөөх оонньуулар, куонкурустар, күрэхтэһиилэр бааллара. Оҕолор көрдөөх мучумааннара, саха нарын ырыата, оһуокай да түһүлгэтэ манна дьиэрэйэрэ, саҥа хоһоон да ааҕыллара, саҥа ырыа да ылланара.

Саҥа дьылы көрсө ыаллар бары эрдэттэн бэлэмнэнэллэрэ. Бу сылы түмүктүүр биир бастыҥ күнү чыҥха атыннык көрсөрбүт. Бастакытынан, Тымныы оҕонньор кэлэрэ. Итиннэ Дмитрий Романовичтан ордук сахалыы имигэс тыллаах, сааһынан да, саҥатынан да барсар киһи суоҕа. Иккиһинэн, Тымныы оҕонньору оҕолор бары маскараат көстүүмэ тиктэн көрсөллөрө, хоһоон ааҕаллара, ырыа ыллыыллара. Тымныы оҕонньор барыларыгар кэһиилээх буолара. Үсүһүнэн, хас биирдии ыал, анаан-минээн, эркин хаһыата таһаарара. Онно ыал туох ситиһиилээх Саҥа дьылы көрсөрүн кэпсиирэ, дьоннорбут, табаарыстарбыт туһунан айымньылары-ойуулары ким тугу сатыырынан оҥороро. Биһиги «ИПТОМ» диэн ааттаах хаһыаты таһаарарбыт. Ити биһиги ааттарбыт бастакы буукубалара: Иван, Проня, Таня, Оля, Май. Төрдүһүнэн, кыралыын-улаханныын отучча буолан, бары биһиэхэ хонорбут. Сарсыарда дойдубут бөдөҥ, эмис соботун миинин иһэн үөрэн-көтөн тарҕаһарбыт. Ити курдук иллээхтик-эйэлээхтик биир дьиэ кэргэн курдук санаһан, үлэ бөҕөтүн үлэлээн дойдубут биир кэрэ көстүүлээх сиригэр олорон ааспыппыт.

МАЙДАҔА

Төһө да уоппускам саҕаланнар, утуйа сыппакка эрдэ турдум. Бүгүн бултуу, Уус-Майанан Күпкэ барыахтаахпын. Алта чааска сонуннары истээри, утуйар хоско турар тэлэбиисэри холбоотум. Кыратык хойутаабыппын, үрдүк баҕайы дьиэҕэ сөмөлүөт кэлэн саалынна. «Эмиэ видиги көрдөрөллөр быһыылаах», — диэх курдук санаан эрдэхпитинэ, дииктэр отой да атыны кэпсээн утуйар уубутун көтүттэ.

Эмиэрикэҕэ терракт буолбут! Икки сөмөлүөт биир кэмҥэ, биирдэрэ Нью-Йорк саамай үрдүк дьиэтигэр кэлэн сааллан, отой да иһирдьэ киирдэ, иккиһэ Пентагоҥҥа туһулаан көтөн испитин тириэрдибэтилэр. Ону көрөөт: «Аны уоппускаттан төттөрү ыҥырыахтара», — диэн сэрэх санааттан түргэнник хомунан, авиапорка киирэн, Уус-Майаҕа көттүм.

Уус-Майаҕа вневедомственнай охрана

начальнигар А.В. Абрамовка тохтоотум. Күпкэ аанан иһэрбин истэн:

— Эн ыксаама. Тайахтыырга тымныы түһэ илик. Маайа үрэххэ тахсан балыктыахха. Мотуор баар. Биһиги үлэһиппит Игорь барсарга бэлэм. Маайа саамай тупсан турар кэмэ. Үчүгэй хаартыскалары түһэриэҥ да, балыктыахпыт да. Сүүрбэччэ көһү өксөйүөхпүт. Онно олорор дьону кытта кэпсэтиилээхпит, — диэн Александр Витальевич былааммын тосту уларытардыы тыл киллэрдэ.

Дьиҥинэн ыллахха, уоппускаҕа сылдьар киһи быһыытынан ханна баҕарар хонон-өрөөн хаалыахпын да сөп. Үлэлээбит сирим буолан билэр-көрөр киһим оройуоҥҥа элбэх. Сашаны кытта балыкка да, булка да сылдьыбатах киһим. Ол да буоллар: «Күпкэ Ивановтар кыратык күүтэ түстүннэр. Хаһан кэлэрбин чуолкай эппэтэҕим», — диэн бэйэбин бэйэм уоскутуна санаатым. Үлэлии сылдьан, биирдэ да быыс булан, Маайа үрэххэ сылдьыбатаҕым. Ити дойдуга үктэммит эрэ киһи хайгыыр, астынар сирэ. Саша кэпсээнинэн барыта бэлэм курдук. Уонна кэпсэтиилээх дьоҥҥо бэлэмнэ тиийэр барыыстаах да буоллаҕа. Итиэннэ хаһан да өрүскэ илиминэн балыктаан көрбөтөҕүм. Биир үксүн ол тартаҕа буолуо, хааларга сөбүлэстим.

Маайа үрэҕэ уутун хаптал хайа үрдэллэриттэн ылан, сүүрүгүн дохсуннук халыһытан, Аллан өрүскэ кэлэн түһэр. Ол утарыта Уус-Майа бөһүөлэгэ турар. Киһи билэр ордук улахан салааларынан Айыым, Үүдэмэ буолаллар. Көмүсчүттэр суолларын батан, Үүдэмэҕэ сылдьыбыттаахпын. Урут Маайа тардыыларыгар көмүс хостонор эрдэҕинэ, элбэх бөһүөлэктэр үөскээн сылдьыбыттар. Көмүсчүттэр таһаҕастарын Маайа устун борохуотунан таһааралларa үһү. Билигин ол диэки көмүс хостоммотоҕо ыраппыт. Бөһүөлэктэр оннулара эрэ хаалбыт. Ол оннугар атын үрэхтэргэ саҥа бөһүөлэктэр тутуллубуттар. Мин кэммэр үлэлээн ньиргитэ олорбут бэрт обургу бөһүөлэктэр Ыныкчаан, Аллаах Үүн, Бриндакит сабылыннылар. Аҕыйах сылынан атын да бөһүөлэктэргэ көмүс хостонон бүтүө. Саҥалыы тутуулаах хаарыан бөһүөлэктэр эмиэ кимиэхэ да наадата суох буолан ыһыллыахтара-тоҕуллуохтара турдаҕа.

Сарсыныгар, уматыкпыт элбэх буолан, икки тыынан барар буоллубут. Эбиэт иннинэ хоҥуннубут. Алланы туораан Маайаны өксөйдүбүт. Олохтоох эбэҥкилэр бу үрэҕи Майда диэн ааттыыллар. Санаабар бытаан курдукпут. Үчүгэйдик бардахпытына, 4-5 чааһынан тиийиэхтээхпит. Чаас курдук айаннаан баран, ырааппакка үрэх үрдүгэр турар үүтээҥҥэ туораатыбыт.

— Эн манна биһигини кэтэс. Мотуорбут кыайан тардыммат, саппаас чаас аҕаллахпытына сатаныыһы, — диэт, дьонум дьиэлэрин диэки дьүккүтэ турдулар.

Мин чэй оргутунан истим. Дьонум

"Мая", "Маайа" буолбут Майда үрэх. Аалтар түһэриитэ.

икки чаас курдугунан төнүннүлэр. Эмиэ айаннаабытынан бардыбыт. Уруккуттан эбиллии суох курдук. Киэһэрэн, күн тыа кэтэҕэр түстэ. Үрдүк сыырдаах сиргэ кэлэн тохтоотубут. Үөһэ диэки барар суол омооно баар эбит. Ону батан тахсыбыппыт саҥатык үүтээн турар. Дьонум мотуордарын оҥосто, эмиэ миигин хаалларaат, дьиэлээтилэр. Мин мас мастаан оһохпун отуннум. Таһырдьа уот оттон, чэй оргутуннум. Халлаан хараҥарда. Ыгыччы аһаан баран утуйарга бардым.

Сарсыарда халлаан сырдыыта уһугуннум. Туран, таһырдьа уот отуннум. Солуурчахха уу баһан таһааран, оллооҥҥо оргута уурдум. Ол сылдьан көрдөхпүнэ, үөһэ диэкиттэн мотуордаах тыы кэлэн дьиэм анныгар тохтоото. Икки киһи түстэ. Сыыр үрдүттэн көрөн турабын. Иккиэн пуормалаахтар (билигин бэтэринээр кытта пуормалаах), айылҕа харыстабылын дьоно быһыылаахтар. «Хантан хайдах кэлбит киһи турарый? Уунан диэҕи тыыта суох, сатыы кэллэҕэ дуу? Баҕар, дьоно балыктыы барбыттара буолуо», — диэн нууччалыы кэпсэтэ-кэпсэтэ, мин диэки сыыры тахсан иһэллэр. Онно көрбүтүм: кэнники иһэр үскэл нуучча киһитэ урут мин үлэлиирим саҕана охотинспекторынан үлэлээбит А.Я. Валеев эбит. Инники саха киһитэ иһэр. Тулуйбатым:

— Александр Якубович, эн иһэҕин дуу? Киһи билбэт гына бытыктаммыккын дии.

— Оо, эн эбиккин дуу! Көрсүбэтэх да ыраатта. Тугу гына сылдьаҕын?

— Уоппускабар Маайаны көрө сылдьабын. Урут бириэмэ булан сылдьыбатаҕым.

— Оттон тыыҥ, дьонуҥ ханналарый?

— Миэнэ миэнин курдук, мотуордар кыайан тардымматтар. Дьонум бэҕэһээ, ону көрүнэ, Уус-Майалаабыттара.

— Кимниин сылдьаҕын?

— Абрамов Сашалыын.

— Эрэйдэнэр киһи буолбуккун.

Тоҕо инньэ диэбитэ буолла? Ыйыппатым.

— Хата, чэйдиэҕиҥ. Чэй бэлэм. Баһаалыста, үүтээҥҥэ ааһыҥ.

Чэйдээн баран, ытыыга күрэхтэһии буолла. Кыайтарбатым. Дьоммут мотуордарын көрүнэн, киэһэлик кэллилэр. Хонон баран, сарсыарда ыалдьыттарбыт бөһүөлэккэ төнүннүлэр. Биһиги салгыы бардыбыт. Аара уматыктаах канистраларбытын төһө эмит хаалларбыппыт үрдүнэн сир өппөтүбүт. Биир үүтээни халлаан хараҥарыыта булан хонон абыранныбыт.

Сарсыныгар Чабдаҕа уу таһымын кээмэйдээччилэргэ тиийдибит. Барар сирбит аҥаарын эрэ кэллибит. Мөлтөх сэптэрдээх дьон салгыы баран эрэйдэниэхпит кэриэтэ тохтоотохпутуна сөп буолсу диэн, көҥүллэтэн, кинилэртэн көстөн турар үүтээҥҥэ баран олохсуйдубут. Салайааччылара Атласов Баһылай диэн саас ортолоох, тыа киһитинии аҕыйах саҥалаах, сырдык сэбэрэлээх эбээн киһитэ. Үлэһиттэрин кытта, икки-үс буолан, төгүрүк сыл олороллор үһү. Булт уопсастыбата икки этээстээх сынньалаҥ дьиэтин тутан бүтэрэн эрэр эбит. Омук дьоннорун аҕалан, халыҥ харчыларын хамсатар былааннаахтар үһү. Майда айылҕата, булда, балыга онно тоҕоостоох. Хайа баҕарар омук киһитин аҕалан кыбыстыбакка сынньатыахха сөп.

Аҕыйах хонукка илимнээн, син элбэх быйыты, сордоҥу туттаран тууһаатыбыт. Сордоҥ элбэх тутар. Бастаан утаа ону мин сөбүлээбэтим. Оҕо сылдьан, сыыс балык курдук көрөрбүт. Алыһары кытта мииннээн, биирдэ эмит сиирбит.

— Этэ кытаанах, тууһу үчүгэйдик ылымтыа, — диэн Саша уу иһэ-иһэ хайгыыр.

Нэдиэлэ курдук балыктаатыбыт. Сөптөөҕүн сырыттыбыт, кыттыгастарым кэтэстэхтэрэ буолуо диэн, сарсын барардыы, мотуордарбытын бэлэмнээтибит. Сарсыарда эрдэ туран, таһырдьа уот оттон, уу таһааран чэй оргуттум. Үүтээҥҥэ киирэн, уолаттарбын туруортаатым, бэйэм сыта түстүм.

Эмискэ уолаттар: «Тайах!» —диэбитинэн таһырдьаттан ойуоккалаһан киирэн, сааларын ылаат, мэлис гынан хааллылар. Мин бэлэм сытар фотосаабын ылыах курдук тутан көрдүм да, харабыыммын харбаат, таһырдьаны былдьастым. Кытылга сүүрэн киирэн көрбүтүм: уу кэмниир пуос уонна биһиги ыккардыбытынан тайах Чабда диэки харбаан, үрэҕи ортолообут. Кытыл устун сүүр! Сотору буолаат, пуос диэки уу мотуора эһиннэ. Биһигиттэн син тэйиччи буолан, тохтоон, туох буоларын күүтэн турдубут. Мотуордаах киһи кэлэн, харбаан иһэр тайаҕы эрийэ көтөөт, биирдэ эрэ тыаһаата. Биһиги кыл мүччү бултаабакка арбы-сарбы түһэн, саҥата суох үүтээммит диэки төнүннүбүт. Киирэн чэйдии олордохпутуна, анныбытыгар мотуор кэлэн тохтоото.

Сотору буолаат, Баһылай киирэн кэллэ:

— Баран астыаҕыҥ, бары бииргэ бултаатахпыт дии, — диэн, тайах астыыр туһунан санаабакка даҕаны, дьиэбитигэр бараары олорор дьону ыҥыртаан соһуччу үөртэ.

Таһаҕаспытын тиэнэн, барардыы, пуоска тиийдибит. Баһылайдаах кэтэһэн олороллор эбит. Саба түһэн сүллүбүт. Баһылай булгаабыт уонна дьиэлээх киһи быһыытынан тайаҕы эттээбитинэн барда. Тайах тыырбыт аҥаарынан быһыта охсон биһиэхэ биэрдэ. Бу былыргы абыычайы илдьэ сылдьар киһиэхэ ис сүрэхпиттэн махтанным уонна нуучча оройуонугар бу үгэс сүппэтэҕиттэн олус диэн үөрдүм. Оннук күө-дьаа чэйдээн баран, төһө да сүүрүккэ оҕустаран айаннаатарбыт (дьон икки чаһынан сылдьаллар) ортотугар хонон дьиэбитин буллубут. Бэркэ сынньанан, үчүгэй дьону көрсөн, интэриэһинэй каадырдары түһэрэн, эт-балык тутуурдаах Күпкэ тиийбитим. Табаарыстарым кэтэспиттэрэ ырааппыт этэ.

29.12.06.

ХААРЫАН ТАЙАХТАР...

Саҥа 1990 сыл үүннэ. Бырааһынньык этэҥҥэ ааспыт курдук. Тохсунньу 2 күнүгэр үлэбэр кэлэн, дьуһуурустуба туругун туһунан билсэ олоробун. Ол олордохпуна, Уус-Майаттан оройуон ыстаарсай охотинспектора, мин олус ытыктыыр киһим П.И. Ковлеков эрийдэ:

— Кэмбинээттэр уоран бултуулларыгар адьас да наадыйбаккыт дуу?

— Петр Иннокентьевич, Саҥа дьылынан эҕэрдэ буоллун. Сынньаммакка, сарсыарда эрдэттэн туох ааттааҕа кыыһырдыҥ?

— Хайдах кыыһырыам суоҕай? Кэмбинээт үлэһиттэрэ өссө Саҥа дьыл иннинэ бөртөлүөтүнэн сылдьан тайахтаабыттар. Ол туһунан участковай Лещенкоҕа биллэрбиппит дии. Ууга тааһы бырахпыт курдук, туох да хамсааһын тахсыбата, — киһим саҥата кытаанах.

— Петр Иннокентьевич, кыыһырбыккын уҕарыт. Мин билигин барытын билиэм. Буруйдаахтар эппиэккэ тардыллыахтара, — диэн эрдэттэн эрэннэрдим.

Бырааһынньыктыы үөрбүт-көппүт санаам сарсыардааҥҥы сиик курдук көтөн хаалла. Уус-Майаҕа бөһүөлэктээҕи отделение дьуһуурунайыгар эрийэн, балаһыанньаны биллэртэрдим. Кырдьык, ахсынньы 27

Сиэмэхтэр суолларынан. 1990 с., тохсунньу. Аапгар түһэриитэ.

күнүгэр оройуон ыстаарсай охотоведа А.Я. Валеев учаастагар сырыттаҕына, киниттэн чугас, бөртөлүөттэн ытыалаан, тайаҕы өлөрбүттэр. Ону баран көрбүт уонна Уус-Миил участковайыгар Лещенкоҕа тыллаабыт. Судургу дьыала буолбатаҕын тута сэрэйэн, бэйэм суһал бөлөҕү салайан тахсарга быһаарынным. Ханнык бөртөлүөт ол диэки ити күн көппүтүн быһаарарга сорудахтаан баран, нөҥүө сарсыарда массыынанан Уус-Майаҕа бардым. Эльдиканҥа тохтоон, В.А. Кромм диэн уопуттаах ыстаарсай силиэдэбэтэли илдьэ бардым.

Уус-Майаҕа госпромхозтары кытта кэпсэтэн, танкетка ыллыбыт. Сирдьитинэн Валеевы уонна кэрэһиттэри илдьэ сарсыарда хоҥуннубут.

Сырдыкка тиийдибит. Массыынабытын суолга хаалларан, танкеткаҕа көстүбүт. Валеев көрбүт тайаҕар быһа тиийэн көрүүнү саҕалаатыбыт. Чапанда өттүттэн танкетка кэлбит суола баар. Тайах аттынан ааспыт да киһи түһэ сылдьыбыт суола суох. Тайах тыытыллыбатах. Танкетка тоҕо эрэ тайах аттынан суол диэки төннүбэккэ салгыы барбыт. Биһиги суолга ханан киирбитин көрөөрү батыстыбыт. Өссө биир тайах тоҥон адаарыйа сытарыгар кэтилиннибит. Танкетка эмиэ таһынан ааспыт. Сотору өссө биир тайах иһэ үллэн күлтэйэ сытарыгар тиийдибит. Киһи түһэ сылдьыбатах. Салгыы танкетка тиһиликтээх суола хайа диэки барбытын хайаары батыстыбыт. Өссө биир бөдөҥ тайах үөрүттэн ырааппакка охтубут. Ким да танкеткаттан түһэн сүлбэтэх, эмиэ таһынан ааспыттар. Дьэ, дьикти. Батыстыбыт. Бэһис аарыма лөкөй, охтон биэрбэккэ, хаһыс да ытыыларыгар сууллубут. Суолу батан, Чапандалыыр айан суолугар таҕыстыбыт. Танкетка суола Чапанда диэки бара турбут.

Биир сиргэ мэччийэн сынньана сыппыт биэс дуолан тайаҕы, утуйар ууларын көтүтэн, көһүппэтэх өттүлэриттэн үөһэттэн кэлэн умсарыта ытыалаабыттар. Тириилэрэ сүлүллүбэккэ, хабарҕалара быһыллан хааннара сүүрдүллүбэккэ, төһө да ахсынньы аамдаам тымныыта буоллар, истэрэ сытыйан, киһи аһаабат кыыллара буолан сыттахтара. Бөртөлүөт аллара соҕус турбут буолан, тииттэр үрдүлэринээҕи хаардара көтөн харааран хаалбыттар. Барытын хаартыскаҕа уһуллубут, боротокуолга киллэрдибит. Тайахтарга буулдьа түспүт хайаҕастарынан, мутуктарын солоон, синньигэс көнө талахтары анньыталаан көрдүбүт. Бары үөһэттэн ытыллыбыттар. Ону эмиэ хаартыскаҕа түһэрдибит. Биэс тайаҕы эриһэн туран, танкеткаҕа тиэйдибит.

Уус-Майаҕа киллэрэн тайахтары сылаас сиргэ ууран ириэрдибит. Силиэдэбэтэл бэтэринээрдэргэ экспертиза оҥортордо. Тайахтарбытын саһыл пиэрмэтигэр туттардыбыт.

Сэрэйбиппит курдук, кэмбинээккэ сыһыарыллан үлэлии сылдьар бөртөлүөттэн ытыалаабыттар этэ. Кэпсэтии быһыытынан Чапандаттан кэмбинээт үлэһиттэрэ астаары кэлэн баран, Валеев танкеткатын көрөн, тыас хомуммуттар. Онон холуобунай дьыалаҕа лүөччүктэри сэргэ көмүһү хостуур кэмбинээт үлэһиттэрэ тардыллыбыттара. Кэмбинээт салайааччылара дьыалаҕа булкуһа сатаабыттара да, браконьердар буруйдара толору дакаастанан сууттаммыттара. Ол туһунан «Социалистическая Якутия» хаһыат суруйан турардаах.

18.12.06.

УРУККУГА ЭРГИЛЛЭН

1992 сыллаахха атырдьах ыйын бүтүүтэ Гусев диэн урут сууттана сылдьыбыт киһи Эльдиканҥа киһини өлөрүүгэ, аманааттааһынҥа буруйданан силиэстийэҕэ сылдьыбыта. Аҕыйах хоноот, дьикти кэрэ айылҕалаах, өлгөм бултаах дойдуттан, салгыы үүнээри, оҕолорбун үөрэттэрээри, Дьокуускайга ананан көспүтүм.

Дьонум сайыҥҥа диэри Солнечнайга хаалбыттара, Ваня үөрэҕин бүтэрэр сыла этэ. Мин дьиэтэ суох буолан, табаарыспар В.Ф. Нехоруковка түспүтүм, устунан хас да ый кинилэргэ олорбутум.

Биир түүн утуйа сыттахпытына, аммытын кэлэн ким эрэ тоҥсуйда. Аспытым: силиэстийэҕэ сытааччылары тутар сиртэн билбэт дьонум кэлэн тураллара.

— Начальник Фёдоров эйигин ыҥыртарар, — диэтилэр.

Мин барыа суохпун сөп этэ. Фёдоров

сулууспатыгар туох да сыһыаным суоҕа. Ол эрэн, кинини уруккуттан билэрим, таах ынҥыртарбатаҕа чахчы.

Тиийбитим: дьиэ иһэ үллэҥнэс, күнүскүтээҕэр ордук курдуга. ЧП буолбутун сүрэхпинэн сэрэйдим. Анатолий Гаврильевичка киирэн туох буолбутун туоһуласпытым, дьыала миигин кытта ситимнээх буолан таҕыста.

Биһиги туппут Гусевпыт дьыалата бүтэн, суутун кэтэһэн, манна сыппыт. Хаамыраҕа кинини кытта Петров диэн нуучча киһитэ олорбут. Петров элимиэҥҥэ дьыалалаах эбит. Эмиэ сууту кэтэһэ сыппыт. Сарсыарда үлэ чааһа саҕаланыыта кинилэр хаамыраларыгар харабыллар кэлбиттэр:

— Петров?

— Мин! — диэт, Гусев оронуттон ойон турбут.

Биирдэстэрэ утуйбутун курдук утуйа сыппыт.

— Таҥнан таҕыс, — диэн хамаандалаабыттар.

Таҥна охсон, кэтэһэн турар массыынаҕа олорон, куорат суутугар тиийбиттэр. Судьуйа:

— Петров Алексей Сидорович? — диэн ыйыппыт.

— Да, мин.

— Төрөппүт оҕоҕун иитэргэ тоҕо көмөлөспөккүн? — судьуйа дьыаланы аһан көрө олорон, үөрүйэх хоту токкоолоспут, үлэтэ элбэх, бүгүн өссө дьыала көрүөхтээх.

— Хаайыыга сытан сыыһабын, дьэ, өйдөөтүм. Оҕом кэннэ кимим да суох. Арыгылыырбын быраҕан, мантан инньэ оҕом иитиитинэн дьарыктаннахпына сөп буолсу.

— Хаайыы эйиэхэ туһаны эрэ аҕалбыт. Ону билбит курдук, судаарыстыба үрдүкү былааһа амнистия туһунан уураах ылынна. Онно эн ыстатыйаҥ хабыллан, суут саалатыттан босхолоноҕун. Сэкирэтээр, Петров пааспарын биэр.

Ити курдук, Гусев «сокуоннайдык» тахсан барбыт. Киэһэ харабыл солбуһуутугар биирдэ билбиттэр. Анатолий Гаврильевич миигин, Гусевы тутан дьыалалаабыт киһи быһыытынан, ханна барыан сөбүн туһунан ыйыталаһаары ынҥыртарбыт этэ. Гусев тааһы ууга бырахпыттыы сүппүтэ. Сайын ортото биирдэ Екатеринбург куораттан тутуллубутун туһунан истибитим.

08.02.06.

КЭЛИИ КИЊИ

Солнечнайга кэлээт да, Оля поликлиникаҕа үлэлээбитинэн барбыта. Оччолорго маҕаһыыннарга туох да үчүгэй табаар тахсыбата. Барыта тэрилтэ иһинэн түҥэтиллэрэ. Сотору буолаат, оройуоҥҥа тыырыллан, оҕо таҥаһа балыыһаҕа идэлээх сойууһун быһаарыытыгар кэлбит.

Киэҥ ынҥырыылаах местком мунньаҕа буолбут. Мэлдьи буоларын курдук, дьоҥҥо таҥаһы түҥэппитинэн барбыттар, үгүстэр биирдии оҕолоохтор эбит. Ольга Ивановна, саҥа киһи буолан, саҥата суох олорбут. Үчүгэй оҕо таҥаһа бүтээри гыммытыгар, ыксаан, тыл көрдөөбүт.

Онуоха местком бэрэссэдээтэлэ:

— Эһиги саҥа кэлбиккит. Олохтоох дьоҥҥо эрэ биэрэбит, — диэн өтөрү-батары көрбүт.

Онуоха Ольга Ивановна ойон туран:

— Ол мин кэлии киһибин үһү дуо? Аллан өрүһү эрэ туораатым буолбат дуо! Оттон эһиги кимнээхтэргитий? Молдавияттан, Украинаттан сылдьаҕыт буолбат дуо. Олохтоох дьоҥҥут дуо? Мин төрөөбүт сирбэр сылдьабын. Эһиги курдук кэлии киһи буолбатахпын! Мин эмиэ оҕолордоохпун, — диэн кытаанахтык этэн баран олорунан кэбиспит.

Чочумча, айахха бэрдэрэн, саҥата суох олорбуттар. Ольга Ивановна итинник саҥалаах буолуо диэн санаабакка да сылдьыбыттар. Онтон өй ылан, кырдьык да элбэх оҕолоох эбит диэн, араас оҕо таҥаһын куду анньан биэрбиттэр. Киэһэ ийэбит көтөх кэһиилээх кыайан-хотон кэлбитэ. «Өссө мин кэлии киһи үһүбүн?!» — диэн хойукка диэри кыйаханара. Ити кэнниттэн кинини местком чилиэнинэн талбыттара. Элбэх оҕолоох ийэнэн билиммиттэрэ.

(Салгыыта бэчээттэниэ)

Баһылай БЫРАЛГЫ

БЭЙИЭТ УОННА ХАХХАН

Илин алаас энгээригэр
Хаппыт тиит төбөтүгэр,
Дархаһыйбыт ахан,
Олорбута биир хаххан.

Бартыбыалын туппут,
Тиийэн кэлбит бэйиэт уолбут.
Үөһэ диэки хантайбыт
Уонна маннык саҥарбыт:

«Кырдалынан кылыйбытым,
Тыл абыланҕар ылларбытым!
Суруйбуппун барытын
Сирбэттэр ээ букатын!

Аҕыйах аҕай аабааччылар
Амарахтык ахталлар!
Айбыт үлэм буолунай,
Онон дууһам добуолунай!

Эриличчи көрдөргүн —
Эн сүрдээх көтөргүн!
Кыаҕын даҕаны ол курдук —
Барыларыттан ордук!

Саха тыыннаах хоһооннорбун,
Ахтыларбын, санааларбын
Эн эрэ бэчээттиэҥ,
Үс омукка тиэрдиэҥ!

Мэ, суруйбутум биир көтөх,
Аах, хайҕаа, сөх!
Уонна халыҥ кинигэтэ
Таһаардаргын бэрт этэ!»

Хаххан хараҕын аста,
Бүтэйбит кулгааҕын хаста,
Кэтит сирэйэ мэлээрдэ,
Маннык диэн бэбээрдэ:

«Нойоон, тоҕо бэркиний,
Бэйи, бу эн кимҥиний?
Ыыра отой ыксаама,
Тыыммын-быарбын ыгыма!

Харчы билиҥҥи үйэҕэ
Үҥэр таҥарабыт буоллаҕа,
Онон хамсаабакка да
Уур сүүс тыһыынчата!

Оччоҕо эрэйиҥ тиллиэҕэ,
Дьоҥҥо-сэргэҕэ биллиэҕэ,
Улуу бэйиэт аатырыаҕыҥ,
Ачыаһыра хаамыаҕыҥ!»

Бэйиэт сүрэҕэ мөҕүстэ,
Үөл талахтан тутуста,
Хараҕа кытта хараҥарда,
Сибигинэйэн саҥарда:

«Оннук буоллаҕына — хайыамый,
Хас хайаҕаһы хаһыамый?..
Хаарыан үлэм хааллаҕа,
Түүнүгүрэргэ ананнаҕа...

Былыр да, быйыл даҕаны
Булбатаҕым халыҥ харчыны,
Бэйэҥ көр — сиэп кураанах,
Суох — таастааҕар кытаанах!

Кэнэҕэс — арай өллөхпүнэ,
Күн сириттэн сүттэхпинэ —
Айымньым, дьэ, тиллиэҕэ,
Аан дойдуга биллиэҕэ.

Ол саҕана ботуччу
Хайҕаныаҕым булгуччу!
Ыччаттарым сыаналыахтара,
Классигынан ааҕыахтара!»

Бартыбыалын соспутунан
Бэйиэт барда суол устунан,
Оттон хаххан мэлээриҥнии
Олорон хаалла, тыас иһиллии...

Үөһээ Бүлүү.

Сиэн КЫНАТ

НАРЫН ИЭЙЭР КУТ БААРЫН ТУХАРЫ

Хоһооннор уонна эсселэр

АЛЬБЕРТ БҮЛҮҮЙҮСКЭЙ

Бу 40-тан тахса сыллааҕыта Альберт миэхэ суруйбут икки суруга:

Дорообо буоллун, уолум, москвич Анатолий!

Суруккун ыллым. Үөрдүм. Умнубатах эбиккин акаары атаскын, үчууталгын (хоһоон өттүгэр). Үчүгэй!

Бастаан, сахалыы сиэринэн, бэйэм туспунан ыспыраапка биэриэм дуу? Үлэлии сытабын. Оройуон хаһыата. Хас биирдии суругун бэлиэтигэр диэри кып-кыһыл хаһыат. Ол аата — партийнай. Ол-бу лириканы, сентименталы билиммэт дойду. Наар — үүт, тарбыйах, субай сүөһү, ынах, атыыр оҕус. Онон мин дьыалам бүтэр. Үлэтэ — ардыгар эмиэ да кэрэхсэбиллээх (командировкаҕа бардахха — кыргыттардыыгын, сүөгэй иһэҕин и т.д.), оттон хонтуора өттө — скучное, однообразное...

Миэхэ уолаттар (дьокуускайдар) хамтүм охсуллаллар. Уурастыырап, Николай Босиков, Болот Боотур, Алёха Михайлов, Саша Петров («Молодёжь Якутии») сыырыттылар, сэргэхситэн бардылар, арыгы «сиэттилэр».

Бэйэм туругум — үчүгэй. Балыыҥкарбаппын. Хам-түм хамнас ыллахпына — туруйалыыбын. Аны сайын ыам ыйыгар уоппускабар Москвалыам, эйиэхэ ыалдьыттыы. Баҕар, эн институккар дураһыйыам. Эн сиһилии суруй — хайдах туттарсан киирдиҥ, бырааттым, морально көмөлөһүөҥ эҥин. (...) Сиһилии суруй. Валя Хатыҥчаан туһунан эмиэ аҕын.

Сурукпун түмүктүүбүн. Евтушенко, Аксёнов, Вознесенскай курдук астары кытта аалсыһар уол оҕо, саха соҕотох поэта (литинститукка этэбин), суруй уһун сурукта, сэргэхсит Сунтаар арҕаҕа суох эһэтин...

Эн Альбердыҥ.

2/XI.68. Сунтаар.

P.S. Вячеслав Молодяков аадырыһын биллэрээр, наада буолла.

Ытык ырыаһыт таас күлүгүн таманын күлүгэр үөрэнэр үтүөкэннээх Толя!

Доҕоор, халлаан иэдэтэлээн эрэр: тымныы минус 45. Водкатааҕар ордук буолан кэһэтэлиир: быйыл тыал-чысхаан былаастаах тымныы, тоҕо эрэ... Төһө да халыҥ хаҕыдаҕы курдары үрэр. Кулгаахпын үлүттүм. Ахсыннььыны син туораан бараммын... Һэ-һэ, тохсунньу тымныытын биллэрэн эрдэҕэ...

Үлэлиибин — кэнсэлээрийэ кэҕэтэ, ус-

туул чунуобунньуга, олоппос тойоно! Хам-түм тыаҕа тахса сылдьыталыыбын: эһэ били күһүн сугуннуу тахсарын кэриэтэ дуу эбэтэр били сайын соболуу сатыырын курдук дуу...

Суруйар темам: тарбыйах, ынах сааҕа, эбии аһылык. Син кэрэхсэбиллээх курдук, ол эрээри литературанан дьарыктанарга бириэмэ ордубат. Күнү быһа буолар-буолбат матырыйаалга дэлби өйгүн сыстаран-сыстаран, сылайан бараҥҥын, хаһыаты да ааҕыаххын баҕарбаккын, сурук да суруйа охсубаккын. Онон бу эйиэхэ «ыараан», «ыадастан» баран хардараахтыыбын.

Хам-түм Баһылайдыын суруйсабын, «эдэрдэрдиин» ый баһыгар-атаҕар төлөппүөнүнэн үөгүлэһэбин...

Доҕоор, алҕас өйдөөмө, Евтушенколааҕы кытта аалсыһар диэбиппин. Ама, устутуукка кэлэ сылдьыбатахтарын иннигэр, ол-бу биэчэрдэргэ, поэзия киэһэлэригэр, ЦДЛга , Политехническай да институкка сылдьан көрүөххүн, истиэххин сөп...

Доҕоор, үөрэх туһа туспа, ол эрээри «орто дойду охсор куолакалын» улахан культуратын эмиэ иҥэрин эбээт, онно-манна сырыт...

Саха оҕолорун кытта көрсүһэҕин дуо? Москва кыһына, Саҥа дьыла, дьэ, хайдах буолар эбит?

Этэҥҥэ сырыттахха, аны сайын Москваҕа Кыһыл болуоссакка көрсүһүөхпүт... уонна пиволыахпыт... Оо, пиво барахсан! Аҕынным да аҕынным кыраммыт аһын!!!

Чэ, лахсыыры бүтэриэххэ дуу...

Аныгыскы сурукка диэри Альбердыҥ.

9.01.69. Сунтаар.

Хас биирдии тыллар Альберт субу киирэн кэлэн күлэн-оонньоон, кутансимэн эрэрин курдуктар. Кини оннук өрө күүдэпчилэммит сэргэх, сытыы киһи этэ. Атын өттүнэн кини хаһан баҕарар бэйэтин кыатана туттар сүрдээх кытаанах сүрүннээҕэ. Ис санаатын, эрэйин-муҥун, ыарыытын, чэгиэн, доруобай дьонтон итэҕэстээҕин муҥатыйа, сулана сылдьыбата. Төттөрүтүн кимҥэ баҕарар олус эйэҕэс, элэккэй буолара. Оннук сыһыаннастаҕына да сатанара. Кини хайдаҕын көрө сылдьан, өссө мичээрэн мичиҥнии, субу эн иннигэр кэтэһэн турдаҕына, дьэ, хайдах кинини аһыммат, сөбүлээбэт буолуоҥуй?!

Киниэхэ туох эрэ үтүөнү оҥорбут, тугу эрэ көмөлөспүт киһи дии саныыгын. Кинини оннук үгүс киһи ытыктыыра, сөбүлүүрэ. «Талааннаах уол. Майгыта үчүгэйиэн! Быһата, көмүс киһи!» — диирэ Николай Заболоцкай-Чысхаан. Альберт олус дьаныардааҕа. Оннук да буолан, бу маннык чэгиэн-чэбдик хоһооннору суруйталаатаҕа.

* * *

Таптыыбын тымтар сарсыарданы,
Эрдэ турарбын таптыыбын!
Баҕарабын көрдөөх саһарҕаны
Сүрэхпэр илдьэ сылдьыахпын.
Баҕарабын мэйии эргийэр
Тыбыс-тымныы чэбдик сииктии,
Дьон туһугар, доҕор иннигэр
Олоруохпун сырдыы, мичээрдии.

Баҕарабын күн анна бүтүннүү
Күн күлүмүн иҥэриниэҕин...
Таптыам суоҕа барык түүнү —
Ханнык да ыар санаа мэҥэһиннин!

Баҕарабын эрдии-эрдэ
Бастыҥ баҕабын толоро,
Ким да туруон иннинэ
Киирэн бара туруохпун!

* * *

Күн таҕыстаҕына — миигин санаар.
Ый сырдаатаҕына — миигин санаар.
Чыычаах да ыллаатын — миигин санаар.
Сибэкки да быктын — миигин санаар...
Ыраата бардым да — миигин ахтаар.
Сурук уһаатын да — күүтэ тураар,
Үлэҕэр да сылдьан ааппын ааттаар,
Үтүөнү-кэрэни миэхэ анаар.
Түүлгэр кытта миигин көрө сатаар,
Миигинэн эрэ мэлдьитин сырдаар.
Чуҥкуйдаххына да — ырыа буолуом.
Сылайдаххына да — чуумпу буолуом.
Утаттаххына да — кымыс буолуом.
Санньыйдаххына да — саамал буолуом.
Күн күөрэйбэтин — күнү солбуйуом.
Ый быкпатын — ыйдыы толбоннуруом.
Уу суоҕар — дьүүктэҕэ кубулуйуом.
Уот суоҕар — мууһу да кулуһуннуом.
Кырыйдаххына да — бииргэ буолуом.
Эдэргин эргитэр эми булуом.
Сүрэххэр мөссүөммүн оһуор анньаар.
Астаабыт аскыттан кэһии уураар.
Миэхэ эрэ хоһуҥ аанын аһаар.
Киирдэрбин эрэ хомускун туотаар.

Хатырбыт уоспуттан күүскэ ууpаар,
Ууpаат, дьолгуттан эмискэ ытаар...
Сибэкки да быктын — миигин санаар.
Чыычаах да ыллаатын — миигин санаар.
Ый сырдаатаҕына — миигин санаар.
Күн таҕыстаҕына — миигин санаар...

Альбердыын аан маҥнай 1963 сыллаахха от ыйын саҥатыгар өҥүрүк уот куйаас күннэргэ ыкса чугастык билсиһэн хаалбыппыт. Кини хоһооннорун ол быдан инниттэн «Бэлэм буол» хаһыакка аҕарым. Сөҕөрүм. Дьокуускайга ойуулуур-дьүһүннүүр училищеҕа киирии экзаменнарын туттарса сылдьарбыт. Альбердыын хас сарсыарда ахсын Аппаны туоруур муостаҕа көрсүһэ түһээччибит.

Онтон училищеҕа, Попов уулусса 33-гэр диэри, айахпыт хам буолбакка тиийэрбит. Кини сэгэлдьийэн, күлэн-үөрэн, кэпсээн-ипсээн бэйэтин тула оҕо бөҕөтүн түмэ тардара. Сааһынан аҕа буолан уонна элбэҕи аахпытынан, билиитинэн-көрүүтүнэн биһигиттэн лаппа убай курдуга. Аҥаар атаҕын соһон хаамара, хаҥас илиитинэн уруһуйдуура, суруйара, тардыалатан түргэнник саҥарара. Тэбис-тэҥ, чуолкай буочардааҕа.

Уруһуйга урут үөрэммэтэх оҕолорго киирии экзамен («рисунок», «живопись», «композиция») сүрдээх ыарахан этэ. Альберт харандааһынан уруһуйун көрбүтүм. Кылгас кэрчик сураахыннары үрүт-үрдүгэр үөрэдьүөрэ тардыталаан сурдурҕаччы ойуулуур эбит этэ. Училищеҕа кыайан киирбэтэҕэ. «Ии-ии-ити Лаврентий Михайлович миигин: "Эн уруһуйдааҕар хоһоону суруйуунан барарыҥ ордук буолсу", — диэтэ эбээт!» — диэн бэркэ астынан миэхэ кэпсээбитэ.

Биһиги ол ойуулуур-дьүһүннүүр училищеҕа экзаменнарбытын В. Суриков аатынан Москватаағы художественнай институт графикаҕа факультетыгар аатырбыт сэбиэскэй художник Евгений Кибрик мастарыскыайыгар үөрэнэн бүтэрбит саха биир интэриэһинэй график художнига Л.М. Неофитов туппута. Үрдүк ирдэбиллээх, дьиҥнээх педагог этэ. 80-тан тахса оҕоттон 15-пит киирбитэ.

Альберт үөрэҕин салҕаан, Дьокуускайга 2-с оскуолаҕа тохсус кылааска үөрэммитэ. Петр Алексеев аатынан уулусса саҕаланыытыгар интернакка олороро. Онно хаста да ыалдьыттаабытым. Кини киһини киһиэхэ билсиһиннэрэрин олус сөбүлүүр дьикти үтүө санаалааҕа. Онуоха кими баҕарар баһыттан атаҕар тиийэ аһара хайҕаан кыбыһыннарара. Бэйэтэ онтон оҕо курдук үөрэрэ. Хаһан да ыараабат, улаханнык санаммат, сэрэхэдийбэт, хайдах баарынан аһаҕас майгылааҕа. Биир кэм аламаҕай үрдүк таһымҥа сылдьара. Оккураҥ, хатыҥыр да буоллар, сөбүгэр сэниэлээҕэ. Хаҥас илиитэ сүрдээх күүстээх этэ.

— Хоһоону киһиргэс, чэпчэки киһи суруйар, тоҕо диэтэххэ, өрө көтөҕүллүбүт, түмүллүбүт санаалар күүрүүлэриттэн хоһоон төрүүр, уонна хоһоону чочуйа, оҥоро сатыахтааххын, Маяковскай «Как делать стихи» диэн суруйуулаах дии, — диирэ.

Кырдьык, күүрээнэ, үөһэ көтүүтэ суох хоһоон айыллыбат. Эттиин-хаанныын, сүрэхтиин-быардыын ыалдьыбакка олорон тыллары наардаан, рифмалаан, кэпсээннээн, тута айан хоһоон суруйуу, дьиҥэр, таах хаалар бөх.

Биһиги үксүн Пушкин аатынан библиотека аҕар киэҥ саалатыгар көрсүһээччибит. Онно суруйааччылардыын көрсүһүүлэр, Поэзия күннэрэ ыытыллаллара. Кини мэлдьитин ону-маны билбит-көрбүт дэлэгэй кэпсээннээх буолара. Айар үлэнэн умайыктана сылдьар курдуга. Сөптөөх түгэннэргэ сүрдээх сытыы тыллары этитэлээн киһини күллэрээччи.

Ыкса күһүн этэ. Киэһэлик уулуссаҕа көрсүһэ түстүбүт. Киһим: «Мин эйиэхэ биир улуу поэты билсиһиннэриэм», — диэтэ. «Ол кимий?» «Суох! Эрдэ этиллибэт. Чэ, бардыбыт!» — диирин кытта уҥа илиитэ үөһэ диэки «куотан далбаатанан» эрдэҕинэ, хаҥас илиитинэн «тас» гыннаран харбаан ылаат, көхсүн хараҕын диэки кистии анньан кэбистэ...

Художественнай фонд мастарыскыайдарын таһыгар самнархай кыра дьиэҕэ тиийэн кэллибит. Киһим: «Манна күүт!» — диэт, дьиэҕэ дьылыс гынан хаалла. Утаакы буолаат, биир хатыҥыр чохойбут кэтэхтээх хоноччу туттубут кыра киһини батыһыннаран таһаарда. Итиэннэ куолутунан миигин хайгыы-хайгыы билсиһиннэрдэ. Онтон миэхэ эргиллэн: «Бу 9-с кылааска үөрэнэ сылдьан, бастакы хоһоонун «Хотугу Сулус» сурунаалга таһаартарбыт улуу поэт Баһылай Дөдүүкүн!» — диэтэ. Дьэ, онтон ыла үһүөн бииргэ сылдьар буолбуппут.

Кырдьык, түөрт уонус сылларга төрөөбүт

саха поэттарыттан Василий Дедюкин саамай бастыҥнара дии саныыбын. Кини университеттан Варя Потапованы аҕалан билсиһиннэрбитэ. Биһиги бары поэт, мелодист Балаҕаччыга-Дмитрий Михайловка мустарбыт. Альберт да, Баһылай да миэхэ үгүстэ хоно кэлэллэрэ.

Кинилэр көрдөөх-нардаах кэпсээннэрин, ураты уус-уран хоһооннорун убайым Ньукулай олус сөбүлээн истэрэ, астынара. Ол курдук биһиэхэ элбэх архитектордар, художниктар, мелодистар, инженердэр, артистар сылдьаллара. Олор бука бары мин өйсанаа, уус-уран тыл-өс, билии-көрүү өттүнэн сайдарбар улахан сабыдыалы оҥорбуттара. Оччотооҕута биһиги Евтушенконы, Вознесенскайы, Рождественскайы көтүппэккэ ааҕарбыт. Альберт бэһиэлэйэ киирдэҕинэ, Сергей Есенин хоһоонун бобулла-бобулла төлүтэ биэртэлээн тииһин быыһынан кыбдьыгырыы-кыбдьыгырыы, бырдааттана, өлүөр илиитинэн үөһэ далайбахтыы өрө күүрүүлээхтик ааҕара:

Грубым даётся радость.
Нежным даётся печаль.
Мне ничего не надо,
Мне никого не жаль.

Жаль мне себя немного,
Жалко бездомных собак.
Эта прямая дорога
Меня привела в кабак.

Что ж вы ругаетесь, дьяволы?
Иль я не сын страны?
Каждый из нас закладывал
За рюмку свои штаны.

Мутно гляжу на окна.
В сердце тоска и зной.
Катится, в солнце измокнув,
Улица передо мной.

А на улице мальчик сопливый.
Воздух поджарен и сух.
Мальчик такой счастливый
И ковыряет в носу.

Ковыряй, ковыряй, мой милый,
Суй туда палец весь,
Только вот с этой силой
В душу свою не лезь.

Я уж готов. Я робкий.
Глянь на бутылок рать!
Я собираю пробки —
Душу мою затыкать.

Кини ити уот дохсун тыллары илистибит, илбиһирбит дууһатыттан итийэн-кутуйан, иэйэн-куойан, ытыахча уйадыйан туран ааҕара. Хайдах эрэ Сергей Есенин илэ бэйэтэ «Пугачёв» диэн поэматыттан Урал киһитэ Хлопуша монологун, хаһыытыы-хаһыытыы, кэһиэхтээх куолаһынан ааҕарын үүт-үкчү санатара:

Сумасшедшая, бешеная кровавая муть!
Что ты? Смерть? Иль исцеление калекам?
Проведите, проведите меня к нему,
Я хочу видеть этого человека...

Ити Есенин дьиҥ куолаһа фонографка суруллан хаалбытын этэбин. Киһи долгуйа, харааста истэрэ...

Альберт куолаһа магнитофоҥҥа суруллан, кимиэхэ эмит хаалбыта дуу, суоҕа дуу? Элбэх хоһооннoро сүппүттэрэ биллэр. Бэйэтэ да хоһооннорун кимҥэ баҕарар бэлэхтэтэлии сылдьара. «Хоһооннорбун... ии-ити ылбыттар...» — диэн сотору-сотору кэпсиирэ, хомойоро.

1967 сыллаахха Улуу Өктөөп 50 сылын көрсө, Саха АССР норуотун хаһаайыстыбатын ситиһиилэрин көрдөрөр быыстапка Ем. Ярославскай аатынан кыраайы үөрэтии музейын тиэргэнигэр улахан павильоҥҥа (кэлин умайан хаалбыта) тэриллэр буолбута. Онно сүрүн художнигынан Ленинградтааҕы театр, музыка уонна кинематография институтугар албан ааттаах Н.П. Акимовка үөрэммит, Ойуунускай аатынан драматическай театр кылаабынай художнига Владимир Иванов анаммыта. Кини биһигини ойуулуур-дьүһүннүүр училищеҕа декоративнай искусствоҕа, оформлениеҕа үөрэтэрэ. Миигин, ылгын уол оҥостон, бэйэтин биригээдэтигэр илдьэ сылдьара. Биһиги алмаас, көмүс, таас чох, газ промышленноһын сайдыытын көрдөрөр саалалары киэргэтиигэ сайыны быһа үлэлээбиппит. Ол сайын Альберт биһиэхэ элбэхтэ сылдьыбыта. Арыт «үлэлиир дьону мэһэйдээмиим» диэн түргэн соҕустук көстөн барара. Барыны барытын олус мындырдык быһаарар, үтүө санаалаах, майгылаах бастыҥа Владимир Давыдович Альберды, таптаан, Алыбыар диэн ыҥырара уонна, үөрэ-көтө мүчүҥнүү-мүчүҥнүү, тугу

эрэ биэрэрэ. Альберт кинини Болдьумаар диирэ. Арыт Алыбыар үлэбит бүтүүтэ баар буола түһэрэ. Оччоҕо, олохтоохтук олорон кэпсэтэ-ипсэтэ, үһүөн бииргэ дьиэлиирбит. Володяттан мин чуп-чугас олорорум...

Альберт Бүлүүйүскэй Орто дойдуттан барбыта 24 сыл буолбутун эрэ кэннэ иккис кинигэтэ 2003 сыллаахха үтүө дьоннор, «бичиктэр», дьаныардаах кыһамньыларынан, көмөлөрүнэн «Дойдубар мин тыыннаах эргиллиэм...» диэн истиҥ долгутуулаах ааттанан тахсыбыта. Онно маннык хоһоон баар:

Джоконда уонна ньирэй

Владимир Ивановка

Доҕотторум омуннуран,
Джокондаттан мөккүһэллэр:
«Туохтаах мичээрин саһыаран
Долгутарый?» — дэһэллэр.
Оттон ол хартыынаны мин
Ойууларга да көрдөрбүн,
Доҕотторум мөккүөрдэрин
Долоҕойдоон өйдөөбөппүн...
Бырастыы гыннын дуу миигин
Леонардо да Винчи,
Иҥэ илик, билинэбин,
Кинини буһарар чинчи...
Миигин сүр дьиктитик арай
Биир хартыына куппун аймыыр —
Тонолуппакка мунчаара
Кугас ньирэй одуулаахтыыр.
Аан дойдуну соһуйбуттуу
Дьиҥнээх ньирэй көрүөх этэ,
Кутуруга хороҥолуу
Көҥүл-босхо көтүөх этэ.
Эдэригэр туох баҕарар
Тэбэнэттээх уот харахтаах —
Үөрүү-көтүү доҕуһуоллаах!
Тыыннаах сүөһү ис туругун
Курдаттыы билиэх кэриэтин,
Оннооҕор чугас доҕоргун
Өйдөөбөккө этиһэҕин.
Хартыынаттан хачылыйар
Харахтардаах кугас ньирэй
Тугу иэйэрин быһаарар
Миэхэ буолла, туспар, эрэй.
Үүт ыйдаҥаны санатар
Ыраас, маҥан туоһахтата
Искусствоҕа мунан хаалар
Санаабын салайдар, хата.
Уран тарбах, үрдүк талаан
Өйү кытта дьүөрэлэһэн,
Түҥкэтэх буор куппун аймаан,
Түүлбэр киирэр дуу мэлдьитин...
...Джоконда уонна ол ньирэй
Алтыһыыта ыраах диэҥҥит,
Баҕар, миигиттэн, туох билиэй,
Кэнэммиттэн кэлэйдэххит.

Киһи аймах генийэ Леонардо да Винчи биэс үйэ анараа өттүгэр ойууламыт аар-саарга аатырбыт Мона Лиза мэтириэтэ. Орто дойдуга эрэ баар итии иэйии күүһүн билбит номоҕон харахтар уонна абыланҥнаах, астыныылаах мичээри кистээн мичик гынан иһэн ньимийбит уостар. Леонардо Мона Лизаны күллэрээри, элбэх музыканнары аҕалан оонньото-оонньото ойууламыт.

Алыбыар ааттаах атаһыгар Болдьумаарга анаабыт ити хоһоонугар эмискэ адьас атын хартыынаҕа — килбэчийбит муруннаах, сүүһүгэр кылбаа маҥан туоһахталаах, үрүҥ түөстээх, санньыардык ыйытардыы көрбүт кугас ньирэйгэ — тиийэн кэлэр... Ол — саха народнай художнига Иван Васильевич Попов (1874-1945) «Ньирэй» диэн уруһуйа. Алыбыар бэл чугас доҕотторун өйдөөбөтүн ахтан аһарар. Өссө биир атын хоһоонугар маннык эппиттээх:

Саамай ыар кэммэр сүгэһэрбин
Санныларынан үллэстиһиэх көкөттөр,
Хата, арыт күүстээх көхсүлэрин
Харахпар нэһиилэ көрдөрөллөр...

Киһи оннук уустук. Хоһоон дьиҥ ис кистэлэҥэ — Джоконда уонна ол ньирэй алтыһыыта «киһи эриэнэ иһигэр, сүөһү эриэнэ таһыгар» диэн мындыр саха өһүн хоһоонугар сытар. Онон Джоконда миигин таайа сатааман диэбит. Үгүс санааны үөскэтэр, толкуйдатар хоһоон.

Альберт Бүлүүйүскэй ити «Дойдубар мин тыыннаах эргиллиэм» диэн кинигэтин саха народнай поэта Семён Руфов көрөнистэн, аан тылын суруйан, «Бичик» кинигэ кыһатын төлөбүрэ суох өҥөтүнэн буор босхо тахсыбыта бэйэтэ туспа кэрэхсэбиллээх, махталлаах. Өссө аһыныгас, сырдык санаалаах сунтаардар: А.Н. Шадринова-Суоһааны, Н.Н. Алексеева, Т.С. Кириллин, Е.Р. Николаев, Т.Н. Иванова, С.М. Березин дьаныардаах кыһамньыларынан 2008 сыллаахха эмиэ «Бичиккэ» «Тыыннаахтардыын тыыннаах курдук кэпсэтэ...» диэн поэт судургута суох олоҕун туһунан ахтыы кинигэни таһаартарбыттара Альберт Бүлүүйүскэй норуотугар биллэр-

көстөр суолу хаалларбытын туоһулуур. «Талаана... чахчы чаҕылхай... биһиги, сахалар, биир саамай чулуу лирическэй поэппыт...» — диэбитэ Семён Руфов.

«Киһи үтүөтэ өлбүтүн кэннэ биллэр», — дииллэрэ биһиги өбүгэлэрбит. Оттон тыыннааҕар хайдах этэй?

«Тыыннаахтардыын тыыннаах курдук кэпсэтэ...» кинигэҕэ Кутана олохтооҕо Б.Г. Максимов суруйар: «Аҕата Семён Егоров... кэргэнин, уолун Альберы, ыарыһах куччугуй оҕону, хаалларан, хоту барбыта. Соҕотох дьахтар эмтэтэр кыаҕа суох буолан, Альберт бэргээн, аҥаар өттө баралыыстаан, нэһиилэ хаамар буолбута... Альберт аҕатыгар хом санаалааҕа, сөпсөспөттөр үһү дииллэр этэ...» (15 стр.).

Күндэ аатынан музей дириэктэрэ Т.С. Кириллин суруйар: «Дневнигэр суруйарынан, ол кэмҥэ, 1971-72 сылларга, биир да тыыппалаах хоһоону суруйбатаҕыттан сүрдээҕин хомойор, санаата хараастар этэ. Сөп буолабуола, Сунтаарга киирэн, муунтуйбут санаатын сайҕаан тахсара, ол «сырыылара» хаһыакка киирэн хаалара» (8 стр.).

Поэтесса Ангелина Шадринова-Суоһааны суруйар: «Ньургуһун» литературнай түмсүүттэн таһаарыллыбытын истэн баран: “Ньургуһун буолан бүттэҕим. Аны эрбэһин буоллаҕым”, — диэн сонньуйбута үһү (67 стр.)

Саха народнай поэта Семён Руфов суруйар: «Алыабыр... иһэн-аһаан муҥу-сору көрбүтүгэр мин кинини хомнуох санаам кэлбэт — тотурҕаан оннооҕор буолуохтар иһэллэр-аһыыллар этэ» (37 стр.).

Альберды мин айылҕаттан атаҕастаммыт эбэтэр олох очурдарыгар оҕустарбыт киһи дии санаабаппын. Кинини ол олорон ааспыт уонна билигин тыыннаах дьон, биһиги, бэйэбит кыһалҕаттан күһэйиллэн, кыһанан сатаан көрбөтөхпүтүттэн, көтүмэх, холус быһыыбытыттан-майгыбытыттан сыыстаран ыарыһах буолбут, кытаанах, дьэбир сыһыаммытыттан бырда быстыбыт киһи дии саныыбын. Кини чэгиэн-чэбдик доруобай дууһалааҕа. Кими баҕарар сэргэхситэр, үөрдэр-көтүтэр, киһиэхэ куһаҕаны саантаабат үтүө киһи этэ.

Күн бүгүнүгэр диэри уостан түспэккэ ылланар «Уоттаах түүҥҥү Дьокуускайы» айан, бүтүн Саха сирин үрдүнэн аатырбыт уйаҕас дууһалаах, нарын иэйиилээх лиирик поэт Альберт Бүлүүйүскэй төрөөбүтэ 50, 60 сылларын күнү көрбүт күндү сиригэр библиотекаларынан, оскуолаларынан киэҥ тэрээһиннээхтик бэлиэтээбэтэхтэрэ, ССРС Суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ буолбатах диэн. Хоһооннорун 2000 сыллаахха «Сүүрбэһис үйэ хоһоонньуттара» диэн саха поэзиятын антологиятыгар киллэрбэтэхтэрэ, төһө эмэ чилиэнэ суох атын хоһоонньуттары киллэртээн баран... Дьэ, ити туохтан үөскээбит өһөхтөөх туора көрүүнүй, туора анньыллыыный?!

Кырдьык, Альберт босхоҥ, киһи аҥаара киһи түптээх үлэтэ, оҕото, ойоҕо суох ускултэскил, үтүөх-батаах кэридэхтээн сылдьыбыта биллэр. Биһиги эрабыт иннинэ 404-323 сылларга олорбут былыргы грек бөлүһүөгэ Диоген улахыын-улахан мас уһаат иһигэр олорон өлбөт-сүппэт айымньылары суруйара диэн номох баар. Кинини бэйэтин кэмин дьоно «бич», «бомж» курдук көрөллөрө үһү. Ол тэҥэ Альберт ханна баҕарар ийэ көйгө оҕотун курдук туора көрүллэрэ. Киэҥ өйдөбүллээх эрэ дьоннор кинини өйдүүллэрэ, өйүүллэрэ. Оччотооҕу кэмҥэ бүтүн Сэбиэскэй Сойуус үрдүнэн үлэтэ-хамнаһа суох таах сылдьар «тунуйаадыстары» сытыы сэмэҕэ-суҥхаҕа тардаллара, дьүүлгэ туруораллара.

1964 сыллаахха Ленинград куоракка Коммунистическай партия уобаластааҕы уонна государствоҕа куттал суох буолуутун комитеттарын (бу куруук сүбэлэһэн, бииргэ үлэлиир, «Ленин и партия — близнецы» диэбит курдук, ини-бии салалта) быһаччы көҕүлээһиннэринэн ыччат ортотугар самиздат сайдыа быдан иннинэ илииттэн илиигэ суруйуунан уонна көрсүһүүлэргэ хоһооннорун ааҕыынан киэҥ биһирэбили ылбыт, иккитэ хаайылла сылдьыбыт поэт Иосиф Бродскайы үсүһүн сууттаабыттара. «Тоҕо үлэлээбэккин?» — диэн ыйыппыттарыгар: «Үлэм диэн — хоһоону суруйуу. Поэппын», — диэбит. «Ол поэт диэн ааты эйиэхэ ким биэрбитэй?» — диир дьоннор түбэспиттэр. Дьэ, ити көстөр ини-бии салалта литератураны, искусствоны хайдах салайбыта. Бэл, поэт диэн ааты кинилэр эрэ иҥэриэхтээхтэрин курдуга. Иосиф Бродскайы хоту Архангельскай уобаласка түҥкэтэх дэриэбинэҕэ сыылкаҕа утаарбыттара. Киһилэрэ кэлин кыраныысса таһыгар үүрүллэн баран, Нобель бириэмийэтин лауреата буолбута. Кини хоһоону 18 сааһыттан

суруйбут. Сэбиэскэй бэчээккэ, сыылкаттан босхолонон эрэ баран, 26 сааһыгар аан маҥнай «Эдэр Ленинград» диэн литературнай альманахха икки хоһооно бэчээттэммит.

Кини Америкаҕа олорон: «Арҕаанҥы дойдулар сокуоннара киһи куһаҕан майгытын-сигилитин утары, ону күөртээбэт, хам баттыыр гына оҥоһуллаллар. Сэбиэскэй Сойууска эрэ киһини күүстээхтик сэнээһин баар», — диэбиттээх. Кырдьык, биһиэхэ ааты-суолу ылар иһин сэнээһии, туоратыһыы, эккирэтиһии, кырыктаахтык абааһы көрсүү үөдүйэ, үөскүү турар. Ону ааты-суолу биэртэлиир, араас бириэмийэлэри үллэртиир үөһээҥҥи салалта күөдьүтэр, күөртүүр... Кимиэхэ эрэ биэрэр, кимиэхэ эрэ биэрбэт, хойутатар-хонтуруоллуур.

Саха киэн туттар поэттара Семён Данилов, Пётр Тобуруокап иккиэн тэҥ саастыы этилэрэ. Бүөтүр бастакы хоһооно 1934 сыллаахха, Сэмэн бастакы айымньыта 1937 сыллаахха бэчээттэммиттэр. Иккиэн норуот тапталын ылбыт дьоннор, ол эрээри Семён Петровичка 60 сааһыгар, Пётр Николаевичка 74 сааһыгар «Саха народнай поэта» диэн бочуоттаах ааты иҥэрбиттэрэ. Ити икки арда 14 сыл. Ол тухары Пётр Николаевич сүрэҕэ, дууһата төһөлөөх ытаабыта-соҥообута буолуой? Ити киһини сэнээһин, атаҕастааһын буолбатах дуо? «Көмүстээх үрүйэ», «Төлкө», «Тайҕаҕа» диэн норуот биһирэбилин ылыан ылбыт айымньылар автордара Николай Якутскай 80 сааһыгар тыыннаах тиийэн, өлүөн сэттэ эрэ сыл иннинэ ити аакка тиксээхтээбитэ. Кэпсэтиннэрэр киһилээх, билсиилээх-көрсүүлээх буоллаххына, 50 сааскар да народнай буолуоххун сөп...

Үөһээҥҥи салалтаҕа чугас сылдьан, кинилэр үлэлэригэр көмөлөстөххүнэ, ортоһуор суруйааччы буолан баран, народнай ааты эмиэ ылыаххын сөп. Дьоннор: «Ханнык, туох айымньытын иһин ылла?» — диэн ыйыттахтарына: «Общественнай үлэни үтүө суобастаахтык толорбута», — диэхтэрэ.

Эн народнай ааттаах эбэтэр биллэр лауреат буоллаххына эрэ улахан суруйааччы курдук билиниллэҕин. Били Аркадий Райкин этэригэр дылы: «Без бумажки — ты букашка». Кыра үөҥҥүн. Народнайа суох буоллаххына — эн кыра суруйааччыгын. Оттон ол улахан ааты биир мунур баһылык эбэтэр кини эргимтэтэ быһаарар. Норуот биэрбэт ээ.

Бу сэбиэскэй систиэмэ суруйааччылары салайарга туһааннаан-анаан айбыт албаһа. Сайдыылаах дойдуларга киһи куһаҕан кэмэлдьитин күөртүүр «үтүөлээх», «народнай» диэн ааты-суолу түҥэтии суох. Биһиэхэ эмиэ ситэри суох оҥороллоро буоллар, икки сойуус холбоспута ырааппыт буолуо этэ. Билигин биһиэхэ икки сойууска, народнай буолаары, бастакы, иккис нүөмэрдэммит кандидаттар бааллар. Литературабыт сайдыытын туһугар буолбакка, аат эрэ ылар туһугар үлэлэһэр курдукпут.

Барытыгар бэйэбит буруйдаахпыт. Бэйэбит итинник систиэмэни сэймэктэһэн тураммыт сириэдиппиппит, итиэннэ бэйэбит эрэйдэнэ сырыттахпыт. Ситинник систиэмэ талааны сыаналаабат. Литература, искусство диэни отой билбэт, сөҕүмэр кыахтаммыт чунуобунньук литератураны, искусствоны салайан олордоҕо. Биһиги сыыстарыыбыт төрдө-төбөтө ханна баарый?

Өйдөөх да дьоннор бааллар! Мин киһи өйүн-санаатын, күүһүн, кыаҕын, дьулуурун көрдөрөр «Мыслитель» диэн нуучча биир бөдөҥ художнига, академига Михаил Нестеров оҥорбут хартыынатын өйдөөн кэлэбин. Ол — нуучча уһулуччулаах бөлүһүөгэ Иван Александрович Ильин (1883-1954) мэтириэтэ. Кини 20-с сыллардаахха эмиэ Сэбиэскэй Сойуустан үүрүллэн, Германияҕа, Швейцарияҕа олорбута. Оччотооҕута, 50-с сыллар саҕаланыыларыгар, суруллан баран, 1956 сыллаахха Парижка бэчээттэммит «Наши задачи. Статьи. 1948-1954 гг.» диэн кинигэтиттэн бу аҕыйах этиилэри аҕаллым. Тоҕо, туохтан литератураны салайыы үөскээбитэй?

«...Мы увидели социализм в жизни и поняли, что осуществим только в форме **всепроникающего** и **всепорабощающего** тоталитарного режима.

Социализм прежде всего угашает частную собственность и частную инициативу. Погасить частную собственность значит водворить **монопольную собственность государства**; погасить частную инициативу значит заменить её монопольной инициативой единого чиновничьего центра. Это **ведёт к монополии государственного работадотельства и создаёт полную и бесповоротную зависимость всех трудящихся от касты партийных чиновников.** Чтобы осуществить государственно-централизованный хозяйственный план, эта каста вынуждена силой вещей **овладеть**

всей хозяйственной деятельностью страны, а потом и политической, и культурной жизнью народа и ввести тоталитарный строй. В тоталитарном же строе — нет ни свободы, ни равенства, ни братства, ни справедливости. Мы видели в жизни — и левый, и правый тоталитаризм.

Социализм антисоциален потому, что он убивает свободу и творческую инициативу; уравнивает всех в нищете и зависимости, чтобы создать новую привилегированную касту партийных — чиновников — угнетателей; проповедует классовую ненависть вместо братства; правит террором, создаёт рабство и выдаёт его за справедливый строй. Именно потому социальность (свободу, справедливость и братство) надо искать в **несоциалистическом** строе. Это не будет «буржуазный строй», а строй **правовой свободы и творческой социальности**...»

Тоталитарнай режимнээх былаас атаҕастабылын, сэнэбилин эт сүрэҕинэн, уйан дууһатынан билэн-көрөн эрэй бөҕөтүн эрэйдэммит, муҥ бөҕөтүн көрсүбүт саха талааннаах поэта Алампа, синигэр түһэн, 1929 сыллаахха от ыйын 29 күнүгэр «Түмүк тылым» диэн хоһоонугар маннык суруйбута:

Өлбүтүм кэннэ
Үтүөм үөдүйэригэр
Өрүү үөрбэппин,
Аттаммытым кэннэ
Аатым тарҕанарыгар
Адьас баҕарбаппын.
Уҥуохтаах тириибин,
Баҕардар,
Уу да иттин,
Уот да сиэтин,
Суор да тоҥсуйдун,
Ыт да кирдин.
Баҕардар,
Көмүллүбүт сирим көстүбэтин,
Ииннэммит сирим иһиллибэтин...

Оттон Альберт эрэйдээх ыт үрбэт, киһи көрбөт буолан таһырахтатан сэнэттэрэ сылдьан санаата оонньоон маннык суруйаахтаатаҕа:

Өлбүт сурахпын суор тарҕаттын,
Өлүкпэр тураах муһуннун...

Кини сүрэҕэ сөбүлүүр чугас истиҥ дьүөгэтэ суоҕуттан, тулалыыр эйгэтэ кини тугу баҕарарын өйдөөбөтүттэн олус соҕотохсуйара, муунтуйара. Ол эрэн, кини кытаанах модун санаалааҕа. Үксүгэр оҥорон көрөн, таптал туһунан нарын иэйиилээх хоһооннору бэрт кэбэҕэстик айан кэбиһэрэ. Чэ, холобур, «Үчүгэй да этэ ол сайын» диэн ырыаны ылан көрүөҕүҥ.

...Сибэкки нуоҕайа турарын
Эйиэхэ биэрээри төҥкөйдүм,
«Кэбиһиий, үүннүнүүй», — диэн баран,
Мин диэки истиҥник көрбүтүҥ.

Лыах көтө сылдьарын тутаары,
Илиибин арааран испиппэр,
«Көттүнүүй көҥүлү кытары», —
Илиибин туппутуҥ илиигэр.

Күөх хатыҥ быыһыгар киирэммин
Уоскуттан уураары гыммыппар,
«Доҕоччуок, күн көрүө дии», — диэҥҥин
Сипсийэн эппитиҥ кулгаахпар...

Кини хоһоону хомуһуннаахтык оҥоро охсор хорсун дьулуурдааҕа, кутааланар сытыы айар куттааҕа.

...Ардыгар таптыыр этим.
Ардыгар ыллыыр этим.
Ардыгар алҕас тылы
Айахтатан кээһэрим.
Онно эн сөпкө эппитиҥ:
«Ол-бу буолума!»

Оттон эн миэхэ эттиҥ.
Уубун эн аймыыр этиҥ.
Оҕолуу ыраас тапталы
Уокка бараҕар этиҥ.
Онон эн сөпкө эппиккин:
Ол-бу буолбаппын!

Альбердыын тиһэх көрсүһүүм 70-с сыллар саҥаларыгар күһүөрү кыһын буолбута. Москваҕа көтөөрү ыксаан аҕай авиапорка киирбитим. Кини мин эрэ кэлэрбин күүппүт киһилии сиртэн-халлааҥҥа диэри үөрэ-көтө көрсүбүтэ, уруй-айхал тылларын куппутасимпитэ, итиэннэ тохтоон уоскуйа түһээт, оргууйдук:

— Дьэ, доҕор, Онотуолуй, дойдубар көтөөрү сылдьабын да, харчым тиийбэт. Чэ, быһата, отучча солкуобайда иэһээ, — диэт, тарбахтарын адаарытар.

— Суох, Альберт, харчылаахпын эрээри, эн арыгылыыргар биэрэр санаам суох, — диибин, испэр «биэриэххэ-биэриэххэ» диир санаа төлүтэ көбүөхтүүр.

— Тоҕо? — киһим наһаа соһуйда. — Ии-и-и, кырдьык, устудьуон киһиэхэ, эйиэхэ, бэйэҕэр да наадата кэмнээх буолуо дуо? Ии-

и-и ити мин алҕас быктаран кэбистим, айахха киирбиччэ. Чэ, ити хааллын, — дии-дии, бинсээгим сиэҕин тэбээбитэ буолла.

— Мин элбэх дьонтон иһиттим. Альберт Бүлүүйүскэй дьонтон проезд харчытын көрдөһөн ыла-ыла, дойдутугар көппөккө, авиапорка аһыы-сии, хоно-өрүү сылдьар үһү диэн.

Киһим хап-сабар:

— Эс, суох! Субу бүгүн хайаан да көтөөрү сылдьабын, — диир.

— Альберт, кырдьыгы кистээбэккэ эттэххэ, эн бүтүн саха норуотугар туһаны, кэрэни аҕалар киһигин!

— Оннук үрдүктүк миигин сыаналыыгын дуо?

— Мин эйигин оннук үрдүктүк сыаналыыбын. Эн саха норуотун духовнай баайын сорҕото буолаҕын, — диибин.

Киһим хамсаабакка дөйөн турбахтыы түстэ. Арааһа, уйаҕас сүрэҕэ ытырбахтаан, хамсаан ылла быһыылааҕа. Балачча саҥата суох кэлэр-барар дьону одууласпыта буоллубут.

— Бэйэҕин харыстаныа этиҥ, — диибин.

Киһим сөбүлэһэн, кэтэҕэ кэҕиҥниир:

— Сөп-сөп. Чэ, доҕоор, онтон? — имигэс баҕайытык тарбахтар хамсыыллар. Куолаһа кэһиэҕирэн хаалбыт...

Москвалыыр самолёт көтөөрү тураҕа. Мин кини көрдөһүүтүн толорбутум. Эйэҕэстэй, элэккэй атаһым хаҥас илиитинэн харса суох күүскэ да күүскэ кууһан ылаат, санныбын таптайбахтаата уонна, өрүтэ өгдөҥөлүү-өгдөҥөлүү, соҕотох илиитинэн далбаатыы хаалаахтаабыта... Кэлин дойдутугар эстэн-быстан, муор-туор сылдьан суорума суолламмытын аймаһыйа истибитим.

Бу өлүөн биир сыл иннинэ 1978 сыллааҕа ыам ыйын 23 күнүгэр суруйбут «Күөрэгэйгэ» хоһооно:

Суор буолан, үс үйэ устата
Сулана сылдьыах кэриэтин,
Күөрэгэй, эн курдук, чугдаарда,
Кылгастык да ыллыыр — кэрэтин!

Поэт талааныгар сүгүрүйээччилэр, атастара, доҕотторо, аймахтара түмсэн, Альберт Бүлүүйүскэй көмүллүбүт унуоҕун хоп курдук киһилии сиэрдээхтик эргиппиттэрэ чаҕылхай лиирик поэт аата үйэлэргэ ахтылла туруохтааҕын туоһулуур. Ону өтө көрбүттүү эпитафияҕа майгынныыр «Айанньыт» хоһоонтон маннык быһа тардыыны ааҕыаҕыҥ:

Кэм-кэрдии кээмэйэ кэлиэҕэ.
Киһилии көрүүнү билэммин,
Биир өлбөт хоһоону айаммын
Мин төрүт ордуубун булуоҕум...
Оччоҕо унуоҕум үрдүгэр
Уоттаах тыл умайа туруоҕа!

29.12.73. Түбэй Дьаархан.

Хаартыскаҕа хаҥастан: Василий Дедюкин, Альберт Бүлүүйүскэй, Дмитрий Михайлов-Балаҕаччы, Иван Алексеев, Анатолий Старостин-Сиэн Кынат. Анатолий Нелунов түһэриитэ. 1965 сыл сайына.

ВАРЯ ПОТАПОВА

1969 сыллаах күһүөрү сайын. Варя СГУ саха салаатыгар үөрэнэ сылдьан, каникулугар ССКП Саха уобаластааҕы комитетын, Саха АССР Верховнай Сэбиэтин уонна Министрдэрин Сэбиэтин органыгар «Кыым» хаһыат редакциятыгар үлэлиирэ. Биирдэ Альберт Бүлүүйүскэйдиин киниэхэ кэллибит. Син кэҥэс соҕус хос этэ да, киһи элбээн, күпкүүгүнэс буола түстүбүт. Ол кэмҥэ Москваттан космонавт Хрунов кэлэ сылдьара.

Эмискэ ким эрэ: «Бүгүн биһиэхэ үс поэт бэйэлэринэн баар эбиттэр. Чэйиҥ эрэ, Хруновка анаан хоһоонно суруйуҥ эрэ!» — диэтэ. «Ону хаһыаккытыгар бэчээттиэххит дуо?» — диэн мин ыйытааччы буоллум. «Бэч-чээттээн, бэч-чээттээн», — дии-дии, Варя кумааҕы биэртэлиир. «Космонабы айхаллыыр үрдүк чиэскэ тигистибит дии», — Альберт үөрэн чаҕылыҥныыр.

Ким эрэ чаһытын көрөөт: «Үс мүнүүтэ бэриллэр! Чэ!» — диэтэ.

Уу чуумпу. Мүнүүтэлэр хайдах эрэ бытаан баҕайытык усталлара. Тыллар хантан эрэ ыраахтан сааһыланан утуу-субуу субуллан испиттэрэ. «Бүттэ, үс мүнүүтэ ааста», — дэстилэр. Биир-биир суруйбуппутун аахтыбыт. Варя: «Толя, эн холбооттоо», — диэтэ.

Айымньы фабулата, ис тутула, маннык буолан таҕыста. Саҕаланыытыгар Варя, киэҥ суолу тэлэн, санаа мунүура суох сайдан иһиитин бэлэмнии охсубут:

Өксөкү санаа үҥүүтүн
Өрө тутан
Өндөл халлаан уоругар
Кырса маҕан хараабынан
Көтөн тахсыбыккын
Кэтээбиппит биһиги.
Кэтээбиппит
Күөрэгэй ыллыыр
Күөх нэлэмэн алааһыгар,
Кыталык үҥкүүлүүр
Кыыс кэрэ кырдалыгар.
Биһи сүрэхпит
Этиллибэт дьикти кистэлэҥэ
Иһиллэр этэ
Иһирик ойуурбут
Сэмэй сипсиэригэр.
Эн тиийэ сырыттыҥ
Киһи санаатын
Күүһүн-күдэҕин кынаттанан
Эр санаа өрөгөй чыпчаалыгар —
Аан дойду улаҕатыгар,
Сир ийэ эҥсилгэнэ
Дуорааннанан иһиллэр,
Дойдулар доҕордоһор тоҕойдоругар.

Оттон мин түгэҕэ биллибэт дириҥ далайы санаабыппын:

Үлэ-ырыа үөһүгэр
Өрүү биһиги
Арыйыахпытын баҕарарбыт
Халлаан хараҥа далайын.
Онно
Биһиги ирбэт тоҥноох буорбут
Дьүөрэтэ
Тымныы уораанаах
Тыйыс куйаар турдаҕа.
Биһиэхэ Эн
Күн сылааһын,
Күн тымныытын
Эҕэрдэлэрин аҕаллыҥ!

Түмүкпүтүн Альберт оҥорбут. Тиһэҕэр соҕуруруттан анаан-минээн кэлбит мааны ыалдьыппытыгар үөрүнньэҥ үтүө санаабытын бэлэх ууммут:

Хрунов доҕорбут
Уунабыт эйиэхэ —
Уон өҥнөөх алмааспыт оннугар,
Кырылыы оргуйар
Кымыспыт оннугар,
Көмүспүт, түүлээхпит
Күндүлэрин оннугар
Ураанхай сахалар
Уруу-хаан ыалдьытымсах
Олоҥхоһут, тойуксут,
Оҕолуу үөрүнньэҥ,
Ол курдук амарах
Улахан сүрэхпитин!

Хоһоммут «Кыым» хаһыат балаҕан ыйын 7 күнүнээҕи нүөмэригэр үһүс балаһа үөһээҥҥи уҥа муннугар улахан баҕайы хаартыскалаах (ким түһэрбитэ суруллубатах) бэчээттэнэн тахсыбыта. Онно улахан буукубаларынан «Космос хотойугар — Хруновка» диэн төбөлөөбүттэр, «СССР космонавтлётчига, Сэбиэскэй Сойуус Геройа, полковник Е.В. Хрунов бу күннэргэ Саха сирин үлэһиттэрин күндү ыалдьытынан буолла. Бар дьон истиҥ иэйиитин этэн, саха эдэр хоһоонньуттара — СГУ студентката Варвара Потапова, Москватааҕы литературнай ин-

1969 сыл. Балаҕан ыйын 7 к.

КОСМОС ХОТОЙУГАР—ХРУНОВКА

ССРС космонавт-летчига, Советскай Союз Геройа полковник Е. В. Хрунов бу күнүэрэ Саха сирин уэйытэрин күндү малдьынай институтун студенкатын Варвара Потапова, Маскастаалым литературнай институтун студена Анатолий Старостин уонна Альберт Бүлүүйүскэй—кыттыһан, космос геройугар анаан хоһоон суруйдулар.

Өксөкү саһаа үөрүүтүм
Өрө тутан
Өндөл халлаан уоругар
Кырса маҕан хараабынам
Көтөн тахсыбыккын
Көтөҕүппүт биһиги.
Көтөҕүппүт
Күөрэгэй ыллыыр
Күөх нэлэмэн алаҕыгар,
Кытаһын үөскүүлүүр
Кыыс кэрэ кыралыгар,
Биһи сүрэхпит
Этиилибэт дьикти ньстэлэгэ
Иһиллэр этэ

Иһирик ойуурбут
Сэмэй сиҥэзиргэр,
Эн тиийэ сыһытыгар
Ньһи саһаатын
Күүһүн-кудэҕин кынаттаһан
Эҕэ саһаа өрөгөй чыпчаалыгар —
Аан дойду уларатыгар.
Сиэ ийэ эҥкилгэнэ
Дуораанманан иһиллэр,
Дойдулар доҕордөһөр төрөйдөругар,
Үлэ, ырыа үөһүгэр
Воуу биһиги
Арыйыахпытын баҕарабыт
Халлаан хараҥа далайын,

Оннo
Биһиги ирбэт төҥноох буоруут
Дьүүрэтэ
Тымныы уоранньаах
Тыйыс нуйаар тураҕа.

Биһиэхэ Эн
Күн сылааһын,
Күн тымныытын
Эҕэрдэлэрин аҕаллын.
Хрунов доҕоруут,
Уунабыт эйиэхэ —
Уон өттүнэн алмаазпыт оннугар,
Кырыллы оргуйар
Кымыспыт оннугар,
Кэмүспүт, түүлээхпит
Күндүлэрин оннугар
Ураҥхай сахалар
Уруу-хаан ыалдьытымсах
Олоҥхоһут, тойуксут,
Оҕолуу үөрүнньэҥ,
Оя курдук амарах
Улахан сүрэхпитин!

ститут студена Анатолий Старостин уонна Альберт Бүлүүйүскэй — кыттыһан, космос геройугар анаан хоһоон суруйдулар» диэн киирии тыллаабыттар.

Биһиги, поэзияҕа үһүөн тус-туһунан ураты суоллаах-иистээх поэттар, бу хоһооҥҥо кэлэммит үүт-үкчү биир ньымалаах буола түспүппүт. Билбэт дьон маны: «Биир киһи суруйбут», — диэхтэрин сөп. Бу — саха төрүт ньымата. Эппитигэр-хааммытыгар баар. 50 строкалаах хоһоонтон Варя 24-дү, Альберт биһикки 13-түү строкалары суруйбуппут. Ити үс мүнүүтэ иһигэр Варя 60 тылы, мин 29 тылы, Альберт 30 тылы холбооттоон, ис хоһоонноон таһаарбыппыт. Айымньы идеятын, дьэ, хайдах быһаараҕыт? Хоһооҥҥо биһиги өйбүт-санаабыт, билиибит-көрүүбүт, кыахпыт, майгыбыт-сигилибит барыта баарга дылы. Варя биһигиттэн икки төгүлүнэн үрдүк таһымҥа турара чуолкайдык көстөр.

Кини килбик, амарах дууһалаах, сүрдээх сэмэй, чэнчис-чэбэр тыа кыыһа этэ. Бу хоһоонун ордук сөбүлээн ааҕара:

* * *

Мин да оҕо этим,
Мин да билбитим —
Аҕа, ийэ тапталын
Атаахтатар аналын.

Ол да сотору суох буолбута,
Сир ийэ хоонньугар уктубута.

Арай, дьиэм үрүгэн ыта
Миигин кытары хаалбыта,
Кинини оргууй тарыырым —
Хатырбыт атахпын салыыра!

Кэлин мин улааппытым,
Ыраах-ыраах барбытым,
Ырыган ытым, сайыһа,
Көрөн хаалбыта санньыйа.

Умнубутум мин дьиэбин,
Эрэллээх ыт дьүөгэбин,
Сиҥнибит үһү дьиэм өһүөтэ,
Ырааппыт ытым өлбүтэ...

Сергей Есенин сабыдыала биллэрэ. Уран тыл ухханыгар, айар тыл абыланҕар, олох дохсун долгунугар, оччотооҕу кэм киниэллээх эйгэтигэр, очурдаах охсууларыгар, улам-улам киирэн испитэ.

* * *

Буруйдаабаппын кими да
Бутуллар бу мин олохпор,
Үтүө буолар күммэр да
Үгүс дьону холбообоппор.

Олоҕум бэйэм илиибэр —
Олох да суох ким эрэ оруола.
Оонньуубун — бэйэм эрэ,
Ытыыбын — бэйэм эрэ...

(Варя Потапова)

Варя бэйэтин улааппыт аатын адьас сөбүлээбэтэ. «Бал... Бал буолан. Балбаа... Аара. Балбаара. Наһаа да куһаҕан аат», — диэн сирэйин мырдыччы туттара, уоһун чорботоро. «Варя диэн быдан ордук үчүгэй буолбат дуо? Мин куруук Варя диэн ааттаныахпын баҕарабын», — диирэ. Ким куруук эдэр, оҕотук саастаах буолуон баҕарбатаҕай?!

Бу орто дойдуга туох барыта уларыйатэлэрийэ турар. Варя саха намыын, номоҕон кыыһыттан санаабытын кистээбэккэ аһаҕастык тута этэр, уһуну-киэҥи толкуйдуу барбакка, кими баҕарар кытта судургутук

быһаарсан иһэр дьиҥнээх эр киһилии харса суох, хорсун майгыланан испитэ.

Биһиги: Альберт, Варя, мин уонна сирдьиппит, аҕа баһылыкпыт Баһылай Дөдүүкүн, дэҥ да буоллар, түмсэн хоһооннорбутун ааҕарбыт, эйэ дэмнээхтик дьүүллэһэрбит, хардарыта хайҕаһарбыт. Ким эрэ хоһооно хаһыакка таҕыстаҕына, ордук Иван Алексеев радиоҕа ыыттаран аахтаттардаҕына, бары суксуруһа сылдьан, гонорар ыла барарбыт уонна «сууйан-сотон» үөрэрбит-көтөрбүт. Ол кэм уһаабатаҕа, мин 1968 сыллаахха сайын Москваҕа М. Горькай аатынан литературнай институкка үөрэнэ барбытым. Бастаан утаа суруйсар этибит. Олор сүтэн-оһон хаалбыттар. Аҕыйах мин суруктарым Варя архивыттан көстүбүттэрэ.Олортон бу биэс сурук.

Варя, дорообо!

Суруккун туттум. Махтал! Сонун соччо суох. Экзаменнар чугаһаатылар.

Бириэмэ тиийбэт. Күн бүтэ охсор. Ааспытын кэннэ кыһыйбытыҥ да иһин туох кэлэн көннөрүөй?! Олох эмиэ оннук! Киһи баҕа санааны кытта олорор. Күүтэр... Онтон ол күүтүүлээх сылаас үөрүү! Ол барыта ааспытын кэннэ итиитик, субу баардыы ахтаҕын эрэ.

Варя, эйиигин кэлэн иһэр Саҥа сылынан эҕэрдэлиибин. Бу дьыл эйиэхэ саҥа көрсүһүүлэри, үөрүүлээх-көтүүлээх элбэх түгэннэри, үгүс билиини-көрүүнү аҕалыа, диэн эрэнэбин. Уонна ону тэҥэ мунуу-тэнии, муҥатыйыы... Олоххо ол эмиэ наада эбээт. Онтуката суох олох интэриэһинэйэ суох буоллаҕа. Онтон биһиги ити ыардары хоһоон оҥорор кыахпыт суох быһыылаах дуу, тугуй?! Эн эрэ буолбатах, мин эмиэ альбомнай хоһооннорунан эрэ дьарыктанабыт. Мин хайдах гыныахпын бу диэн өйдөөбөппүн. Барар суолум хараҥа. Олоро түһээт, мүнүүтэ тугу этэринэн суруйабын. Олох араас эргиирдэриттэн мин тугу да иилэн ылбаппын. Бука, онтон айар үлэ ыарахаттарын көрсөн эрдэхпит дии, илбискэ тумсубутун быктарбыт оҕолор.

Бүгүн бу киинэ сценарийын суруйа олоробун, Чехов «В овраге» диэн кэпсээнинэн. Кинодраматургияҕа биһигини Трауберг Леонид Захарович диэн кинорежиссёр, сценарист үөрэтэр. Билэриҥ буолуо, кини Козинцевтыын Гоголь «Шинелин» уонна Максим туһунан трилогияны режиссёрдаан туруорбуттарын. Леонид Захарович ааспыт сырыыга суруйбут сценарийбын хайҕаабыта, кадрдары бэркэ тутар диэн. Ону оҕолор: «Кини художник, ол иһин сатаатаҕа», — диэбиттэрэ.

Каникулбут тохсунньу 25-тэн икки нэдиэлэ устата буолар. Дойдубар бара сатыам, төһө да тымныыттан чаҕыйдарбын.

Эн улахан көрдөһүүҥ кыаллыбат суол. Манна оннук моднай отой көстүбэт. Дэҥ кэриэтэ атыыланнаҕына, ойоҕос тосторунан уочарат. Онно да дьоллоох буоллаххына түбэһэҕин, куруук маҕаһыыннары кэрийэ сырыттаххына. Биһиги үөрэх кэнниттэн маҕаһыын кэрийэ барааччыбыт суох. Арай ыйанан, дэлэй турар буоллаҕына, ылан ыытыам этэ. Кыһыйбытыҥ иһин хайыаххыный? Аҕыйаҕы оҥорор буоллахтара. Конспирация туһунан ыйыта сатаабыккын. Онуоха тугу да булан эппиэттиир кыаҕым суох.

Эн бу суруккун 6-ка суруйбуккун. Дьокуускай бэчээтэ 7-с, маннааҕы 10-с чыыһылалар. Конверт хаппаҕа халыҥ баҕайы силиминэн силимнэммит. Эн бэйэҥ силимнээтэҕиҥ дии? Биитэр ааҕан баран силимнээбиттэр дуу? Ити туһунан суруйаар. Маннааҕылар бэркэ сылдьабыт. Туох да уларыйыы суох.

Сир, куорат чуҥкук. Кинигэлэр быыстарыгар кирийэн олоро сатыыбын да, өйбөр хаалара аҕыйах быһыылаах. Чэ, итинник! Этэҥҥэ сырыт! Бэйэҕин харыстан, тымныыттан, ыар дьылҕаттан.

Уоттаах итии сүүрээни кытта Толя.

Ахсынньы 10 күнэ, 1968 с.

Үтүө күнүнэн, Варя! Итии эҕэрдэ!

Суруккун туттум. Махтанабын. Суруйарга соччолоох солун суох. Үөрэх, күнтэн-күннэр кэминэн усталлар. Саас буолбутуттан, биир сыл биллибэккэ ааһан эрэриттэн соһуйан эрэ хааллым. Күнүс үскэ үөрэнэн бүтэбит. Айаннаан кэлиэххэ диэри биир чаас барар, аһаан бүтүөххэр диэри эмиэ биир чаас. Киэһэ буоллаҕа ол.

Соторутааҕыта Иван Кычкин кэлэ сылдьыбыта. Куорат сонуннарын кэпсээбитэ. Семён Петровиһы бараары сырыттаҕына көрсүбүтүм. Ааспыт нэдиэлэ өрөбүлүгэр Ленинградка бииргэ үөрэммит оҕолорбор бара сылдьыбытым. Манна икки ыйдаах курска Иван Данилов кэлэн, биһиги уопсайбытыгар олорор. Миигин күндү балыгынан күндүлээтэ. Эдэр суруйааччылар Бүтүн Союзтааҕы мунньахтара билигин да бүтэ илик. Семён Куриловы, дьэ, хайҕаан хайҕаатылар. Дьоллоох уол. Георгий Марков бэйэтэ салайар семинарыгар

түбэспит. Мин түгэн булан сыыттым. Бары эрдэ аахпыттар быһыылаах, наһаа үчүгэйдик ырытан тыл этэллэр. Бүтэһиккэ Георгий Мокеевич Семёнтан олоҕун-дьаһаҕын туһунан ыйытта уонна: «Чэ, чиэһинэйдик, ис сүрэххиттэн эт эрэ, романҥын юкагирдыы суруйдуҥ дуу, нууччалыы суруйдуҥ дуу?» — диэтэ. Сэмэн: «Нууччалыы суруйбутум», — диэтэ. Дьэ, итинник көрсүһүүттэн-көрсүһүүлэр элэҥнээн иһэллэр.

Эн: «Туохтан эрэ куттанабын», — диэн суруйаҕын. Мин эмиэ инникиттэн дьиксинэбин ээ. Баҕар, ол итэҕэһим буолуо, хаһан да инникини эрэммэппин. Ол эрэн, инникини ыралыырбын сөбүлүүбүн. Баҕар, ол эмиэ куһаҕан буолуо. Таах мечтайдааһын. «Эн санааҕар?» — диэн ыйыппыккын. Мин инникиттэн тугу да күүппэппин. Арай дьылҕабыттан куттанабын. Өскөтүн төрөөбүт литературабар туох эрэ кыракый сардаҥаны хаалларарым буоллар, бу сиртэн туох да хомолтото суох арахсыам этэ. Ону баара, туох да тахсыа суоҕа... Дьэ ити билигиҥҥи кутталым, ыарыым, санаам... Оттон, Варя, эн олоҕуҥ ити өттүн саныыгын дуо? Туох туһугар? Хайдах?

Эн диэкиттэн сурук туох да кэтэһиннэриитэ суох кэлэр, оттон мин диэкиттэн, били этэргэ дылы, кэтэх көһүйбүтүн кэннэ тиийэн эрдэҕэ. Ол судургутук эн сүрэхтээххинэн, мин сүрэҕэ суохпунан быһаарыллыан сөп. Эн санааҕар?

Аны мин суругу «До востребования» ылар буолуом. Манна суруктар сүтэллэр. Сатаан санаабаппын, атын омук киэнин хайдах ааҕаары ылаллара буолла? Дьикти дойду. Биир суругуҥ сүтэр. Биирдии ааҕан баран силимнээн кэбиспиттэр. Кимнээх эрэ интэриэһиргээччилэр бааллар быһыылаах.

Элбэх солуннаах киэҥ сурукта суруй.

Чэ, эҕэрдэни кытта, Толя.

г. Москва, И-254, до востребования. 2.III.69

Үтүө күнүнэн! Варя, төрөөбүт күҥҥүнэн итии эҕэрдэ!

Суруккар уонна сурунаалларгар улахантан улахан махталбын биллэрэбин. Истиҥ баһыыба, хоһооннорбун олус бэркэ ырыппыккар.

Эн миигиттэн наһаа элбэҕи ыйыппыккын, ирдээбиккин. Мин онно барытыгар толору эппиэти биэрэр кыаҕым суох. Холобур, хоһоон ырытыытыгар. Аата хоһоонньуппун гынан баран, хоһоону сатаан ырыппаппын. Сэмэй буола сатаан этэр диэмэ. Үнэ-сайда иликпин, «отох киһи отутугар ситэр» диэбиттии. Билинэбин, хоһооннорбор сүрүн идея суоҕун. Ханнык эрэ турукка ойом-сайам ойдон кэлбит санаалартан бооччойбута буолабын. Ити мин билигиҥҥи мунуум-тэниим. Кэлин хайдах буолар? Дириҥ олохтоох өй киирэр дуу, суох дуу?

Маннааҕы олох туһунан ыйыппыккын. Семинардар буолаллар. Соччо оннук ураты суоҕун курдук. Ардыгар син мөккүөрдээхтик, сэргэхтик бараааччы. Дэҥ кэриэтэ литературнай ааҕыыларга сылдьааччыбын. Хата, олус интэриэһинэй быыстапкалар буолаллар. Бу күннэргэ Франция художнига Анри Матисс уонна «Декоративнай искусство» быыстапкалара буола тураллар.

Эн хоһоонноруҥ миэнинээҕэр ураты үчүгэйдэр. Тэҥнээн көрдөххө, эйиэннэрэ биир кэлим тутуллаах, биир идеяны чопчу этэр аҕыйах чаҕылхай ойуулуур тылларынан таҥыллыбыт хоһооннор. Эн поэма суруйан көрбүтүҥ дуо? Онуоха холоноруҥ буоллар, мин санаабар, хоһоонноргунааҕар өссө үчүгэйдик тахсыа этэ. Хайдаҕый? «Героиняҥ идея дуу, материя дуу?!» — диэн ыйытаҕын. Ити туһунан урут санаан көрбөт этим. Ыллым да суруйарбын эрэ билэбин. Билигин хайдах эрэ идеяҕа чугаспын.

Варя, ити мин эргэ хоһооннорбун ааспыт кэрдиис кэмнэринэн ааҕабын. Билигин суруйуохтаах, суруйар айымньыларым итинтэн олох атыттар. Баҕар, өссө өйдөммөт буолаллара буолуо. Ким билэр?

Эн чааскар кэллэххэ, эдэр суруйааччылар мунньахтарыгар туох этилиннэ, ханнык айымньылар, кимнээх ырытылыннылар? Баал Хабырыыһы көмүгэ сырыттыгыт дуо? Үөрэх, доруобуйа уонна, биллэн турар, саҥа айылар?

...Мин түүнүм кылгас.
Хас биирдии аккордар
Туһэх ытабылларынан
Мин олох олоруом...

Эйиэхэ бары кэрэни баҕара хааллым, Толя.

P.S. Бу мин бөрүөм санныйан турар... Тоҕо?

Ыам ыйын 5 күнэ, 1969 с.

Истиҥ эҕэрдэ! Үтүө күнүнэн, Варя!

Сургуҥ иһин махтал. Дьэ, элбэх солуну суруйбуккун. Хоһоонноргун ааҕыталаатым.

Кырдьыгы кистээбэккэ эттэххэ, мин санаабар, соччото суох хоһооннор. Кыһаллан көннөрөчочуйа барбатаххын. Уонна ити өлүү туһунан мин эмиэ элбэҕи суруйуохпун баҕарабын да тардынабын. Наһаа итиннигинэн үлүһүйүү туох суолталаах буолуой? Хаһан баҕарар бииринэн барыы, биир халыыбынан, биир темаҕа куруук суруйуу, мин санаабар, саҥаны биэрбэтэ буолуо.

Дьиҥинэн, эдэр сааска элбэхтик уһатытуора баран, араас истииллэринэн эҥин эгэлгэлээн дьарыктанан хаалыахха наада. Оччоҕо кэлин суруйар ньымаҥ кустук сэттэ өҥүнэн оонньуурун курдук баай, интэриэһинэй буолуо этэ. «Санааҕын эт», — диэбиккин. Ити түөрт хоһоонтон биир хоһоону аттаран оҥор, саамай үчүгэй строкаларгын талан ылан. Онно сөп түбэспэтэх строкаларгын быраҕыма. Кэлин атын хоһооҥҥор туттуоххун сөп. Ситинник мин санааларым. Эн санааҕар хайдахтара эбитэ буолла?

Манна 25-кэ землячество буолбут этэ. Мин барбатаҕым. Моисей Ефимов кэлэ сылдьыбыта. Николай Габышев Ригаҕа баран иһэрэ. Олору кытта сылдьан хаалбытым. Биир экзамены (История СССР) туттардым. Аны литературоведение, зарубежнай литература, нуучча литературата хааллылар. Сайын от *ыйыгар манна хааларым буолуо.*

Чэ, итинник! Суруйан бүттүм. Кыра ычалаах буоламмын уһун дойҕоҕу сатаан суруйбаппын.

Эҕэрдэни кытта Толя.

Бэс ыйын 4 күнэ, 1969 с.
Москва.

Үтүө күнүнэн, Варя!

Суруккун туттум, махтанабын.

Киһи сатаан суругу суруйбатын «деловой истииллээх киһигин» диир эбиккин. «Сүрэх баҕарбытын сүһүөх кыайбат» диэн баар. Суругу ураннык, күлүүлээх-оонньуулаах гына сэргэхтик суруйар эмиэ бэйэтэ искусство буоллаҕа. Суруйуох диэтэххэ, устудьуон харчыта кэмчитин курдук, сонунум эмиэ кэмчи. Билбитим эрэ үөрэх, онтон уопсай дьиэ олоҕо. Баҕар, бара сатаан айылҕа, күн-дьыл туһунан суруйуохха сөп. Холобур: мастар (сорох-сорохторун ааттарын да билбэппин) саһаран, кытарымтыйан эрэллэр. Олор быыстарыгар, «биһиги хаһан да өлүөхпүт суоҕа» диэбиттии, күп-күөх турар тирэхтэр көстөллөр.

Арыт сарсыарда ардах түһэ турдаҕына таһырдьа тахсыаҥ икки ардыгар хаар солбуйар. Билигин ким истээх, ким халтаҥ сонунан, ким бинсээгинэн, ким плаһынан сылдьаллар. Онно ким да болҕомтотун уурбат. Баҕар, эн куулу да бүрүнэ сырыттаххына ким да кыһаллыа суоҕун курдук. Төбө иһэ массыыналар тыастарыттан куп-куугунас. Онтон дьиэҕэ да киирэҥҥин куоппаккын. Уулуссаҕа дьоннор куруук ханна эрэ ыксыы-тиэтэйэ сырсыакалаһа сылдьаллар. Метроҕа күп-күөх эриэн үөн курдук поездтар чуһуураллар, тилиргииллэр-талыргыыллар. Массыыналар 60-нан, 80-нан анньаллар. Дьэ, ити ортотугар булкулла сылдьан, кимҥин, кимтэн кииннээххин, хантан хааннааххын таһыччы умнан кэбиһэҕин. Ханнык эрэ массыына көлүөһэтин курдук эргичийэ-урбачыйа, куруук үтүөлэһэанньыалаһа үлтү солоон сүүрэкэлии иһэҕин. Барыта тас айдаан...

...Хайыы үйэтээҕи умнуллан хаалбыт киһи уҥуохтара кэккэлэспит курдуктар... Дьэ итинник.

Оттон эн, миэхэ холоотоххо, үчүгэй сонуннаах кэрэ суругу суруйбуккун. Туох да диэ. Миигиттэн таһыччы ордук суруктары да, хоһооннору да суруйаҕын. Уонна, Варя, эйиигиттэн биири көрдөһүөм этэ. Эн миигин итинник хаһан да хайҕаабат буол. Мин оннукка тиийиэм ыраах уонна, баҕар, тиийиэм да суоҕа. Оттон эн чааскар кэллэххэ, миигиннээҕэр элбэҕи оҥорбут уонна оҥоруохтаах да киһигин. Эн ити санааларыҥ эдэр сааска хайаан да кэлиэхтээх санаалар. Киһи кырдьан истэҕин ахсын, олоҕу билэн, түспэтийэн, сылык, мындыр, дьоһун буолар. Эдэр саас уххана киһини ханна-ханна тиэрдибэтэҕэй эбэтэр тугунан-тугунан (модернизм, авангардизм, абстракционизм, о.д.а.) дьарыктаннарбатаҕай? Ити барыта кэлин көмөлөөх буолуон сөп. Холобур, бу ойууну көр.

Мин санаабар киһи буочарын булунуута мас лабааларын курдук. Ол аата хас биирдии лабаа тус-туһунан суоллар. Мас төһөнөн лабааланар да соччо модун буолар. Киһи төһөнөн элбэх үйэлэринэн тайаан, араас ыллыктарынан муммут-тэммит да буоллаҕына, ол барыта кэлин түмүллэн, кинини баай дууһалаах, киэҥ билиилээх, улуу өйдөөх оҥорор. Онон, Варя, билиҥҥэттэн санааҕын түһэримэ. Хайдах да буоллун, дьарыктан! Ол эрээри, урукку суолгунан барыма. Саҥа суолу, саҥа өрүттэри була сатаа. Мин санаам итинник. Баҕар, сыыһарым буолуо? Эмиэ деловойдук суруллубут

диириҥ дуу, биитэр били бу сааскы курдук: «Айыккабыан!!! Литинститукка киирбит киһи итинтэн ордук этиэҥ дуо?» — диириҥ дуу? Билбэтим. Суруйдум эрэ...

Бу иннибэр сургуҥ сытар. Дууһа, характер уратылаах бөҕө буоллахтара. Дууһа диэн мировоззрение ини диэн ыйытаҕын. Ким инньэ диэбитэй? Дууһа, мин санаабар, өйгө сыһыаннаах. Кирдээх дууһалаах, ол аата кирдээх мировоззрениелаах үһү дуо? Романтическай характер диигин. Мин санаабар, саамай кылаабынай, күүстээх санаа, киэҥ билии-көрүү характердааҕар үрдүкү тураллар.

Владимир Серкин заочнайга үөрэнэн бараары сылдьар. Миигиттэн аҕыйах подстрочниктары ылан тылбаастыы сылдьар. Тиийдэҕинэ маһааттарара буолуо. Көрө сылдьаар эрэ. Хаартыскалары ыытабын. Бу сыһыарыллыбыт кумааҕыга бэйэҥ хоһооҥҥун суруй.

Эйиэхэ бары кэрэни баҕара хааллым, Толя.

20.X.1969 с.

Айар үлэҕэ дьиҥнээхтик ылсан, тумсун быктарбыт оҕо киһи мунара-тэнэрэ, куттанара, дьиксинэрэ, санаата оонньуура, самнара, санньыйара баар суол. Айар үлэ ыарахан дэһэбит. Ол ыар оҕотук киһи өйүн санаатын күөрчэхтии ытыйар. Ити барыта бу сүүрбэччэлээх дьоннор суруйсууларыгар көстөр. Былыр ойуун буолар киһи улаханнык ыалдьар диэн кэпсииллэрэ. Ону «эттэтэр» диилэрэ. Поэттарга онуоха майгынныыр ураты кэм кэлэн аахара буолуо дуо?

Саха поэзиятыгар Варя Потапова аан маҥнайгы Үрүҥ Көмүс Куо этэ.

Оттон ким көмүскэ баҕарбатаҕай? Айылҕа араас дьиктилэрдээх, холобур, ыттар хаһан да тыһы ыты тыыппаттар. Атыырдар, бэйэ-бэйэлэрин көрүстэллэр эрэ, охсуспутунан бараллар. Ким күүстээҕин, кыахтааҕын кэбэҕэстик быһаарсаллар. Ити — кинилэргэ сокуон.

Биһиги 50-с сыллар бүтүүлэриттэн, 60-с сылларга көхтөөхтүк суруйан испит эдэр поэт уолаттарбыт били ини-бии салалта анаан бэлэмнээбит бэриниилээх, эрэллээх литературнай чекист генералларыттан иҥнэн, бастакы мохолу кыайан туораабакка, эгэ, ССРС суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ буолуохтара дуо, анараа дойдуга бараахтаабыттара. Элбэх этилэрэ. Кинилэр хоһооннорун хас биирдии тылыгар тиийэ (хайаан, сыыһа туттуу суох буолуой?) ымпыктаан ырытан, үлтү кириитикэлээн санааларын самнаран, куттарын тоһутан, баҕаларын тууйан, үрүҥ харахтарын өрө көрдөрбөккө мөрөйдүүллэрэ.

Тоҕо оннук эдэрдэри наһаа сордоохуттарай диэн ыйытыаххыт. Ол үөһээҥҥилэргэ бэйэлэригэр сөптөөх политика этэ. Репрессия саҕаттан эрэй, куттал бөҕөтүн көрсөн, «муостара-туйахтара» тостубут, «Олох үчүгэй!» диэн уруйдууртан-айхаллыыртан атыны билбэт **сэбиэскэй тыыҥҥа иитиллибит аҕа көлүөнэ суруйааччылар иэйиилэрин эрэ өрө тутан дууһалара тугу этэрин саҥарар-суруйар саҥа эдэр көлүөнэни кытта** аан маҥнай көрсүбүттэрэ. Көстүбэт күөнтэһии улахана онтон саҕаламмыта.

Киһи тугу саҥарара көҥүл буолуохтаах. Ол — айылҕа сокуона. Оттон оччотооҕута ону-маны тыллаһарыҥ сатаммат этэ. Хаайыыга бараҕын. Ол кэм суруйааччылара хаайыыга барымаары, «Олохпут үчүгэй! Коммунист киһи үчүгэй!» диэн суруйаллара. Ол партия ирдэбилэ этэ. Ону оройдоругар оҕустарбат ыччаттар үөскээбиттэрэ. Басбаттах тыллаһар, талбыттарынан тойугулуур уол оҕолор наһаа элбээтэхтэринэ, литература кыайан салаллыа суоҕа диэн улахан куттал үөскээбитэ.

Күөнтэһии, өйдөспөт буолуу куруук баар. 1934 сыллаахха ССРС суруйааччыларын I съезтэригэр: «Чэпчэки, сэлээрчэх кыргыттар эттэрин-сиинэрин атыылыылларын курдук биһиги, суруйааччылар, партия: “Бу курдук суруйуҥ”, — диирин истэн, дууһабытын атыылыыбыт дуу, тугуй?» — диэн саҥаларинҥэлэр иһиллибиттэрэ. Съезд кэмигэр Украина поэта Михаил Сименко «Биһиги тоҕо сымыйанан суруйабыт?» диэн сургун куоппуйалыы-куоппуйалыы тарҕаппытын иһин биир биэс тыла суох ытыллан турар. Онон тылынан оонньуур сатаммат. 1967 сыллаахха ыам ыйын бүтүүтүгэр буолбут ССРС суруйааччыларын IV съезтэригэр Михаил Шолохов: «Мы стареем, братцы-писатели», — диэн баран, олус интэриэһинэй сыыппаралары аҕалтаабыт. Холобур, I съезкэ 40-гар диэри саастаах суруйааччылар делегаттар уопсай ахсааннарыттан 71%-нарын ылар эбиттэр. Эдэрдэр да эбит. Оттон IV съезкэ эдэрдэр 12,2 эрэ бырыһыаны ылар буолбуттар. Ол да иһин эдэрдэргэ кырдьаҕастар сэнэбиллээхтик сыһыаннастахтара, «бөө» диэтэхтэрэ. Хата, суруйар кыргыттарбыт

абыраммыттара. Кинилэри бары таптыыр харахтарынан көрөллөрө. Михаил Шолохов, ыраахтааҕы саҕана фельдфебель саҥа саллааттары кырыы хараҕынан көрөрүн курдук буолбакка, эдэр суруйааччылары харыстабыллаахтык көрүөҕүҥ диэн этэ сатаабыт. Муударай дьоннор куруук муударайдар.

Билигин 50-наах, 60-наах, 70-наах уйулҕаны умсугутар кырдьыксыт лирик эр дьоннорбут суохтар. Суох оҥортообуппут. Билигин ким да тылы сыыһа туттубуккун диэн тутуспат. Тутуһааччылар, литературнай чекистэр, эмиэ суох буолбуттара.

Кыыс поэзияҕа киириитэ эр дьону сэргэхсиппитэ. Кинилэр айымньыларын оргууй сэрэнэн, сымнаҕастык, сыа-сым курдук тутан имэрийэ-томоруйа ырыталлара. Ол иһин билигин поэт кыргыттарбыт элбээбиттэрэ үчүгэйиэн! Ол суорума суолламмыт уолаттарбыт тууйуллубут иэйиилэрэ кыргыттарынан кэлэн таҕыстаҕа. «Бүргэһи хааһахха хаайбаккын». **Норуот дууһатын аймалҕана, иэйиитэ хайаан да тахсыахтаах.** «Варвара Потапова хоһооннорун хайҕаабатах киһини мин көрсө иликпин», — диэбиттээх Пётр Тобуруокап.

Варяны Кутурҕан Куо диилэрэ да, мин итинник этиини букатын ылыммаппын. Кини хоһоонноро оннук ойуччу санаарҕабыллаах буолбатахтара. Поэт буолан баран, бүтүн норуот дууһата буолан баран, хайдах биир кэм үөрэ сылдьыаххыный? Санаа-оноо, мунчаарыы, хоргутуу, хомойуу баар буоллаҕа. Олох оннук сырдыктан-харанҕаттан турар. Эбэтэр «кутурҕан», «санньыар» диэн тылларбытын барытын туттуллубат гына суох оҥортуубут дуо? **Киһини суох оҥоруохха сөп, оттон тылы суох оҥорбоккун. Поэттар син биир үөскүү туруохтара.** «Киһи айаҕын хам туппаккын». Санаа түһүүлээҕи суруйтарбат буолуу туохтан үөскээбитэй?

Литератураны, искусствоны били икки ини-бии салалта салайан салайбыта. 1946 сыллаахха атырдьах ыйын 14 күнүгэр БСКП (б) КК «Звезда» уонна «Ленинград» сурунаал тустарынан уурааҕа тахсыбыта. Онно кинилэри «Анна Ахматова, Михаил Зощенко сэбиэскэй олоххо сөбө суох, ыччаты иитиигэ буортулаах, санаа түһүүлээх, олохтон кэлэйбит, санаарҕабыллаах айымньыларын бэчээттиигит» диэн сытыы критикаҕа тардыбыттара. Икки хоноот, БСКП (б) Ленинградтааҕы обкомун секретара А.А. Жданов Смольнайга суруйааччылар, литература уонна издательство үлэһиттэрин иннилэригэр уоттаахтөлөннөөх дакылааты оҥорбута.

Ол кэнниттэн араас тэрилтэлэринэн сааттаах хоруотааһыннар саҕаламмыттара. Партия тугу этэрин тук курдук тута толороччулар, истигэннэр онно күннээнкүннээбиттэрэ. Ити кэмҥэ биһиги оҕо эрдэхпититтэн бэркэ билэр суруйааччыбыт Михаил Пришвин дневнигэр бу курдук суруйбут: «В этом выступлении скрытая в революционной этике чисто средневековая ненависть к искусству наконец-то откровенно раскрывается, и имена Белинского, Добролюбова, Чернышевского, Плеханова ставятся в оправдании насилия над личностью художника. То, о чем догадывались, теперь названо. Как мужики громили усадьбы помещиков, так теперь правительство выпустило своих мужиков от литературы на писателей с лозунгами из Ленина о том, что литература и всё искусство являются частью дела партии (т.е. искусство есть агитация и пропаганда марксизма)... Получается что-то вроде сказки о рыбаке и рыбке: старуха потребовала от рыбки, чтобы она сделала её владычицей морской и сама бы стала ей служить. Точно так же у нас получится и искусством: золотая рыбка тоже уйдет, но какие-нибудь золотые караси будут, конечно, служить».

Сөпкө да суруйбут. Кырдьык, сорох-сорох кыһыл көмүс собочооннор туһалыы, көмөлөһө хаалбыттара билиҥҥэ диэри утумнуу сырыттахтара.

Альберт Бүлүүйүскэй этэр буолара: «Суруйааччылар диэн дьоҥҥо-сэргэҕэ саамай биллэр дьоннор. Онон кинилэр ханна сылдьыбыттара, тугу гыммыттара тутатына сонун буолар. Ааккын ааҕан эрэ билэр киһи эйиигин дьиҥнээхтик билэрдии кэпсиирипсиир. Ону анарааҥҥыта эмиэ сэҥээрэр. “Оо, ол суруйааччыны билэн-билэн”, — диэн сөҕүү-махтайыы, ырытыһыы буола түһэр. Хоп-сип бардаҕа ол», — диэн. Төһөнөн улаханнык биллэҕин-көстөҕүн, хайҕанаҕын, аатыраҕын да соччонон элбэх эн тускунан хоп-сип үөскүүр.

Варя балачча бэчээттэнэн ааҕааччы киэҥ эйгэтигэр саҥардыы биллэн-көстөн эрэр эдэр поэт уолаттар ортолоругар собуссоҕотох хатыҥчаан этэ. Оттон норуокка киэҥник биллибит суруйааччылар сойуустарын чилиэннэрин, араас үтүөлээх, ааттаахсуоллаах поэттар ортолоругар хаардаах хал-

дьаайыга аан маҥнай быкпыт нарын-намчы ньургуһун курдуга. Ол да иһин Леонид Попов олус үөрэн: «Кыыс кэллэ, Кыыс кэллэ!.. Ырыа ыллыыр, Хоһоон ааҕар...» — диэтэҕэ.

Ноктюрн

Охсулла илик ходуһалыы,
Киэҥ, холку халлаан.
Хаһааҥҥы, ханнык олохтон
Кэпсиирий кини, суугунаан?..
Үктэл хара буорун курдат,
Үрүҥ күҥҥэ тардыһа,
Үүммүт,
Тэпсиллибэтэх
Кэрэ илдьитэ —
Сибэкки!
Эмискэ биир илии
Тосту тутар, били,
Бэйэтэ да кэмчи
Кэрэни...
Тарбахтар тымныынан
Хаарыйаллар —
Олох тыынын быһаллар...
Тоҥ буор үрдүгэр
Тохтор сибэкки үлтүрүйэ...
Хороҥ оту тосту үктээбэт
Өбүгэлэр ханналарый?
Билэллэрэ эбээт кинилэр
Кэрэҕэ харысхалы?!
Оттон сибэкки суох!..

(Варя Потапова)

Варя Поэзияны эрэ таптыыра. Үчүгэй, улахан поэттары кытта бииргэ сылдьарын олус сөбүлүүрэ, астынара. Леонид Попов Варя СГУга саха салаатыгар 3-с курска үөрэнэ сырыттаҕына, 1969 с. «Хотугу Сулус» 3-с нүөмэригэр «Билсиҥ — Варя Потапова!» диэн киирии тыллаах хоһооннорун бөлөҕүн бэчээттэппитэ. Онтон ыла Варя Леонид Андреевиһы олус истиҥник ахтара, көмүскүүрэ. Биирдэ соҕуруруттан кэлбиппэр, дьиктиргиэм иһин, кэрээбэт кэрэ кэпсээнэ барыта аны Моисей Дмитриевич Ефимов туһунан буолбут этэ. Чэ, ол Варя тус бэйэтин олоҕо...

Поэттарга

Мин поэттары таптыыбын.
Киниларгэ була сатыыбын —
Айылҕа айар киистэлэрин
Таайыллыбатах кистэлэҥнэрин.
Алгыыбын мин поэттарбар,
Көҥүлгэ тардыһар санааларбар —
Хааччах бары хатыырдарын
Хайыта суруйар дьулуурдарын.

Поэттарга мин сүгүрүйэбин —
Тахсар күн килбиэнигэр тэҥнии,
Уонна кэлэр сырдык үйэбин
Уунабын, баалааманҕ, бэлэхтии.

(Варя Потапова)

Мин манна Семён Данилов поэт кыргыттарга анаабыт хоһоонуттан алта эрэ строканы аҕалыахпын баҕарабын:

Мин таптыыбын
Поэт кыргыттары
Кинилэр аппыт
сибэккилии аһаҕастарын,
Ый курдук ып-ыраас ырыаларын,
Кинилэр дьахтар буолан
айыллыбыт айылҕаларын
Сап курдук хатар ырыаларын.

Семён Петрович быһаччы туруорсуутунан Варя уопсай дьиэҕэ биир хостоох квартираламмыта. Ол эдэр да, эмэн да поэттар мустар салоннара буолбута. Ол онтон бөрүкүтэ суох сурахтар тарҕанан киирэн барбыттара. 1974 сыллаахха ахсынньыга Софрон Петрович Данилов Москва куорат таһыгар баар «Переделкино» диэн суруйааччылар айар дьиэлэриттэн, дьон кэпсээнин истэн, бэркэ долгуйан туран, Варя Потаповаҕа сурук суруйбута. Бу онтон быстах быһа тардыылар:

...Эн тускунан, быйыл саас, күһүн эн түбэспит түбэлтэлэриҥ туһунан, мин анаан ыйыталаһа сатаабатарбын да, уһугун-төбөтүн истибитим. Биһиэхэ ону-маны үлүннэрэн-салыннаран кэпсиллэрин сөбүлээччилэр. Ол иһин мин итинник кэпсээннэри истэ да сатааччым, сэҥээрээччим да суох. Инньэ да гыннар, эн тускунан этэллэрэ сороҕо кырдьык буолуон сөп. Мин онтон олус диэн хомойобун... Варя, эйиэхэ айылҕа бэлэхтээбит поэтическай дьоҕура баар.

Мин көрдөһөр көрдөһүүм диэн: ол дьоҕуру күндүтүк санаа. Үлэлээтэххинэ, үгүстүк үлэлээтэххинэ, өйүҥ-сүрэҕиҥ өрүкүйэн үлэлээтэххинэ эрэ ити дьоҕур улахан поэтическай талааҥҥа кубулуйуон сөп...

Мин бу суругу эн оҕотук мэник-тэник быһыылартан аккаастанан, тиритэ-хорута үлэлээн, поэтическай дьоҕургун мунутуурдук сайыннараргар баҕаран суруйабын...

Сурук толорута Софрон Данилов «Санаам туймуулара» диэн кинигэтин 336-338

сирэйдэригэр («Бичик», 1995) бэчээттэммитэ. Сүдү суруйааччы ыйааһыннаах ытык тыллары эппит этэ. Ол кыракый сурук кини албан аатын өссө ордук халыҥатар. Биһиэхэ барыбытыгар анаан суруйбут курдуга.

Варя Баһылай Саабынныын олоҕун холбообута, дьиҥэр, быстах баламат быһаарыныы этэ. Икки өттүттэн, кылгастык да буоллар, сирдээҕи дьол умсулҕаныгар баҕарыы күүһэ кыайдаҕа.

Варя өлүүтэ биһиэхэ барыбытыгар олус соһуччу хомолтолооҕо. Кырбанан өлбүт диэбиттэрэ. Ким, туох? Ким да тугу да билбэт курдуга. Тиһэх суолугар атаарыы, кутурҕан, ыарахан да ыарахан этэ... Дьиҥнээх кырдьык дакаастамматаҕа кыһыылаах. Кырдьык суох дойдутугар олоробут. Өлүөн биир хонук иннинээҕи түүн били Василий Бочкарёв «Ырыаһыт дьоло уонна соро» диэн ахтыы сэһэнигэр суруйар икки поэт, биир суруналыыс уолаттара тумулук тутуллар бас-көс киһилэрин атааралларыгар, Варя дьахтар киһи быһыытынан дьиэҕэ хаалбыта буоллар, ол хараҥа түүн күлүгээн уолаттартан төбөҕө охсуллуо суох этэ. Өлүү төрдө итиннэ сытар. Варянан атаартарбатаҕа буоллар... Дьахтарынан атаартарбатаҕа буоллар... «Айыы сыдьаайдааҕынан» атаартарбатаҕа буоллар... Саха маҥнайгы поэтессата билигин тыыннаах буолуо этэ.

Саха народнай поэта Моисей Ефимов Варя Потапова кэриэһигэр анаан суруйбут хоһоонун «Айыы сыдьаайдаах» диэн ааттаабыта («Мин сырдык санньыарым...» — Дьокуускай, «Бичик», 2006, 211 стр.).

Варя Потапова, билигин тыыннааҕа буоллар, санааны көҥүллүк этэр-тыынар билиҥҥи үйэҕэ илбистээх, имэҥнээх хоһоон бөҕөтүн айан, биһиги поэзиябытын буряттар Намжил Нимбуевтарын курдук олох үрдүк таһымҥа таһааран, народнай поэт буолан олоруо этэ. Харыстаабатахпыт.

Варя ардыгар биһигиттэн букатын ыраах атын эйгэҕэ сылдьар курдук буолуталыыра. Бу маннык хоһоону чахчы өрө күүрүүтүнэн тохсус халлааҥҥа тахсыбыт эрэ киһи айар кыахтаах. Оннук кини үөһэттэн этиттэриилээҕэ, үөттэриилээҕэ.

Мин таммахпын

Мин таммахпын.
Мин олус утатабын.
Уулуу сатыыбын Сири —
Угуттуубун сиигинэн.
Утатабын син биир.
Мин олус утатабын.
Сир сылайар миигиттэн,
Куота сатыыр кураанынан.
Мин үөһэ көтөбүн
Чап-чараас туманынан.
Быралгы былыттары сырсабын.
Мин олус утатабын.
Үрүйэ буолан сүүрэбин,
Айаас долгуну миинэбин,
Үрүҥ хайаларга үҥкүрүйэбин,
Таас хаспахтары үлтүрүтэбин.
Мин олус утатабын.
Долгуна суох дэбилийбит
Чөҥөрө чүөмпэни аймыыбын —
Тыалтан куота оонньуубун,
Ситэн турар күөх ойууру
Кууһабын, ытатабын,
Ала хатыҥ сөрүүн түөһүгэр
Саһабын, хараастабын,
Мин олус утатабын.
Оо, күн, айхаллан!
Эйиэхэ утары барабын
Эн уот утаххын ууруубун...
Аны таммах буолбатахпын,
Аны мин утаппаппын.
Оо, күн, аһын!
Утатыахпын баҕарабын!

Хайдахтаах курдук өй-санаа, олох атын эйгэ, саха тылын сатабыллаах ситимэ, сомоҕото, күүһэ, кыаҕа, дьайыыта көстөрүй?!

ТҮМҮК

Бииргэ алтыспыт, бэркэ билэр көлүөнэм туһунан кэпсээтим. Кырдьаҕас уонна эдэр көлүөнэлэр аан маҥнайгы күөнтэһиилэрин кинилэр ити курдук эттэринэн-хааннарынан билбиттэрэ, тоталитарнай режим үөскэппит систиэмэтин сиэртибэтэ буолбуттара. Социалистическай реализмҥа, аныгылыы быһааран эттэххэ — тоталитарнай режим искусствотыгар, эдэр эрдэхтэриттэн такайыллан, төрөөбүт партиябыт, төрөөбүт КГБ-быт (ини-бии салалтабыт) ирдэбилинэн, модьуйуутунан айан, суруйан уһуннук былааска олорон кэлбит аҕа көлүөнэ суруйааччыларбыт эдэр көлүөнэ суруйааччыларга ити курдук хаҕыстык сыһыаннаспыттара.

Тоҕо оннугуй? 1946 сыллаахха атырдьах ыйын 14 күнүгэр «Звезда» уонна «Ленин-

град» сурунааллар тустарынан тахсыбыт БСКП (б) КК-тын уурааҕа иһэ-истээх этэ. Эдэрдэргэ суоһурҕаныы курдуга. «Маннык суруйуоххут — сэрэниҥ!» — диэн. Эдэрдэри баалкылыырга сөптөөх соҕооччу буолбута. Ленинград-Санкт-Петербург арҕааҥҥы сайдыылаах дойдулартан биһигиннээҕэр чугас буолан, дьоно ол дойдулар сайа охсор тыалларын аан маҥнайгынан көрсөллөрө, билигин да көрсөллөр. Кинилэр дьиктилэрин истэ-билэ сэргэҕэлээҥ!

60-с сыллар саҕаланыыларыгар Ленинградка эстраднай поэзия төрөппүт уола Иосиф Бродскай, ССРС суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ буолбакка сылдьан, биир да тахсыбыт кинигэтэ суох (биир бэчээттэммит балладалаах) ыччат киэҥ биһирэбилин, умсулҕаннаах тапталын ылбытыттан кырдьаҕас көлүөнэ литература генераллара уонна ини-бии салалта соһуйуу бөҕөтүн соһуйбуттара. Чилиэн буолбакка сылдьан хайдах биллиилээх буоларый? Оччотугар былаас тэрийбит сойууһа туох туһалааҕый?!

1946 сыл муус устар 2 күнүгэр Москваҕа Сойуустар дьиэлэрин Колоннай саалатыгар Анна Ахматова уонна Борис Пастернак айар киэһэлэрэ буолбута. Онно Анна Ахматова сценаҕа тахсыбытыгар мустан олорооччулар бука бары сүһүөхтэригэр туран, 15 мүнүүтэ устата ытыстарын таһыммыттара диэн суруйаллар. Ону кытаанах ини-бии салалта олох сөбүлээбэтэҕэ үһү, оччотугар биһиги туохпутуй?

Н.С. Хрущев аһара бэриниилээх истигэн суруйааччылары «партия автоматчиктарыгар» холообута уонна көлүөнэлэр күөнтэһиилэригэр кыраҕытык кэтээн, маннаан көрөөччүлэринэн анаабыта. Бары республикаларга оннук дуоһунас көрүллүбүтэ. Саха сирин суруйааччыларын сойууһугар оннук кэтээн-маннаан көрөөччүнэн, ол аата эдэрдэри кытта үлэҕэ өр кэмнэргэ Күннүк Уурастыырап үлэлээбитэ. Кини 1930-с сылларга онноҕор Ойуунускайы хайдахтаахтык суруйталаабытын дьоннор син истэллэрэбилэллэрэ буолуо... Кырдьаҕас суруйааччыларбыт үгүстэрэ да ити өттүнэн бары «дьиэктээхтэрэ», «иэстээхтэрэ». Ол иһин истигэннэрэ. Кэмэ оннук диргэ тиийиллэр. Кытаанах ини-бии салалта тугу этэрин тута истэн толорон истэххинэ эрэ тыыннаах ордон чиэскэ-бочуокка тиксэҕин.

Ол «партия автоматчиктара» биһиги саамай талааннаах лиирик поэттарбытын көстүбэт, тутатына өлөрбөт «буулдьаларынан ытыалаабыттара». Бездардары туохтарын иһин «ытыалыахтарай»?

Үрүҥ, кыһыл саҕаттан тугу да өйдөөндьүүллээн толкуйдаабакка истигэн буолан, кырыктанан туран, төһөлөөх элбэх киһини өлөрбүппүтүн, өһөрбүппүтүн, самнарбыппытын, сиэбиппитин, хобулаабыппытын, испииһэктээн биэрбиппитин, уоттаах сэриигэ аспыппытын, кэҕиннэрбиппитин, буомурдубуппутун ааҕан сиппэппит.

Соҕуруу үөрэнэ сырыттахпына биир кыргыз: «Сэриигэ наһаа да элбэх киһигитин өлөртөрбүккүт. Биирдии киһиэхэ тиксэринэн белорустардааҕар элбэх... Биһиэхэ аулга ыла кэллэхтэринэ: "Киһи суох. Барбыттара", — дэһэрбит. Эһиги наһаа истигэн, толоругас буоланҥыт дьоҥҥутун харыстаабатаххыт», — диэбитэ.

Кырдьык, куттамсахпыт. Кытаанах ини-бии салалта кими-кими сөһүргэстэппэтэҕэй?! Бэл диэтэр, биир бөдөҥ учуонайбыт өйүнсанаатын, бүтүн олоҕун биэрбит үлэтиттэн аккаастанан «сыыстарбыппын» диэн билиммитэ. Иһиттэҕэ. Онон бочуоттаннаҕа. Биһиги бары ол киһи курдук истигэн буолабыт дуу?!

Бэйэлэрин нарын иэйиилэрин эппит поэттарбытын ол соҕуруунҥулары үтүктэн кэнэйдии сырыттахпыт. Ханнык баҕарар киһи тугу оҥорорун бэйэтэ толкуйдаан көрүөхтээх. Биһиги оҕону толкуйдуурга үөрэппэппит. Эппиппитин хатылыырга, нойосуустуурга үөрэтэбит. Бэл литературабыт: «Истигэн буолуҥ!» — диэн үөрэтэр, киһи кыбыстыах. Оччотугар Өй, Талаан аахсыллыбат, тугу эппиттэрин робот (винтик) курдук толорон иһиэхтээххин.

Күөмчүлэммит көлүөнэ поэттара Дмитрий Дыдаев, Василий Саввин, Василий Дедюкин, Альберт Бүлүүйүскэй, Варя Потапова айылҕаттан айдарыллыбыт талааннарынан миигиттэн икки-үс, түөрт-биэс мутук үрдүкү тураллара. Мин биириттэн хомойобун. Төһө да, үөһэттэн сэдиптэнэн, итинник кытаанах политика ирдэммитин үрдүнэн манна бэйэбитигэр талааннаах дьоннорбутун, бэйэлээх бэйэбит оҕолорбутун, сэнээбэккэ, хайдах эмэ гынан харыстаһыах, харыстыах тустаах этибит. Ол кыаллыбатаҕа. Наһаа истигэннэр этибит. Бэйэбит эрэ үрдүк дуоһунастанан

соҕуруунан-хотунан сүүрэн-көтөн, кэпсэтэн-ипсэтэн, бэчээттэнэн, биһирэттэрэн, ааты-рар, ааттанар туһугар кыһалла-мүһэллэ сырыттахпыт...

Миэхэ, тус бэйэбэр, поэт доҕотторум өрүүтүн тыыннаахтар.
Төлүүр, биэрэр иэстэрин Дыыдай кэпсиир да кэпсиир.
Саабын туох эрэ дьээбэлээҕи этэ-этэ күлэн күһүгүрэтэр.
Дөдүүкүн аалыктаһар аарыма мааманнарын ааҕар да ааҕар.
«И-и-и ити мин», — дии-дии Алыбыар далбаатанан ойон турар.
«Ол туһунан куһаҕаннык санаама», — Варя оргууй сипсийэр.

Кинилэр сылаас тыллара бу таас долбуурбар кыстанан тураллар
Уонна онтон хаһан баҕарар сыа мэйиибэр ыстанан түһэллэр —
Ыллыыр-туойар илбис, хоһуйар-суруйар хомуһун,
Туохтан да куттаммат хорсун, абылаҥнаах күүс буоланнар!

P.S. Литература уонна искусство бэйэтин айылгытынан сайдар. Ону биирдиилээн личностар сайыннараллар. Онон салайбыта, ыйбыта, дьаһайбыта буола олорумуоҕуҥ. Сэбиэскэй тутул эстибитэ ыраатта. Хайа, доҕоттоор, атын тутул кэлбитэ дии. Оннукманнык ааты-суолу түҥэтэн, онтон тахсар айдааннары быһаарсан, суруйааччылар икки сойуустарын салайбыта буолан аһатансиэтэн, Лениннии үлэлээн бүтүөххэйиҥ! Ол харчытын талааннаахтык суруллубут, уусуран өттүнэн чахчы таһымнаах айымньы авторыгар биэриэҕиҥ өссө салгыы талааннаахтык үлэлиирин туһугар.

Дьокуускай к.
Алтынньы ый, 2010 сыл.

Иннокентий СОСИН — СР культууратын үтүөлээх үлэһитэ, «РФ культууратыгар ситиһиилэрин иһин» бэлиэлээх, Мэнэ Хаҥалас улууһун ытык олохтооҕо.

киниэхэ бэйэм аччыгый олоҕум туһунан үҥсэргии санаатахпына, быдан чэпчиргэ дылы буоларым. Ол эрэн, Эрилик Эристиин Хачыгыр уолун дьылҕатыгар бэйэм дьылҕабын адьас чугаһаппат этим. Биириҥэн, мин ыал хамначчыта буолбатаҕым, иккиһиҥэн, сэбиэскэй былаас оҕотобун, Хачыгыр курдук миигин атаҕастаабаттар, баттаабаттар, ону аһан, оскуолаҕа үөрэнэрим. Дьэ, ити өттүнэн сөбүлээн, онуоха эбии, сахалыы кинигэ да аҕыйаҕа бэрт буоллаҕа, мин «Ыстапааны» хаста да аахпытым.

Исай Никифоровы хайдах эрэ убайыргыы саныырым. Сэрии кэмигэр фроҥҥа сылдьарын билэрим. Сергей Васильевтаах Суорун Омоллооннуун сэриилэһэр аармыйаҕа

СИЛИСТЭЭХ МАС ОХТУБАТ

Исай Никифоров — миэхэ суруйааччы уонна киһи быһыытынан күндү. 1940 сыл бүтүүтүгэр Сыаппа оҕонньор балаҕаныгар олордохпутуна, тастыҥ убайым Хабычча (1944 сыллаахха Латвияҕа сэриигэ өлбүтэ) Исай Никифоров «Ыстапаан» диэн сэһэнин кинигэтин куораттан булан таһааран миэхэ бэлэхтээбитэ.

— Киэсэ, эн бу кинигэни аах. Тулаайах оҕо хайдах эриллэн-буруллан киһи буоларын өйдүөҥ, тиити тыал эрийдэҕинэ кииллийэр дииллэр. Син ол кэриэтэ тулаайах оҕо барахсан эрэйи-мунҥу көрсөн, мунна кэрдиллэн улааттаҕына, кэрэ киһи буолар. Манна кэпсэнэр Ыстапаан эмиэ оннук. Ол эрээри, Ыстапаан Хачыгыр буолбатах, үйэтэ атын — Сэбиэскэй былаас, — диэн миэхэ тоһоҕолоон эппитэ.

Мин Исай Никифоров сэһэнин олус тартаран аахпытым. Бэйэм сэрии иннинэ аҕай тулаайах хаалбыт ыар дьылҕабын Ыстапаан олоҕун кытары хайа эмэ өттүнэн дьүөрэлии санаабытым. Тус бэйэм үөрүүбүн-хомойуубун ийэбэр дуу, аҕабар дуу курдук куттаммакка, аһаҕастык кэпсиир, ис санаабын үллэстэр чугас киһим суоҕа. Ас-таҥас тиийбэт кыһалҕата оҕолуу чараас санныбар түһэн эрэр кэмэ этэ. Быһата, бу сир-халлаан икки ардыгар тулаайах буолан хаалыы кураххай дьылҕатын өйдүүр буолбутум. Ол туһунан араас санаалар өйбөр киирэн кэлэллэрэ, ону барытын «Ыстапааны» аахтахпына, бара сылдьан саха суруйааччытын Исай Никифоровы көрсүбүттэрин туһунан аахпытым. Сэрии бүтэн, сэриттэн ордон кэлэн, «Кыым» хаһыакка кини «Өлүөнэттэн саллаат» сэһэнин бэчээттэппитинэн барбыта. Хаһыат кэллэҕин аайы аан бастаан хаһыаты арыйа баттаан, Исай Никифоров сэһэнин ааҕарбыт, дьоммутугар билиһиннэрэрбит. Олус таптаабыппыт, хас саҥа хаһыат кэлэрин кэтэһэн, салгыбакка аахпыппыт.

Мин бу ахтыыбар Исай Прокопьевиһы киһи быһыытынан тус бэйэбэр сыһыаннаан (кинини чугастык билэр уонна күндүтүк саныыр дьон элбэхтэрин билэбин) кэпсиэхпин баҕарабын. Исай Прокопьевиһы бэрт амарах санаалаах, киһи кыһалҕатын дөбөҥнүк өйдүүр, киһиэхэ хайа кыалларынан көмөлөһө сатыыр, өй-санаа угар, сүбэлиир үтүө киһи диэн санаабыппын умнубаппын.

Кинини табаарыстара бары үтүө киһинэн ааҕаллара. Олортон мин биирдэрин — Аҕа дойду сэриитин кыттыылааҕа, Саха сириттэн төрүттээх генерал-майор Андрей Иванович Притузовы — билэбин. Андрей Ивановиһы кытары Москва куоракка Дмитрий Ульянов аатынан уулуссаҕа олордоҕуна, дьиэтигэр хаста даҕаны көрсүбүтүм. Генерал сааһырбыт киһи этэ. Саха сирин, ордук Хаҥалас улууһун дьонун-сэргэтин, ол кэннэ Төҥүлү оскуолатыгар I Аан дойду сэриитин иннигэр учууталлаабытын туһунан ахтара. Ол сэһэргииригэр генерал үйэ аҥаарын

сађанаађыта көрбүт дьонун тустарынан ахтыбытыттан мин билигин быһыта-орута өйдүүбүн. Холобур, «Арђаа Хаҥалас улууһун суруксута Туман суруксуту олус үчүгэйдик өйдүүбүн, үтүө киһи быһыылаађа», «Төҥүлү оскуолатыгар Ермолаев диэн улахан кэлэђэй үөрэнээччи баара. Ол гынан баран, олус үчүгэйдик үөрэнэрэ» диэн курдук билэр, өйдүүр дьоннорун тустарынан кылгас-кылгастык ахтан баран:

— Мин Никифоровтары күндүтүк саныыбын. Николай Николаевич мин чугас табаарыһым, дођорум. Оттон Исай Прокопьевич бэртээхэй офицер, хорсун сэрииһит эрэ буолбатах, ону ааһан, бэртээхэй суруйааччы, киһи киһилээхпин диир эрэллээх дођорум, — диэн сыаналаабыта.

Исай Никифоров туһунан итинник үтүө өйдөбүллээх ахтыылары мин кини табаарыстарыттан бэрт элбэхтик истэрим.

1951 сыл мин комсомол Мэҥэ Хаҥаластаађы райкомугар үлэлии сылдьан, уоппускам кэмигэр киирэн, Дьокуускайдаађы пединститут саха тылын уонна литературатын салаатыгар киирии экзамены сэттэ предметтэн бииригэр «4», атыттарыгар «5» баалы ылан, институкка үрдэтиллибит стипендиялаах киирэн, Майађа үөрэн-көтөн тахсыбытым. Онуоха, партия райкомун бастакы сэкирэтээрэ Н.Н. Барашков:

— Эйигин үөрэххэ ыыппаппыт, кэтэхтэн үөрэн, эбэтэр эһиил Москвађа Үрдүкү комсомольскай оскуолађа ыытыахпыт, быйыл райкомолгар үлэлээ, — диэн кэбистэ.

Миэхэ — көмөлөһөр, өйөбүл буолар чугас аймађа-хаана суох киһиэхэ — экзамены ситиһиилээхтик туттаран, үөрэнэргэ «суол соломмутун» кэннэ үөрэммэккэ хаалар хомолтото олус этэ. Кэлэр дьыл диэн кэлэр дьыл буоллађа, тугунан диэлийиэђин ким дађаны билбэт. Экзаменнары ситиһиилээхтик туттарар биллибэт, үөрэммити умнар, үөрэхтэн атан хаалар диэн эмиэ баар. «Үөрэммэт дьылђалаах киһи буоллађым», — диэн курутуйа санаан, райком тэлгэһэтигэр тахсан, ыскамыайкађа олорбутум.

— Хайа, дођоор, тођо санаарђаатыҥ? — Исай Никифоров аттыбар олорунан кэбистэ.

Оччођо кини «Эдэр бассабыык» диэн ыччат хаһыатын эрээдэктэрэ этэ. Быйыл күһүн оройуоҥҥа бурдук хомуурун уонна сођотуопкатын тэрээһинигэр көмөлөһө, партия обкомун бэрэстэбиитэлэ буолан, Майађа тахсан сылдьара. Кини миигин «Эдэр бассабыыкка» суруйарбынан билэрэ.

— Үөрэххэ ыыппаттар, — бэйэм хомолтобун икки тылынан быһааран кэбистим.

— Тођо? Кэпсээ. Үөрэххэ ыыппаттара сатаммат.

— Николай Николаевич ыыппат, — ол кэннэ экзамеммын хайдах туттарбыппын, олођум балаһыанньатын туһунан кэпсээтим.

— Манна күүтэ түс. Барашковы кытта кэпсэтиэм. Ыытыађа, — Исай Прокопьевич райкомҥа ааһа турда.

Мин райкомҥа киирэр-тахсар дьону көрө-көрө, сорохторун кытары кэпсэтэ-кэпсэтэ, киһибин кэтэһэн олордум. Санаабар, өр буолбут курдук. Онтон Исай Прокопьевич сырдаабыт сирэйин көрөн, хайдах эрэ чэпчии түстүм.

— Эђэрдэлиибин. Үөрэххэ ыытар буолла. Николай Николаевичка киирэ охсор үһүгүн, — диэбитин истэн, мин махтанар эҥин суох, үөрүүбүттэн олохпуттан туран, Николай Николаевич үлэлиир хоһугар баар буолан хааллым.

— Чэ, үөрэххэр бар. Кытаат, — Николай Николаевич да судургу киһи буолла. — Бүтэрдэххинэ, оройуоҥҥар кэлээр...

Ити курдук бэрт уһуннук кэпсэтиһэн баран, илии тутуһан, баһыыбалаан баран тађыстым.

— Үчүгэйдик үлэлээбитиҥ бу сырыыга мэһэй буола сыста эбээт. Николай Николаевич эйигин идэтийбит партийнай үлэһит буолуон сөп киһи диир эбит. Эһиил Москвађа комсомольскай оскуолађа ыытыах этибит эҥин диир. Быһыыта, карьерађыттан мүччү түстүҥ дуу, хайдах дуу? — Исай Прокопьевич мин тахсарбын кэтэһэн олорбут эбит.

— Суох. Мин партийнай үлэһит буоларга тођо эрэ тардыспат буоллум ээ. Олус иннэ-кэннэ суох үлэ...

Ол киэһэ мин Исай Прокопьевич таһыттан арахсыбатађым. Кини сэһэнэ миигин магнит тимир кыырпађын бэйэтигэр тардарын курдук угуйар этэ. Остолобуойунан, гостиницанан батысыһа сылдьан, бэрт иһирэхтик кэпсэппиппит. Сөђөрүм диэн баар, Исай Прокопьевич (эрэдээктэр, сэрии кыттыылаађа, офицер, биллэр суруйааччы) бары өттүнэн миигин баһыйар билиилээх

киһи эрээри, орто оскуоланы саҥа бүтэрбит, олох оскуолатын ааспатах, сүүрбэччэлээх, тыа сирин мунҕук уолун кытта тэҥнэһэн кэпсэппитин сөҕө саныыбын.

Исай Прокопьевиһы улахамсыга суох, билиитинэн-көрүүтүнэн киэптии сатаабат, сайаҕас санаалаах, улахан, дириҥ өйдөөх, били Ленин этэр «коммунистическай чванствота» суох киһи эбит диэн өйдөөбүтүм. Кэлин ити өйдөбүлүм табатын лаппа итэҕэйбитим. Биирдэ «Эдэр большевик» хаһыат эрэдээксийэтигэр үлэлиир Илья Трофимовтыын (кэлин Эдьигээҥҥэ хаһыат эрэдээктэринэн уһуннук үлэлээбитэ, истиҥ табаарыстыы буолбуппут) кэпсэтэ олордохпутуна, Исай Прокопьевич ааһан иһэн, миигин көрөн, дорооболоһон баран, кэбиниэтигэр ыҥырда.

— Доҕоор, бу хос аана мэлдьи аһаҕас ээ, — Исай Прокопьевич, өрдөөҕүттэн билсэр киһилии, истиэнэни кэрийэ турар олоппостору ыйан кэбистэ. — Манна киирэ сылдьар буолуоххун, — салгыы хайдах сылдьарбын, үөрэнэрбин сиһилии ыйыталаста. — Биһиэхэ суруйарыҥ үчүгэй. Хоһоонноргун тоҕо аҕалбаккын? Үчүгэй айымньыны хаһан баҕарар бэчээттиибит.

— Хоһооннорбун сирэллэр ээ, мөлтөхтөрө бэрт үһү.

— Үһү диэмэ, доҕор. Сыыһа. Мөлтөҕүн бэйэҥ билиэхтээххин. Ол кэннэ бүгүн мөлтөх диэтэххинэ аҕалыма. Сарсын дуу, өйүүн дуу, тупсаран-чочуйан эрэ баран аҕалаар. Суруйан ис. Бириэмэ да көстүө. Аҕыйахтык күүлэйдээ, элбэхтик үөрэн уонна элбэхтик суруй. Иван Гоголев диэн эдэр киһи үөрэнэргэ уонна үчүгэйдик суруйарга бириэмэни булар.

— Иван Гоголев талаана бэрт буоллаҕа. Хайа, уонна литературнай үөрэххэ сырыттаҕа.

— Төһө да литинститут буолбутун иһин... үөрэх аата үөрэх. Син биир ыарахан. Итиэннэ талаана суохпун диэмэ. Мин санаабар, талаана суохпун дэнэр буоллаххына, төрүт да суруйа сорунума. Туһата суох буолуоҕа, атыны оҥорорго бириэмэҕин сүтэриэҥ. Хайдах үлэлиигэ убайдаргыттан үөрэн.

Суруйааччылары кытары билистэххинэ, кырдьаҕаһыттан эдэригэр тиийэ кими баҕарар кытары уопсай тылы буларга, сэһэргэһэргэ ураты дьоҕурдаах дьон. Үгүстэрэ бэртээхэй сэһэнньиттэр эрээри, атыттары эмиэ сэҥээрэр, хардарыта сэһэргэһэргэ ураты дьоҕурдаахтар.

Биирдэ Исай Никифоровка оччотооҕуга эдэр поэт Феоктист Софронов киирэн олорор кэмигэр түбэспитим. Исай Прокопьевич Феоктист Софронов биһиэхэ туһаайан:

— Обкомтан күн-түүн ыгыы бөҕө. Буржуазнай националистар буортулаах айымньыларын сабыдыалыгар оҕустарбыт литератордары кириитикэлиир ыстатыйалары таһаарыҥ дииллэр. Быһата, биһиги үлэбитин астымматтар. Иван Федосеевы ууратарга күһэлинним. Муҥар, айдааннаах фельетону суруйан кэбиһэн биир үксүн тэмтэрийдэ, — Исай Прокопьевич бэркэ сылайбыт, олус илистибит көрүҥнээҕэ,

Ити кэнниттэн өр буолбатаҕа, Исай Прокопьевич эрэдээктэриттэн уурайан, атын үлэҕэ «өрө таһаарыллан» барбыта. Билэр дьон этэллэринэн кини бэйэтэ ол «өрө таһаарыллыыны» сөбүлээбэт эрээри, «партия байыаһа» буоллаҕа дии... сөбүлэспит.

Сотору кэминэн Исай Прокопьевич Покровскайга «Советтар знамялара» хаһыакка эрэдээктэринэн анаммыта. Кини уус-уран литература хара үлэһитэ этэ.

— Наһаа эрэйдэнэн, үгүс сырабын биэрэн үлэлиибин, кумааҕы бөҕөтүн марайдаан, хат-хат суруйа-суруйа сотобун уонна эмиэ көннөрөн суруйабын. Сарсыарда эрдэлээн үлэлиигэ кыһанабын. Киһи төбөтө сынньаммыт буолан, сэргэх, ону-маны тобулумтуо. Ону тэҥэ, дьонум утуйа сытар буолан, ким да миигин аралдьыппат. Суруйарга кэм үчүгэй. Кэнникинэн, бэйэм даҕаны, эдэр эрдэҕинээҕим курдук буолбатах, киэһэ өттүгэр сылайар буоллум, — диэн кэпсээбиттээҕэ.

— Ол эрээри, хайа түбэһиэх суруйар куһаҕан. Оччотугар, киһи үксүн тугу даҕаны суруйбакка, кураанах сүүрэн хаалыах курдук, бириэмэ бөҕөбүн таах сүтэрэҕин. Онон, кылгастык да буоллар, бириэмэ булунан, күн биир кэмигэр үлэлиир ордук, — диэн кинини кытары «уопут атастаһан» ыйыталаспыппар эмиэ этэн турардаах.

Олоҕун кэнники сылларыгар, төһө даҕаны уһуннук, ыараханнык ыалдьарын үрдүнэн, бэрт дьаныардаахтык үлэлээн, хас да сэһэни суруйан хаалларбыта. Олор истэригэр «Быһый Уол», «Суор кыланар сиһигэр», «Илин былдьаһыы», «Сүрэх кэпсиир», о.д.а. бэртээхэй кинигэлэри суруйан хаалларбыта.

Инники этэн аһарбытым курдук, Исай Никифоров олоҕун тиһэх сылларыгар Покровскайга оройуон хаһыатын эрэ-

дээктэринэн үлэлээбитэ. Онон, кинилиин биир идэлээх (мин Мэҥэ Хаҥалас, кэлин Амма оройуоннарыгар хаһыат эрэдээктэринэн үлэлээбитим) буолан хаалбыппыт. Ол үрдүнэн олус сэдэхтик көрсүһэрбит.

Биир кэмҥэ республика да, оройуон даҕаны хаһыаттарыгар сатира рубрикалара, муннуктара баар буола сылдьыбыттара. Холобур, «Кыымҥа» — «Тигээйи», «Эдэр коммуниска» — «Чэпчэки кавалерия», оройуон хаһыаттарыгар «Бүргэс», «Кыһыах» эҥин курдук. Оттон Исай Прокопьевич хаһыатыгар «Сиппиир» диэн рубрика үлэлээбитэ.

«Кыымнарга» киирэн олордохпутуна, биир эдэр соҕус эрэдээктэр уол баара:

— Майатааҕы биир идэлээхпит Николай Самсонович Кириллин «бүргэстэммит», дьон бөҕөнү «бүргэһинэн» дьөлө кэйэн аҕай эрэр үһү. Оттон Ытык Күөл кырдьаҕаһа Хампыай Куолаһап эмиэ туохтаммыт эрэ. Сатираны олус күүскэ туруорбут. Оттон эн «сиппиирдэммиккин», бодоҥноохтору төһө сиппийэн эрэҕин? — диэн ыйыппыта.

Исай Прокопьевич улаханнык сөбүлүү истибэтэҕэ:

— Хайдах диэн эттэҥий? Дьону былыр «тимир миинньигинэн» сиппийэр кэмнэр ааспыттара. «Былыргы олох хаалынньаҥнарын» диэбитиҥ буоллар, син да этэ, — диэн эппиэттээбитэ.

— Сорох дьон өйүгэр-санаатыгар, быһыытыгар-майгытыгар куһаҕан, нэгэй быһыылар бааллар. Ону кытта хайдах охсуһуохха сөбүй? — диэн убайбыттан ыйыппытым.

Онуоха:

— Биһиги ити «бүргэстэнэн», «сиппиирдэнэн» тугу да оҥоруохпут суоҕа. Көннөрү тиис сааҕын сууйууга тэҥнээх. Туох эмэ атын, киэҥ далаһыннааҕы, туох эрэ дьоҥҥо тиийимтиэ ньыманы, коллективнай өйү-санааны булуох баара. Оччоҕо туох эмэ тахсара дуу, суоҕа дуу? Ол эрээри, мин коммунизмҥа эрэнэбин. Киһи барыта үөрэхтээх, үрдүк култууралаах буоллаҕына, куһаҕан кэмэлдьи сүтүөҕэ, — диэбитэ.

Исай Никифоровы кытары тиһэх көрсүһүүлэрбиттэн биир өйбөр хатанан хаалбыт түгэни мэлдьи саныыбын. Ол көрсүһүүгэ Туйаарыскай, Семён Никифоров бааллара. Исай Прокопьевич улаханнык ыарытыйара. Иһин түгэҕин тутта сылдьар, ньүксүччү туттан, аргыый аҕай үнүөхтээн хаамар, сирэйэ-хараҕа дьүкээрбит, урукку бэйэтиттэн хайдар анҥаара хаалбыт көрүҥнээҕэ. Ону-маны кэпсэппиппит, ааспыт күөгэйэр да күннэрбитин ахтыспыппыт. Ол былаһын тухары кэпсэтиибит төрөөбүт сиргэ-уокка эргийэ турара.

Семен Никифоров:

— Мин өйүм-санаам төрөөбүт Хаатылымабар тиийэ турар. Онно мин оҕо сааһым ааспыта. Онно мин атастарбын-доҕотторбун кытары улааппытым. Онтон мин оскуолаҕа барбытым, — диэн эппитэ. — Оттон бу Көстөкүүн — бырадьаагы, Чурапчыга тиийдэҕинэ, бэл фамилията уларыйар, ханнык эрэ Феофанов буолар. Амма Абаҕатыгар тиийдэҕинэ, Дьячковскай, оттон биһиэхэ Хорообукка кэллэҕинэ, Туйаарыскай буолар. Бу хайа дойдуга үөскээбит киһиний?

— Көстөкүүн — төрөөбүт дойдута суох космополит, — дэсиһэн күлсэбит.

— Хорообукка мин поэт буолбутум. Мин поэтическай дойдум — Суола үрэх. Манна киһи быһыытынан сиппитим, кэрэни өйдүүргэ, кэрэхсиигэ үөрэммитим, — диир Көстөкүүн. — Хата, Исай Прокопьевич, төрөөбүт дойдугунан Кытыл Дьурааны билинэҕин дуо? Онно эн оҕо сааһыҥ эрэйдээх этэ буолбатаҕа дуо? Аҕаҕын онно бандьыыттар өлөрбүттэрэ, тулаайах оҕо сааһыҥ ааспыта буолбатах дуо?

— Кытыл Дьураа — мин дойдум... — Исай Прокопьевич саҥата суох олорбохтуу түһэн баран: — Кытыл Дьурааҕа, Константин Николаевич, эн эппитиҥ барыта бааллара. Ол эрэн, мин онно сир үрдүгэр түспүтүм, биһигим онно ыйаммыта. Аҕам, ийэм онно улааппыттара, киһи буолбуттара. Мин тус бэйэм силиһим Кытыл Дьурааттан. Төрдөууһа суох киһи — силиһэ суох мас кэриэтэ. Маҥнайгы күүстээх тыал саба биэриитин уйуо суоҕа — охтон түһүө, кыра да курааны тулуйуо суоҕа — иинэн-хатан барыа... Оттон силистээх мас охтубат. Бар дьонугар тирэхтээх киһи, ойуурдаах куобах охтубатын кэриэтэ, өлөн-охтон биэриэ суоҕа. Син ол кэриэтэ суруйааччы норуоттан тэйдэҕинэ, бүттэҕэ — ол. Ол да иһин биһиэхэ «дьонноох суруйааччы — дьоллоох суруйааччы!» диэн этэллэр, — диэн эппитэ.

Исай Прокопьевич Никифоров, чахчы да, дьонноох — дьоллоох суруйааччы этэ. Кини аата мэлдьитин даҕаны ааттана, ахтылла туруоҕар эрэнэбин. ■

Семён ГОРОХОВ

ИЛЭ ТҮБЭСПИТ ТҮБЭЛТЭЛЭРИМ

Араҥас

Былыр хоту дойду көс олохтоохторо ытыктыыр кырдьаҕастара, ордук ойууттар, өллөхтөрүнэ, сиргэ көмпөккө, араҥастаан кэбиһэр үгэстээхтэрэ.

Мин Аллайыаха Быйаҥныырыгар оннук икки араҥас баарын билэбин.

1940-с сыллар бүтүүлэригэр Индигир өрүстэн тахсар Мугурдаах үрэҕэр уу кытылга сыбаабыт сылбаҕын хомуйан болуоттуурбут уонна Бысаһардаах, Быйаҥныыр, Аллыйкы үрэхтэринэн уһааран, оройуон киинигэр Чокуурдаахха тиэрдэрбит.

Биирдэ Кириэскэ, икки үрэх арахсар тоҕойугар, болуоппутун тохтотон, кытылга тигистибит. Кырдьаҕаспыт Баһыкаан:

— Оҕолоор, манна араҥас баар. Тахсан көрөбүт дуо? — диэтэ.

Үрэх хойуу иһирик талаҕын туораан, бөдөҥ мастаах хараҥа ойуурга киирдибит. Икки бөдөҥ тииккэ тирээбиллэнэн, күндьыл, хаар-самыыр өксүөнүттэн харааччы сиэммит былыргы араҥас турар эбит. Устуруустаабыт курдук кылааккайдык суоруллубут халыҥ хаптаһыннартан хоруоп оҥорбуттар. Синньигэс титириктэри эрийэн, икки сиринэн курдаабыттар. Тула эмэгэттэрэ — мастан чочуйан оҥоһуллубут араас көтөрдөр — туруоруллубуттар. Биһиги барытын чинчийэн көрөн баран, тугу да тыыппакка, саҥата суох болуоппутугар төнүннүбүт.

Кэнники ити араҥас аттыгар маннык дьикти түбэлтэ буолбуттаах. Эмиэ биһиги курдук болуоттаахтар, алта киһи, кэлэн тохтообуттар. Үһүө буолан тахсан, араҥаһы алдьатан, өлүөхсүт ох саатын, батыйатын, араас киэргэлин болуокка илдьэ киирбиттэр. Хонордуу тэриммиттэр. Араҥаска тахса сылдьыбыт икки киһилэрэ чугас лаайдаҕа илим үтэ барбыттар. Түүн ортото буолбут, дьонноро кэлбэтэхтэр. Дьиксинэн, көрдүү барбыттар. Тиийбиттэрэ — тыылара түҥнэстибит, бэйэлэрэ киһини түөһүн тылынан дириҥнээх ууга куустуспутунан өлө сыталлар... Биирдэрэ, Чурапчы киһитэ, ханнык баҕарар үрэҕи төттөрү-таары харбаан туоруур уһут киһи этэ.

Дьоннорун хостоон, болуокка тиийбиттэрэ — араҥаска сылдьыспыт үһүс киһилэрэ ону-маны тыллаһар, булкуллан хаалбыт.

Ити түбэлтэни бу тоҕойго олорор кырдьаҕас балыксыт Степан Петрович Дохунаев чуолкайдык билэрэ. Өлбүт дьоннорун тиийиэхтээх сирдэригэр, улуус киинигэр, тоҕо эрэ илпэккэ (бука, куйааска сытыйыахтара диэбиттэрэ буолуо), Кириэстэн икки көстөөх Томуннаҕас диэн сиргэ илдьэн көмпүттэр. Өлүөхсүттэр кэргэттэрэ айдаан тарпыттар, бэйэлэрэ оһоллоон баран кистииллэр диэн. Борокуруорга үҥсэн хостоппуттар, медицинскэй экспертиза оҥорторбуттар. Ол хостуулларыгар Ыстапаан туоһу быһыытынан эмиэ сылдьыспыт. Туох да баас-иис суох үһү, ууга түһэн өлбүттэрин бигэргэппиттэр.

Кэлин миигин кытта бултуу сылдьан, бу араҥаска журналист Егор Сибиряков олохтоохтор оҕолорунан сирдэтэн бара сылдьыбыта. Сорох унуохтара сиргэ ыһыллыбыттар, мас үрдүттэн көрдөххө, хоруоп иһигэр төбөтүн унуоҕа сытара үһү — кып-кыра, оҕо төбөтүн курдук диэбитэ.

Онтон хас да сыл буолан баран, муосчут Иннокентий Петровтуун саас Кириэскэ бултуу тиийдибит. Кус-хаас кэлбит кэмэ этэ, ол гынан баран, нэдиэлэни быһа ардах түһэн, сүгүн булталлата. Араҥас таһыгар саҥа ырбыылаан эрэр күөл кытыытыгар балааккалаахпыт. Били дьон ууга түһэн өлбүт лаайдалара.

Мин тымныытыттан арыт ыалга баран хонобун. Кешам кыһаммат, оһоҕун отто-

отто, балааккатыгар сытар. Соҕотоҕун хонор. Миигин күлэр:

— Кытыгырас да оҕонньоргун, — диир.

Дьиэлээх эмээхсин дьиктиргиир:

— Туох-ханнык сиргэ сытарын билэр дуо? — диэн туоһулаһар.

Үрэҕинэн ааһан истэххэ, араҥас күлүгүрэн турар буолар. Чугаһыгар ойуур үрдүнэн биир уһун куруҥах хоройон көстөр. Онно өрүү суор олорор буолар. Собус-соҕотох. Ардыгар биһиги балааккабыт таһынан кынатын тыаһа сапсынан ааһар.

Төрдүс дуу, бэһис дуу күммүтүгэр халлааммыт көнө быһыытыйда. Сарсыарда уһуктубуппут, күн былыт быыһынан быкпыт, чыычаах саҥата чып-чыыбырҕас.

Кешам, киһи эрэ буоллар, утарбата. Сирэйэ-хараҕа хайдах эрэ дьиксиммит көрүҥнээх.

Испиискэ, ол-бу ас ыламмыт ойуур иһинэн хаамтыбыт. Араҥаспыт сотору бу боруоран кэллэ. Суор хаппыт куруҥаҕар олорор.

Чугаһаан истэхпит ахсын бабылыанньык хойдон истэ, оттон араҥас анныгар адьас көбүөр курдук тэлгэммит. Киһини туймаардыах сыт-сымар бөҕө.

Араҥас анныгар били Дьөгүөр эппитин курдук, илии, сото уҥуохтара ыһыллыбыттар. Курдуу баайбыт титириктэрэ быһыта сынньыллыбыттар. Хоруоп үөһээ хаппаҕын сиргэ бырахпыттара эмэҕирбит, көппөҕүнэн сабыллыбыт. Хаһааҥҥыта эрэ били ууга түһэн өлбүт

Тураары сыттахпытына, арай үрдүбүтүнэн, адьас алларанан, суорбут, чаҥыргыы-чаҥыргыы, хаста да эргийдэ. Онтон, чочумча буолаат, балааккабыт сис маһын үрдүгэр хабдьы кэлэн түстэ. Саҥаран хабдьыгырыы-хабдьыгырыы, илин-кэлин түһүөлээтэ.

Соһуйдубут. Туран чэйдээн баран, киһибэр эттим:

— Кырдьаҕаска баран, буруо таһаардахпытына сатаныыһы. Дьээбэлээри гынна дуу, хайдаҕый?

дьон айбардаан ааспыт суоллара субу көстөр.

Тула үүнэн турар үс суон тиит ортолоругар диэри куура хаппыттар, олор тостон, үс өттүттэн араҥаһы ыйан тураллар. Кешам биир нөрүгүр мас үрдүгэр тахсан, араҥас иһин одуулаһа сатаата да, тугу даҕаны арааран көрбөтө.

Биһиги, тыал өттүгэр уот оттон, буруо таһаардыбыт, уоппутун аһаттыбыт, алҕаабыта буоллубут. Саҥата-иҥэтэ суох балааккабытыгар төнүннүбүт. Дьэ, итинтэн ыла халлааммыт лаппа көннө, кус-хаас элбээн, бултуйан

киирэн бардыбыт. Суор даҕаны, хабдьы даҕаны чыычылаабат буоллулар.

Ол аранҕаска сылдьыахпыт иннинэ өссө маннык түбэлтэ буолбута. Мин ойуур иһинэн хааман истэхпинэ, субу атаҕым анныттан мах-маҕан хабдьы көтөн таҕыста уонна титирик үрдүгэр олорунан кэбистэ. Саабын сулбу тардан ылаат, ытан хабылыннардым. Таппытым дуу, суоҕа дуу, хабдьым сиргэ түспэтэ, көтөн тахсыбытын эмиэ көрбөтүм... Титирик анныгар тиийэн тэпсэҥэлээтим да, хабдьым суох. Мин онуоха ол кэмнэ суолта биэрбэккэ ааһа турбутум. Сыыстаҕым дии санаабытым. Дьиҥэ, отучча эрэ хаамыы курдук этэ ээ...

Аны туран, дурдаҕа соҕотоҕун олордохпуна, адьас үөһэнэн биир моонньоҕон мончуктарбын көрбүтүнэн уун-утары көтөн иһэр эбит. Саабын ылан ыппытым, уу кытыытыгар тыына суох кэлэн «палк» гына түстэ. Куспун ылан, дурдабар төннөрбүн кытта биир моонньоҕон эмиэ миигин көрбүтүнэн үөһэнэн көтөн кэллэ. Ыппытым, доҕоор, адьас дурдабын тоҕу түстэ. Чочумча олордум. Көрдөхпүнэ, эмиэ биир моонньоҕон атыыра уун-утары көтөн иһэр. Саабын күөрэс гыннаран ытарбын кытта куһум аны түөспэр «лик» гына өлөн түстэ.

Дьиктиргээтим, хайдах эрэ этим тардарга дылы гынна. Сатанымаары гынным дии санаан, бэрт түргэнник хомунан, балааккабар таҕыстым.

Кешам, уот отто сылдьан, кустары түһэртээбиппин көрбүт.

— Дьэ, биир да көтөр кынаттааҕы үрдүнэн аһарыа суох оҕонньоргун дии, — диэн күлэр.

Мин тугу да саҥарбатым.

Удаҕан Күөлүгэр

Иккис аранҕас Быйаҥныыртан чугас Удаҕан Күөлэ диэн сиргэ баар. Үһүйээн быһыытынан бэрт өрдөөҕүтэ онно тоҕус уоллаах улуу удаҕан дьахтар олорбут. Өлөрүгэр уолаттарыгар бары биирдии баҕаната туруоран баран, онно аранҕастаарыҥ диэн кэриэһин эппит.

Ити сиргэ балайда өр Чаховтар диэн кырдьаҕас ыаллар олорбуттара. Сайыныгар күөлгэ балыктыыллара, күһүн муус аннынан эмиэ илимниллэрэ. Пётр Федотович Бөрөлөөх нэһилиэгэр биһигини кытта тэҥҥэ улааппыта. Аҕата Сөдүөт, Таатта киһитэ, биһиги кыра эрдэхпитинэ хоту тиийбитэ, олохтоох дьахтары кэргэн ылбыта, «биэлэйдээн күрээн кэлбит үһү» диэллэрин өйдүүбүн.

Бүөтүр «бандьыыт уола» аатыран, үтүөхбатаах иитиллибитэ. Комсомолга ылбатахтара, эгэ, партияҕа чугаһатыахтара дуо?! Ол эрээри, баардаах батарбатаҕа, сэттис кылааһы бүтэрэн баран, колхозка суотчуттаабыта (оройуоҥҥа орто оскуола суоҕа), онтон Дьокуускайга икки сыллаах колхозһай оскуолаҕа бүтэрбитэ, нэһилиэккэ, совхозка салайар үлэҕэ сылдьыбыта. Пенсияҕа тахсан баран, балыктыыр, бултуур дьарыктаммыта. Аҕата реабилитацияламмытын туһунан «Хотугу Сулус» сурунаалга аахпытым. Бүөтүр өлүөн иннинэ ол үтүө сураҕы эмиэ истибит этэ.

Удаҕан Күөлүгэр Чаховтарга хаста да сылдьыбытым. Биирдэ күһүн Иннокентий Тимофеев диэн Аллайыахаҕа эдэр эрдэҕиттэн олохсуйбут табаарыспынаан тиийбиппит. Ыалларбыт куолуларынан үөрэ-көтө

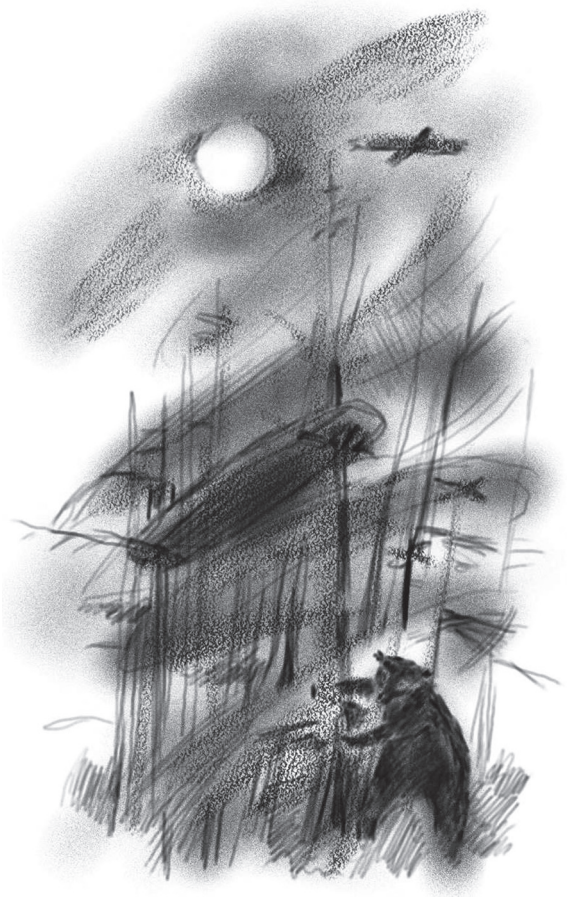

көрүстүлэр, кэпсээн-ипсээн, ону-маны ыйыталаһыы бөҕө.

Иккис дуу, үһүс дуу күммүтүгэр дьиэлээх дьахтар эппитэ:

— Оҕолоор, маннааҕы араҥаһы эһэ суулларбыт. Уҥуохтара ыһылла сыталлар. Хайдах эмэ хомуйан көрбөккүт ээ.

Мин манна араҥас баарын билэрим, ол гынан баран көрө илигим.

Дьиэттэн биэрэстэ аҥаара курдук сири бараат, сыыр быарыгар араҥаска кэтиллэ түстүбүт. Хас да баҕана, эмэҕирэн, төрдүлэрэ эрэ хаалбыт. Араҥас сиргэ сытар, хаппаҕа аһаҕас. Киһи уҥуохтара тула ыһыллыбыттар. Хоруоп иһигэр дьахтар төбөтүн уҥуоҕа, араас өҥнөөх оҕуруо, синньигэс сыыйыы үрүҥ көмүс моойго кэтэр, ытарҕа, биһилэх сыталлар. Биһиги үтүлүк кэтэн баран, уҥуоҕун барытын хомуйан, хоруоп иһигэр уктубут уонна хаппахтаан кэбистибит. Эмиэ били Кириэскэ баар араҥас курдук, ханан да хатыыта суох кылааккайдыы суоруллубут халыҥ хаптаһыннарынан ыпсаран оҥорбуттар. Ол саҕана хантан устуруус кэлиэй? Дьэ, анаанминээн кичэйэн оҥороллор эбит.

Хойуу мутукчаны тоһутан аҕалан, хоруобу саптыбыт. Тыал өттүгэр уот оттон аһаттыбыт.

Халлааҥҥа ханан да былыта суох ыпыраас күн турара. Дьиэҕэ кэлэн суунантараанан баран, чэйдии олордохпутуна, доҕоор, сис кэтэҕиттэн эһэ тириитин саҕа хап-хара былыт өрө сүүрэн таҕыста, онтон улам тэнийэн, тыал түһэн куугунатта уонна хоп-хойуу хаардаах буурҕа өрө ытылла түспэт дуо! Тула үүт туман, бүдүк-бадык буолла.

Дьиэлээх дьахтар ыксаата:

— Таах хомуйтараммын... — диэн чыпчырынна.

Чаас аҥаара буолбата, тыал тохтоото, хаар түһэрэ уурайда. Күммүт былыт кэнниттэн субу чаҕылыйбытынан тахсан кэллэ. Уруккутун курдук ып-ыраас халлаан буола түстэ.

— Дьэ, ити аата эмээхсиҥҥит махтаннаҕа, баарын биллэрдэҕэ, — диэтэ дьиэлээхпит.

Ити итинэн ааста. Биһиги тугу да бултуу иликпит. Кыыл таба муораттан (манна туундараны «муора» дииллэр) тахсыахтааҕа биллибэт.

Нөҥүө күнүгэр мин сис үрдүгэр тахсан, тула сугастаатым («сугастыыр» диэн ырааҕы кэтээн көрүү, урут уу харахтарынан, оттон билиҥҥи үйэҕэ биноклунан). Арай алыы диэкиттэн, биһиги күөлбүт кытыытын көрбүтүнэн, кыыл таба халыҥ үөрэ тоҕу анньан иһэр.

Дьиэҕэ сүүрэн киирэн, сааларбытын ылаат, Кеша биһикки тоһуйа ыстанныбыт. Сүүсчэ үөрдээх кыыл таба субу суугунаан тиийэн кэллэ. Ытыалааммыт аҕыйаҕы охторон баран тохтоотубут. Табаларбыт кутуруктарын хороппутунан ойуур иһигэр элэс гынан хааллылар.

— Дьэ, бу үчүгэй. Эмээхсиҥҥит санаатаҕа, — дии тоһуйда Бүөтүр.

Мин былыргы араҥастар тустарынан тугу билбиппин, истибиппин, илэ харахпынан көрбүппүн кэпсээтим. Бииргэ сылдьыспыт дьоммун эмиэ ааттаталаатым. Ити көннөрү түбэлтэлэр эбиттэрэ дуу эбэтэр туох эмэ туспалаах дьикти эбитэ дуу?

Айылҕаҕа биһиги билбэппит элбэх буоллаҕа... Күннээҕи олохпутугар эмиэ.

Сир иччитэ

1945 сыллаахха, Абыйга үөрэнэ сылдьан, ахсыс кылааһы бүтэрэн баран, сайыҥҥы каникулум кэмигэр суол суох буолан дойдубар кыайан барбакка, оччотооҕу «Дальстрой» сир баайын көрдүүр экспедициятын партиятыгар үлэһитинэн киирдим. Саас эрдэттэн тайҕаны кэтэн, хайа бөҕөнү кэрийэн, күһүн үлэбитин бүтэрэн, Иэрчэ үрэҕин баһыттан Индигиргэ айаннаан иһэбит.

Сайыны быһа хомуйбут тааспытын уонна таҥаспытын-саппытын аттарбытыгар ыҥыырдаан баран, бэйэбит сатыы хаамабыт. Мин начальникпыт икки уостаах саатын сүгэн, кэнниттэн батыһан иһэбин.

Биһиги кинилиин сайыны быһа итинник батыһыспытынан сылдьабыт. Мин киниэхэ сүгэһэрдьиппин, тугу булбутун мин рюкзакпар хаалыыр, маршрукка сылдьарыгар доҕор оҥостор. Үлэм онон бүтэр. Киэһэ бэлэм балааккаҕа, буспут аска-үөлгэ кэлэбит.

Бу сырыыга бары тутуспутунан көһөн иһэбит. Хойуу тыаттан киэҥ алыыга киирдибит. Көрдөхпүнэ, кыракый көлүччэҕэ тыһылаах атыыр умсаахтар уста сылдьаллар. Дьиктиргии санаатым, балаҕан ыйа, көтөр барбыт кэмэ этэ.

Тойоммор көрдөрдүм. «Баран ытыым», — диэтим. Киһим утарбата: «Уһаама», —

диэтэ. Аты сиэппит дьон кудуччу хаамтара турдулар.

Тула өттө хойуу, намыһах ыарҕалаах, үөмээйилээх көлүччэ буолан биэрдэ. Мин ыкса үөмэн киирдим уонна өндөйөн ытыахча буолан эрдэхпинэ кустарым көтөн таҕыстылар. Хайдах эрэ дугуҥнаан ыппакка хааллым. Дьонум төһө ыраапыттара буолла диэн, кэннибин хайыһан көрдүм — арай субу аттыбар биэс-алта хаамыылаах сиргэ киһи олорор. Сабыс-саҥа болоорхойдуҥу өҥнөөх, илин өттө оһуор киэргэллээх чараас сарыы сонноох, сайыҥҥы ньылаҥ бэргэһэлээх, сарыы этэрбэстээх, дьүһүнүттэн көрдөххө — эбээн, сааһырбыт соҕус киһи. Мичээрдиир.

— Хайа, хантан кэллиҥ? — мин соһуйдум.

— Экспедицияҕа каюрдуубун. Дьонум оол бардылар, — ыраах ойуур саҕатын диэки ыйар.

— Мин эмиэ экспедицияҕа үлэлиибин ээ.

— Ээ, көрөн олоробун, — киһим дьээбэлээхтик күлэр.

Сэһэргэстибит. Тугу кэпсэппиппитин билигин чуолкай өйдөөбөппүн. Сиэппэр мохуоркалаах этим. Ону ытыһыгар кутан биэрдим. Үөрдэ. Тарпытын-тарпатаҕын көрбөтүм, дьоммун куоттарыам диэн ыксаан, кэннилэриттэн тэбинним. Киһим сол курдук атаҕын үрдүгэр олорбутунан хаалла.

Киэһэ аргыстарбар кэпсээтим. Итэҕэйбэтилэр. Манна ким да олорбот сирэ уонна ханнык да «экспедиция» кэлиэн сатаммат диэтилэр. Дьиҥэ, көрсүбүт киһим ыйбытынан сылыктаатахха, экспедиция-

лар ааспыттара буоллар, суоллара-иистэрэ бадараанҥа субу баһыгырыы сытыа этэ буоллаҕа. Онон кэпсээбиппин кэпсээбэтэх оҥорон кэбистилэр. «Нухарыйан ылбытыҥ буолуо. Түһээбиккин лахсыйаҕын», — диэн күлсэллэр.

Сотору мин ити түбэлтэни умнан кэбистим. Кэнники сааһыран баран ырыҥалаан көрдөхпүнэ, кырдьык, хайдах даҕаны киһи буолуон сөбө суох курдук. Таҥаһа-саба ырааһа айан киһитигэр адьас маарыннаабат этэ. Уонна күһүҥҥү ардахха, ууга-хаарга хайдах сабыс-саҥа сарыы этэрбэһинэн сылдьыай? Экспедицияҕа каюрдуур буоллаҕына, биһиги курдук баата таҥастаах, оччотооҕуга киэҥник тарҕаммыт «чуни» диэн бириһиэн остоох эрэһиинэ холуоһалаах буолуон сөп эбит.

Мин билэр кырдьаҕастарбар кэпсээбиппэр: «Сир иччитэ буолуо», — дэһэллэр. Оттон биир маҥан баттахтаах эбээн оҕонньоро толкуйдаан олорбохтоон баран эппитэ:

— Ити эн кэпсиир сиргинэн былыр хойуу таба үөрдээх улахан баай эбээн ойууна көһө сылдьыбыт сурахтаах. Ууга түһэн өлбүтэ үһү. Ол киһи үөрэ «сир иччитэ» буолан сылдьар дииллэрэ, кырдьаҕастар. Ону көрбүт да дьон бааллара. Үчүгэйдик сылдьыах киһиэхэ көстөр диэччилэр.

Кэнники туундараҕа киэҥ сирдэринэн соҕотоҕун сылдьан, «оҕонньорбун» көрсүбүт киһи дии саныырым да, биллибэтэҕэ.

Оччотооҕуга куттамматаҕым, этим да тардан көрбөтөҕө. Билигин көрүстэхпинэ, бука, атахха биллэрэр ураанхай буолуом ээ.

Дьэ, ити курдук. Итинэн тохтуум. ■

ОГДО

ТӨЛӨПҮӨН

ТҮРҮЛҮӨН ИННИНЭ

Учууталлар атырдьах ыйынааҕы сүбэ мунньахтарыгар Дьокуускайга кэлбит Булуҥнуур улууһун үөрэҕин салаатын салайааччыта биир күн моһуогурда, иһэ адаарыйда. Арааһа, хас да күн утуйбакка сылдьыбыта, киин сиргэ кэлэн сыыһа-халты түбэһиэх аһаабыта эдэр да киһини кыаҕын ылла.

Инньэ гынан, бүгүҥҥү бүтэһик мунньахха букатын хаҕа эрэ олороохтуур. Устунан дьаарханна, тоҕо эрэ төбөтө ыарыйда, мэйиитэ эргийдэ, сүрэҕэ өлөхсүйдэ. Андрей Никифорович ыксаата, аттыгар олорор дьонугар сибигинэйээт, оргууй туран, салгын сиэри көрүдүөргэ таҕыста.

Пахай диэ, сөрүүн салгын аан аһыллыбытыгар илгийээтин кытта Никифорович тахсан иһэн буорайда, өҕүйүөх санаата өйүн көтүттэ. «Сатана баара, гастриттаахпын хаһан да билиммэт буоламмын... Саатар, куораттарбыт ууларын хлора хойдубукка дылы этэ... Ону, абааһы көрө-көрө, тугу гынаары да испитим буолла», — диэн кэмсиниэх курдуга да... аны суунар сири булбакка сулумаасы буола сырытта, төттөрү-таары сүүрдэ.

Арай:

— Оо, аллар атаһым! Андрей Никифорович, хаһан кэллиҥ, саҥа үөрэх дьылынан! — диэбитинэн бэркэ билэр киһитэ сэгэйэн аҕай утары иһэр.

— Оо, Хрисанфыч, эҕэрдэ... туалет ханнаный?.. — эрэ диэбитэ быһыылаах, хата, анараа киһитэ үөскээбит кутталлаах быһыыны бэркэ өйдүү охсон, уһуун да уһун көрүдүөрү эргитэ көтүттэ.

Сүүрэн көтүөккэлэһэн да диэн, туймаардыбыт баҕайы нэһиилэ сиирэ-халты төлө биэрэн, эбиитин ханан эрэ таҥаһын марайдаан, араллааны таһаарда. Эр дьон, көрсүбүччэ эйэргэһэр кыахтара суох, аҥаардастыы суунатараана, куурдуна-сахсына, омуна суох тоҥ күөс быстыҥа астастылар. Хата, иккиэ буолан, син көх-нэм гынан абыранна.

Дьэ, арыычча «һуу» гынан, киэһэ билсиэх буолан болдьоһон, Андрей Никифорович мунньаҕар киирдэ.

СҮТҮК

Андрей Никифорович мунньаҕар эбиэккэ диэри син тулуйан олордо ээ. Кэҥэттэ быһыылаах. Эбиэккэ чэйдиирин санаатаҕына куһаҕан аҕай буолар. Онон улууһун баһылыгын эҥин кытта, бэҕэһээҥҥи үлэхтэрин быһыытынан, быһаарсан кэпсэтэрэ ордук дуу. СМС ыытаары төлөпүөнүн харбаммыта, ханна баарый, ырбаахытын сиэбэ кураанах. Ыстааныгар уктубат идэлээх да буоллар, сэрэнэн туппахтаан көрбүтэ — эмиэ мэлигир. Бай, хайдах хайдаҕый? Сүппүт! Төлөпүөнэ ханна түспүт баҕайытай?

Андрей Никифорович саныы сатаата да, тобулбата. Сарсыарда эрдэ бааргa дылыта. Манна кэлэн иһэн кэпсэппиттээх. Дьэ, моһуок эбит. Бу үлүгэр сибээс үйэтигэр кини ол барыларын булларар ситимтэн бүтүннүү түһэн хаалара иэдээн эбит. Хаарыан дьоносэргэтэ... аадырыстар, нүөмэрдэр... Пахай да, били омук сиринээҕи атастарын хайысхалара эмиэ бардахтара. Ити буолаары, хаста-хаста санаабытай, бу аадырыстарын компьютерга киллэрэн тиһэр туһунан, сүппэттэрин курдук

диэн?.. Онто баара, куолутунан, бокуойа суох аатыран, кэм да олоххо киирбэтэҕэ кыһыы да эбит...

Тохтобул буолбутугар дьон-сэргэ, тоҕо кутуллан, фойеҕа таҕыста: үмүөрүһүү-сэлэһии, өөмүкэйдэһии-быһаарсыы кытаанаҕа. Ол быыһыгар, тутуу былдьаһан, хас да киһи кинини сэмэлии оҕуста:

— Доҕоор, киһи эрийдэҕинэ тоҕо тугу да хардарбаккын? Саатар, СМС ыытыаххын!

— Пахай, доор, сүттэ ээ, ол малым, буорайдым, туга да суох хааллым...

— Оо, бу иэдээни көр! Ол ханна, хаһан, хайдах?

— Ханнатын, хайдаҕын хантан билиэмий... Букатын бу диэн өйдөөбөтүм, түспүт быһыылаах дуу...

— Дьэ, моһуок эбит.

Өр буолбата, Андрей Никифорович төлөпүөнэ сүппүтүн делегация дьоно бүтүннүү биллэ быһыылаах. Соһуйуу-өмүрүү, бу үлүгэр ыгым кэмнэ диэн бары аһына быһыытыйдылар.

ТОРГУЙДАҺЫЫ

Эбиэт кэнниттэн мунньах салгыы буолла. Субу сотору бүтүөхтээх. Наадалаах кумааҕылары бигэргэтэр, уустуга суох эрээри, мэлдьи сонун түгэн. Андрей Никифорович, сүтүгүттэн соһуйан, били аһааҕырдыбыт таарымтата мэлис гынна. Ол да буоллар, аччык иһэ аны ас көрдөөн курулуур да курулуур. Иннигэр олороччулар уорбалаабыт курдук кэннилэрин хайыһан көрөллөр.

Төлөпүөнэ эргэ эрээри, эрэллээх тэрил этэ. Саамай аһыйара — контактара, араас суруктара, бэлиэтээһиннэрэ. Хайыах баҕайытын тобула сатаан толкуйдуур да — кыаллыбат. Абаккатыгар булгу төннөрөллөрүгэр көрдөһүүлээх, төлөһүөх буолан элэ-была тыллардаах СМСтары атын дьон төлөпүөнүттэн бэйэтин нүөмэригэр ыыталаабыта да, харда суох. Киһи барыта, хайыы үйэ ис «иһин-үөһүн» ыспыттара буолуо диэн сабаҕалаан, эбии ыксаталлар, уугауокка түһэрэллэр. Буолуо даҕаны, уоруйах тугу харыстыай, сыаналыай...

Аттыгар, быһата, атын улуус үөрэҕин тойоно диэххэ, эмиэ атаһа Никандр Исаевич олорор. Киһитин сэмэлиир, хайдах өйдөөбөккүн диэн ыххайар. Андрей саннаатыгар, арааһа, били туалет көрдөөн мучумааннанарыгар түстэҕэ ини. Оччоҕо баччалаах улахан уораҕайтан тугу булан ылыаҥый...

Эмискэ Никандр Исаевич төлөпүөнэ ибигирии түстэ да, киһитэ Андрейын өттүккэ аста:

— Ноко, хайа, эн төлөпүөҥҥүттэн тырылатта дии!

— Бай диэ! Кытаат, кытаат, хардар! — киһитигэр сүбэлээн сибигинэйдэ.

— Алло, да-да, слушаю... — дии-дии, Никандра тахса ойдо.

Көрүдүөргэ тута туһунан моргуор буолла.

— Это кто? Алло, это кто?

— Куто да? Ета я, тувариш адин. Телепоҥка твоя да? А, не твой телепоҥка начит. Карочи так, сулуусай вниматильна: дарагой телепоҥка оннака. Я вижу, много инфармасия, да? Хочишь купить инфармасия?

— Да-да, я внимательно слушаю, это телефон моего друга. Давайте встретимся и поговорим обо всём. Мы на всё согласны, алло? — Никандр Исаевич холкутуйа сатыы-сатыы кэпсэтэр.

Аттыгар турар, хайа ыккардыгар тахса охсубута буолла, долгуйбут аҕай Андрей Никифорович барыах-кэлиэх сирин булбат, «инньэ диэ», «манньа диэ» дии сатыыр да, киһитэ тоҕо эрэ уота-күөһэ суох саҥарар, наар иһиллиир эрэ курдук.

— Дарагой, сулуусай, хароший информасия — хароший деньги. Я хочу питнацать тысич и телепоҥка твая, — олуттаҕас кавказтыы саҥа оргуйан олорор, үрүт-үрдүгэр хатылаан эппэхтиир.

— Пятнадцать тысяч? Это очень дорого. Может обговорим, всё же, давайте встретимся?

Андрей аттыгар өссө ким эрэ кэллэ, иһиллээтэ, төлөпүөн иһин уон биэс тыһыынчаны көрдөөбүттэриттэн саллан буолуо, саала иһигэр төттөрү дьылыс гынна.

— Не-еть, встреча пльохо... Ланна, тада дувай, так делай: купи белий пакет, туда калбаска, камфетка, кампотка, канияк... и тада пагаварим...

— Где, где встретимся, давайте условимся?

— Аа... ета пльощат знашь? Там памитник большой стоит, такой бальшой чилавек

ышо, фонтан брызгаит, а кругом — люди. Дувай, тама? Я ышо пазваню, — диэт, төлөпүөнү бырахтылар.

— Доҕоор, дьэ, барар буоллахпыт дии! — диэн суһаллык хомуннулар.

Ити кэмҥэ кинилэри көрсөөрү, үлэспиттэрин курдук, Василий Устинович тиийэн кэллэ.

— Василий, Андрей төлөпүөнэ сүттэ.

— Тыый, хайа, доҕор... — Василий Устинович соһуйан хараҕын тиэрэ көрдө.

— Ол онон бүппэт, субу кини төлөпүөнүттэн эрийдилэр. Биир ханнык эрэ аччык эрэмээн дьахтара ас көрдүүр... Уон биэс тыһыынчаҕа биэрэбин диир... онно барар буоллубут, хайыахпытый, кэнники билсэргэ тиийэбит, — диэн Никандр Исаевич түргэн-түргэнник кэпсээтэ.

— Оттон, оччо сүтүк кэннэ, баран буоллаҕа дии... — туох диэй, Василий Устинович табыллыбатар да, хайыай?

Эмиэ төлөпүөн тырылаата.

— Дарагой, срочна нада. Если не придеш, я телепонҥка ни дам.

— Едем, едем, ждите, сейчас...

— Кушать хачу, калбаска не забудь...

— Хорошо-хорошо! Помню!

— Василий, харчылааххын дуо, аҕал эрэ, иэс.

— Төһөнү?

— Оттон... үс эҥин сөп ини... миэхэ ол көрдүүр уон биэһэ эрэ баар... ону да сорҕотун Никандртан иэстэстим...

— Сөп-сөп, — быстыа дуу, ойдуо дуу, Устинович, сиэбиттэн тыһыынчалыылаах үс күөх кумааҕыны таһааран, тук курдук биэрдэ.

Кини хаалла, анараа дьоно иккиэн массыынаҕа олоро биэрээт, Опера театрыттан Ленин проспегынан көтүтэ турдулар. Аара, урукку «Туймаадаҕа» киирэн, били этиллибити атыыластылар. Бастаан судургу соҕус коньягы ылаары гынан баран, «ол эрэмээн дьахтара ону баҕас бэркэ билэрэ буолуо, аны куһаҕаны ылбыккыт диэн мыыныа, өһүргэниэ уонна букатын да биэриэ суоҕа» диэн быһа сээбэҥнээн, Андрей биэс сулустааҕы атыыласта.

Бардылар. Аара Никандр атаһын нүөмэригэр били эрэмээн дьахтарыгар эрийдэ уонна эттэ:

— Мы подъезжаем. Где вы находитесь?

— Куда падьижжай? Какой Ленин? Памитник? Ента не Ленин жи! Ента другой маччик, бальшой такой стаит, там тиатыр, фантан и много свитоф, очинь мунога свитоф...

— Аа, это на площади Орджоникидзе, да?

— Ни знай я никаго, кароче, чилавек какой-та стаит? Стаит. Фантан есть? Есть. Тиатыр есть? Есть. Люди мунога? Мунога. А там и я есть, воть сижу.

— А, ясно, значит туда едем...

— А.. что у тибя в руках? Пакет? Какой?

— Жёлтый.

— Пачиму жёлтий?

— Ну... это мой пакет... такой жёлтенький...

— А белий нету?

— Нет.

— А внутри жёлтий что есть?

— Бумаги.

— Какой бумага?

— Ну, бумаги, мои документы.

— А зачем мне твой бумага в жёлтий пакет? Я говориль белий нада, а там калбаска нада...

— Аа, есть-есть!

— А ти купиль, что я говориль? Да? А сир?

— Цирк? Сахацирк? Вы, что, возле Сахацирка что ли?! Нет? Хотите в цирк попасть? Билет вам купить?

— Не-еть! Оо, ни магу... какой сирка, какой билэт?! Я такой... сир-сир хачу, кушать си-ир... такой жёльтий си-и-ир....

— Аа, сыр что ли?! Вам купить еще сыру?

— Да-да! Кусний сир хачу-у... мунога си-ир хачу, м-м-м...

— Хорошо-хорошо, купим.

Суоппар уол, кэпсэтии тамаҕыттан сиэттэрэ охсон, субу цирк диэки эрийэ туппут массыынатын, хайыай, эмиэ түргэн үлүгэрдик эргилиннэрдэ. Киин сиргэ турар, биллэн турар, бас быстар сыаналаах дьоҕус маҕаһыынтан били сордоох сыырдарын атыыластылар.

Никандр эмиэ эрийдэ:

— Слушайте, а как мы вас узнаем-то?

— Тебю ни нада зинать. Зато я видить буду и пириду. Сиразу пириду. Пакет нету — не пириду. Пакет есть — пириду.

— Хорошо-хорошо...

ТИКСИЊИИ

Орджоникидзе болуоссатыгар кэлээт, Никандр Исаевич, бастаан, бэйэтэ чуҥнаан, эргийэ хаампыта. Кырдьык, фонтан таһыгар күһүҥҥү сибэкки быыстапката тэлгэнэн аҕай турар. Киһи-сүөһү баһаам. Сып-сылаас күн, киһи төбөтүн сырайан, муй-май ыытыахча. Ол да буоллар, Исаевич олус болҕойон баар дьону көрдө-иһиттэ. Киниэхэ наадыйыах суохха дылы...

Арай, «Тамерлан» таһыгар сайыҥҥы кафе иннигэр хас да кыра оҕолоох биир кавказтыы дьүһүннээх дьиҥнээх мотуруона илэ бэйэтинэн халыйан олорор! Никандр букатын «чык» гына түстэ. Дьахтары көрө биэрдэ: «Били аччык эрэйдээх бу олорор эбит!.. Оҕолоро да элбэҕиэн?!» — дии санаата. Анараанҥыта эдэр, ыраас баҕайы сэбэрэлээх эр киһи киниэхэ дьиктитик хараҕын хатаабытын тута хабан ылла, эмиэ, чинчийбиттии, иччилээх баҕайытык утары көрдө. Иккиэн олус бэркэ «өйдөстүлэр».

Никандр Исаевич киһитигэр пакетын туттаран ыытта. Бэйэтин анараанҥыта бопто. бэккилэри устарга дылы. «Оо, дьэ, аны ити уста сылдьааччылары биһиэхэ балыйан... кэлбэтэ буолуо... Эрэй да баара, түбэспитэ да кыһыытын!..» — дии санаата.

Ити кэмнэ:

— Оо, аллар атаһым, манна тугу гына сылдьаҕын? — диэбитинэн Вениамин Хрисанфович ыала кыыстыын Тасялыын бу тиийэн кэллилэр.

— Дьэ, иэдээн, доҕор... Мин букатын детектив түбэлтэтигэр түбэстим...

— О-о, ол хайдах?!

Тиэтэл бөҕөнөн, төһө кыалларынан кылгатан, Андрей сүтүгүн, торгуйун барытын кэпсээтэ. Дьоно соһуйдулар, сөхтүлэр даҕаны. Бэйэлэрэ манна таарыччы сибэкки көрө сылдьабыт диэн быһаардылар.

— Оттон Никандр ханнаный? Кини эмиэ... — Вениамин саҥаран истэҕинэ, Тасята ойоҕоско «кип» гыннарбытыгар тылын быһа ыстыы сыста.

— Онно-онно, массыынаҕа... — Андрей далбаатаан эрэ кэбистэ.

Аҕала сатыы-сатыы, эмиэ ону-маны сэлэһэ түстүлэр. Андрей кинилэргэ

— Аны иккиэҕит эҥин диэн чугаһыа суоҕа. Онон биир бииргэ барыым... — диэтэ, үөһэ тыынна уонна фонтанын диэки астарда.

Чэ, буоллун, кылаабынайа, Исаевич аны кимин биллэҕэ дии... Ыксал буоллаҕына, ойон да тахсыаҕа...

Андрей Никифорович фонтан аттыгар тиийэн турда, ону-маны одууласпыта буолла. Тэйиччи соҕус видиктээх киһи симэһэйдэтэрэ өтө көстөр. Толкуйа барыта — эрэмээн дьахтара. Барда да, төлөпүөммүттэн матабын диэн санаа-оноо бөҕөтө. Дьонун нөҥүө өҥөҥнөөн, болуоссаты биир гына көрүтэлии сатыыр.

— Оттон туох пакетын тута сылдьаҕын?

— Хайдах тугу? Ол аччык эрэмээн дьахтара халбаһы, ханньаак, кэмпиэт үлэспитэ диибин дии...

— Ээ, сөп-сөп, бэрт эбит! Ол гынан баран, тоҕо хара өҥнөөҕүй?.. — Вениамин, сэрэммиттии, Тасятын диэки көрөн ылла. — Ээ, эһиги ханна көрсөргө болдьоспуккутуй?

— Оттон-оттон... фонтан таһыгар... кини бэйэтэ кэлиэхтээх этэ... Бука, манна чугас кэтии сылдьар буолуохтаах... Эһиги аны куттуоххут! Ылыҥ, тэйиччи барыҥ!

— Андрей...

— Барыҥ диибин дии!..

— Ха-ха-ха! Чэ-чэ, Андрей, уоскуй! Пакеккын манна аҕал! — соһуйбут Андрейтан Вениамин пакеты сулбу тардан ылла. — Иһигэр туох баарый? Оо, чахчы, коньяк! Иһит эрэ, бэйэбит «шаа» гыннаран кэбиспэппит дуо?

— Эс, туох буолаҕын?! Эрэмээҥкэ киэнэ диибин дии!.. — биирдэрэ, дьэ, өрө хабылла түстэ.

— Аҕал-аҕал! Андрей, ити биһиги дьээбэбит ээ! Ха-ха-ха! — диэбитинэн, күлэриттэн охто сыһа-сыһа, Вениамин Хрисанфович сиэбиттэн кини төлөпүөнүн орообот дуо?!

Андрей Никифорович өмүттэн хаалла. Айаҕын атан кэбистэ, онтон туох буолбутун, дьэ, өйдөөн, хараҕын уута ыгыллыар диэри күллэ.

Массыынаҕа кэтэһэн, дьыала хайдах эргийэрин күүтэн долгуйа олорор Никандр Исаевичка бука бары суулаһан тиийэн соһуттулар. Кини эмиэ, бастаан, букатын өйдөөбөтө, итэҕэйбэтэ, онтон доҕорун төлөпүөнүн көрөн, дьэ, күлүү бөҕө сатараата.

— Оччоҕо... хайдах-хайдаҕый... эрэмээммит эмээхсинэ кимий? Мин чахчы быһаарбытым, онно олохтоох соҕустук оҥостон олороро ээ... — Никандр син биир уоскуйбата.

Дьонноро:

— Барыах, ол эрэмээҥкэҕэ, биһиги билэбит, ханна баарын... — дэстилэр уонна массыынаҕа олорон элээртилэр.

Бары тутуспутунан Вениамин Хрисанфовичка дьиэтигэр сырылатан тиийбиттэрэ.

— Аччык эрэмээҥкэ манна ханна баарый, ээ? — диэбитинэн Андрей Никифорович дьиэҕэ киирэн кэлбитэ.

— Ханнык эрмээҥкэ?! — аны Вениамин Хрисанфович кэргэнэ Артемия соһуйбута.

Иҥэн-хаһан, төлөпүөннээхтэр кини оҥосто сатаан саҥарбытын эрэмээн дьахтарыгар күтүрүөхтэрэ диэн өйүгэр да оҕустарбатах ээ. Санаатыгар кини үлэһит узбегы дуу, сатаан саҥараахтаабат таджигы дуу үтүктүбүт курдуга. Онто ханна баар...

Сотору, үөһэттэн Василий Устинович Тасятыныын түһэн, туспа мучумаан буолбута.

— Дьээдьэ Веня икки төгүл «проколланна»: бастаан, Никандры туоһуласта, онтон аны пакетыҥ тоҕо маҥан буолбатаҕый диэн хатыста. Чахчы, Андрей, улахан эрэйгэ сылдьар буолан эрэ, итиннэ болҕомтотун уурбата. Дьиҥэр, сэрэйиэн сөбө, — диэн кыыс дэлби күллэрдэ.

— Оттон, дьиҥэр, таайыах, сэрэйиэх эбиппин ээ, Хрисанфыч Тасялыын наһаа бииргэ сибэкки көрбөттөр буоллаҕа эбээт! — Андрей билигин да күлэрэ тохтообот.

— Оттон мин, Артемия, эн куоласкын адьас эр киһи диэн билиммэтэҕим. Кавказ дьахтара этэ, ала-чуо, онон, билэрдии, быһа эрэмээҥкэ быһыылаах дии санаабытым, — Исаевич эмиэ иэрийэ сыста.

— Ону баара, бу дойдуга умнаһыт эрэмээҥкэ хантан кэлиэй? Манна кэлээччилэр баайдар буоллаҕа эбээт! Эйигиттэн «си-ир» эбинээри, эрэмээн дьахтара, пахай, итинниккэ тиийбэт, — Артемия эбии күөртээтэ, кинилэр да сыыһаларын булла.

— Кырдьык ээ... сыгаан дьахтара буоллаҕай... Ол эрээри, мин «секи» гынан билбит дьахтарым чахчы Кавказтан тардыылааҕа... — Никандр Исаевич букатын бэриммэт. — Эһиги тугу эрэ ситэри кэпсээбэккит дуу...

— Арай, биһиги болуоссакка тиийбиппит баара, биир видиктээх киһи сылдьар, тугу эрэ устар да устар. Аны, Андрейбыт милииссийэ атастарын аҕалан айдаан буолуо диэн дьиксиммиппит ээ, — диир Тася. — Чуҥнаамахтаан, биһиги да син сэрэнэсэрбэнэ түспүппүт. Онтубут, хата, сибэкки устааччы буолан биэрбитэ.

— Оттон Василий Устинович, хата, биллэрбэтэх ээ... — Артемия ыалын этэн уган биэрэн, аны атастара дьон төттөрү соһуйдулар.

— Бай, доҕоор, эн ити түрүлүөнү билэбилэ, эбиитин харчыгын биэрбитиҥ дуо? — диэн наһаа сөхтүлэр.

— Дьэ, ити баар! Хайыахтаах этибиний? Дьон түрүлүөнүгэр кыттыспат буоллаҕым, һэ-һэ, мин мучумааным буолбатах буоллаҕа, — диэн Устинович эмиэ быара суох барда.

— Пахай да! Ол аата эн эмиэ кыттыгастаах эбиккин!

Дьон төлөпүөн түрүлүөнүттэн дэлби күлэн, били кэлбит аһы тото-хана аһаан, атырдьах ыйынааҕы сүбэ мунньаҕы итинник түмүктээбиттэрэ.

Ити түбэлтэ кэнниттэн Артемия, сотору-сотору, Василий Устиновиһы көрдөҕүнэ ыйытар:

— Хайа, били Андрей Никифорович, төлөпүөнүн соболоҥо харчытын тиксэрдэ дуо?

Онуоха кини сэмээр мүчүк эрэ гынар:

— Ээ, умунна ини...

Оттон, дьиҥэр, ити түрүлүөнү ким да умна илик. Биирдэ эмэ туора дьоҥҥо ханарытан кэпсээтэххэ кытта күлэллэр:

— Сүппүт босхо көстүбэтин аанньа төлөпүөн соболоҥноох буолбута сиэр өттүнэн сөптөөх. Ол Андрей Никифорович кытааттын эрэ, үс тыһыынчатын тиксэрэ оҕустун. Иэстээх сылдьар төлөпүөн онто суох аныгы сырыыга төннүбэттии сүтүө...

Ха-ха-ха! Ону Андрей Никифоровичка бэйэҕит санатыҥ! Оттон ол түрүлүөннээх төлөпүөн «эрмээҥҥэ» илиитигэр хайдах тиийбитин туһунан салгыы ааҕыҥ.

БУЛУМНЬУ

— Вениамин Хрисанфович, бу эн төлөпүөнүҥ дуо? Арааһа, маарыын, сүүрэн иһэн, эн түһэрбитиҥ бадахтаах, — диэн билэр билетёрша дьахтара театртан хайыы үйэ тахсан эрэр киһиэхэ мааны бэйэлээх «Нокианы» утары ууммутунан тиийэн кэллэ.

— Эс... — диэн өттүгүн харбаммыта, бэйэтин киэнэ оннугар баар эбит.

«Ээ, Андрей киэнэ буолуо, бука... Ол киһини хантан билигин булуохпунуй, чэ, бэйи, киэһэ билсээ инибит», — дии санаата уонна ааныын диэки хаамта.

Дьиэтигэр тиийэн, үөһээ мэндиэмэҥҥэ олорор Андрей Никифорович биир дойдулааҕар таҕыста. Ол киһи эмиэ киин сиргэ наадатыгар кэлэн, кыыһыгар Тасяҕа хонуктаабыта иккис күнэ. Сонунун кэпсээн, били төлөпүөн атастарын киэнэ быһыылааҕын бигэргэтээри, «иһин-үөһүн» арыйан үөрэтии буолла. Кырдьык, баар контактарынан көрдөххө, чахчы киниэнэ.

Кэпсээнтэн кэпсээн, күлүүттэн күлүү биир-биир тиһиллэн, устунан дьээбэлиэх санааҕа баһыйаран, били төлөпүөнү иччитигэр мээнэ биэрэн кэбиспэккэ, күлэ-оонньуу сотору соболоҥор балачча туохта эмэ олордон ылыахха диэн буолбута. Ону хайдах олоххо киллэрэри киэһэ үлэ үмүрүйүүтэ толкуйдуох буолан арахсыбыттара. Хрисанфович үлэтигэр тиэтэйбитэ. Оттон ыаллара Василий Устинович, үс тыһыынчатын «умнуллубут» иэскэ биэриэх быатыгар, мунньах бүтүүтүн тоһуйа, анараа дьоҥҥо тиийиэхтээҕин эппитэ.

Дь:))))

ОҔО СААС

Эдьиийим миигиттэн хас эмэ сыл аҕа буолан, тыа оҕотун сиэринэн дьиэтин-уотун харайан, миигин көрөн-истэн, быһата, иккис ийэм. Ийэбит барахсан, биһигини иитээри, хара сарсыардаттан олох киэһэ хойукка диэри тилигирии мөхсөр. Аҕабыт суох буолан, «эр киһи элээмэтэ» мин адьас кыра эрдэхпиттэн мас хайытан мочоохтонобун, онтубун дьиэҕэ киллэрэн кыстыыбын. Кыралаан, муус киллэрэн, буочукаҕа симэбин, сороҕор онтубун түргэнник уулуннун диэн, буочука иһигэр көйөн ачыаһыран муус кыырпаҕа бөҕөнү ыһабын-тоҕобун... Быһата, күннээҕи кыһалҕам эмиэ баллайар баһаам.

Ол да гыннарбын киэһэ утуйуу саҕана — били «эр киһи» буолан, күнү быһа «тош» курдук сананан, туттан-хаптан тоспоҥнообут киһибит — уу ньылбаан буолан хаалабын. Бастаан ийэм хоонньугар киирэн сыллатабынууратабын, сыламныыбын, онтон аны эдьиийим оронугар тиийэн сылыпыс гынабын. Эдьиийим эҥин элбэх билэр остуоруйатын, көрбүт киинэтин, аахпыт кинигэтин, ардыгар, соруйан миигин куттаан, араас абааһылааҕы кэпсээн ботугураһабыт. Ардыгар өр баҕайы утуйбакка ийэбититтэн сэмэлэнэбит. Мин, астына-астына, эдьиийим кэпсээнин истэ сытан, сылааска тартаран, утуйан хаалабын, ону эдьиийим ороммун булларбыт буолар. Үксүгэр сүрэҕэлдьээн эбэтэр бэйэтэ утуйан хаалан, биргэ хонон турабыт. Сарсыарда ийэм киирэр-тахсар тыаһыттан соһуйан ойон турабын да, бэйэм ороммор утуйбут ааты-раары, уум быыһынан оронум диэки сүүрэн лиһигириибин...

Ол да буоллар, үүт тураан олохпутугар өтөр-өтөр маргыар тахсар. Ол төрүөтэ, биллэн турар, эмиэ миигиттэн буолар...

Бадаҕа, иккис эҥин кылааска этэ... Мин сарсыардаттан, эдьиийим күнүстэн үөрэнэбит. Кэлэрбэр эбиэтин буһаран, бэлэмнээн, миигин аһатан баран, оскуолатыгар тэбинээччи.

Биир үтүө күн үөрэхпиттэн кэлэн, иһирдьэ киирбэккэ эрэ, дэлби ыксаан быһа «кыра дьиэҕэ» тэлэмээттэнэн тиийэн киирээри гыммытым — иһиттэн хатыылаах эбит! Харса суох ааны тэбиэлээн тибиргэтэбин.

— Дьы, туох ааттаах ыксаатыҥ?! Тулуйа түс, билигин тахсыам, — диир эдьиийим.

Мин хантан тулуйуомуй? Ыксал бөҕөнөн кыл мүччү күрүө баҕанатын таһыгар чаккыратан кэбиһэбин. Онтон, үөнүм батарбакка, аһан иһэн, эдьиийбин таһыттан олуйа охсон баран, дьиэбэр элэс гынан хаалабын.

Дьиэбэр киирэн, били аан таһыттан мэлдьи элээрдэн кэбиһэр суумкабын чөм ууран, тэбиэлээн кэбиһэр бачыыҥкаларбын аналлаах сирдэрин булларан баран, аны хоско киирэн таҥаспын устан, сааһылаан ачыаһырабын. Ол үлүгэр «үчүгэй» быһыыны оҥоро сылдьар киһи эдьиийбин хатаабыппын таһыччы умнан кэбиһэбин!

Остуолга кэлэн, бэлэм миини куттан, этин хоторон баран, телевизор көрө-көрө, аһаан-сиэн чампаалыктанабын...

Онтон хараҕым кырыытынан эркиҥҥэ ыйанан турар чаһы диэки кылап гынабын. Арай икки буолара уон мүнүүтэ хаалбыт. Телевизорга туох эрэ кэрэхсэбиллээх кэлэ

турар, кэтэхпинэн ону харахтана-харахтана, ааҥҥа сүүрэн тиийэбин уонна сэгэтэн баран:

— Эдьиий, икки буолара уон мүнүүтэ хаалла, бүтэ оҕус, оскуолаҕар хойутаары гыннын! — диэн сэрэтэн хаһыытыыбын уонна ааммын хап гына сабан баран, кэлэн биэриини көрө-көрө, аны бэчиэнньэ сиэн мэтиргэтэбин.

Чаһы диэки көрөбүн. Эдьиий суох! Икки буолара биэс хаалбыт. Түннүгүнэн көрөбүн... Эдьиий син биир олорор. Ыксаабат! Истибэтэ быһыылаах. Эмиэ кэннибинэн харах буолан, ааммар сүүрэн тиийэбин уонна эмиэ сэгэтэн баран:

— Икки буолара биэс мүнүүтэ хаалла-аа, ыксаа-аа!!! — диэн туох баар бэлэһим мунүнан сарылыыбын уонна эмиэ ааммын хап гына сабан кэбиһэбин.

Улаханы оҥорбут, сэрэппит киһи быһыытынан төттөрү кэлэн олоро түһэбин, бэчиэнньэбин кирэ-кирэ, телевизорбын салгыы өрө мыҥыыбын...

Хараҕым кырыытынан чаһыны көрөбүн. Хайыы үйэ икки чаас буолбут. Эдьиий буоллаҕына син биир суох! Ээ, бастакы уруога суох буолан ыксаабат быһыылаах... Ол да буоллар, туох ааттаах уһуннук олордо... Бээ, сэрэххэ, син биир сэрэтиэххэ...

Ол икки ардыгар биэриим бүтэн, топпут киһи быһыытынан аргыый аҕай ыаданҥнаан тиийэн, ааны аһабын уонна бу сырыыга төбөбүн быктаран баран, доргуччу «биллэрэн»:

— Эдьиий, хайыы үйэ икки чаас буолла. Бастакы уруогуҥ суох даа?! — диэн сарылыыбын.

Арай эдьиийим туох эрэ диэн ньаағыныыр саҥата иһиллэр. Эмискэ, дьэ, өйдүү түһэбин!!! Оо... арба да бэйэм... бу иэдээни... Муҥ тиэтэлинэн саппыкыбын да кэппэккэ таапачыканан таһырдьа ойобун. Эдьиийим ытыыр саҥата иһиллэр. Сүүрэн тиийэн, олууру туора тутабын. Аан аһылла түһэр. Дэлби ыга кыыһырбыт, кытарбыт ахан эдьиийим тахсар да баттахпар түһэр!

Мин буоллаҕына, ыарыытыттан буолбатах, кутталбыттан ытаан өрө бэрилии түһэбин. Эдьиийим барахсан тохтуу түһэр. Ытаан кытарбыт харахтарынан соһуйбуттуу, онтон аһыммыттыы көрөр уонна бэйэтигэр ыга тардан ылан баран, төбөбүн имэрийэ-имэрийэ, саҥата суох ытаан саннылара дьиҥҥэһэллэр. Мин туран, бэйэбэр абаран уонна өссө ордук күүскэ эдьиийбин аһынан, илгистэ-илгистэ, туох баарбынан марылыыбын...

Кэлин биирдэ эмэ көрүстэхпитинэ бу быһыыбытын санаан дэлби күлээччибит. Эдьиийим барахсан!!!

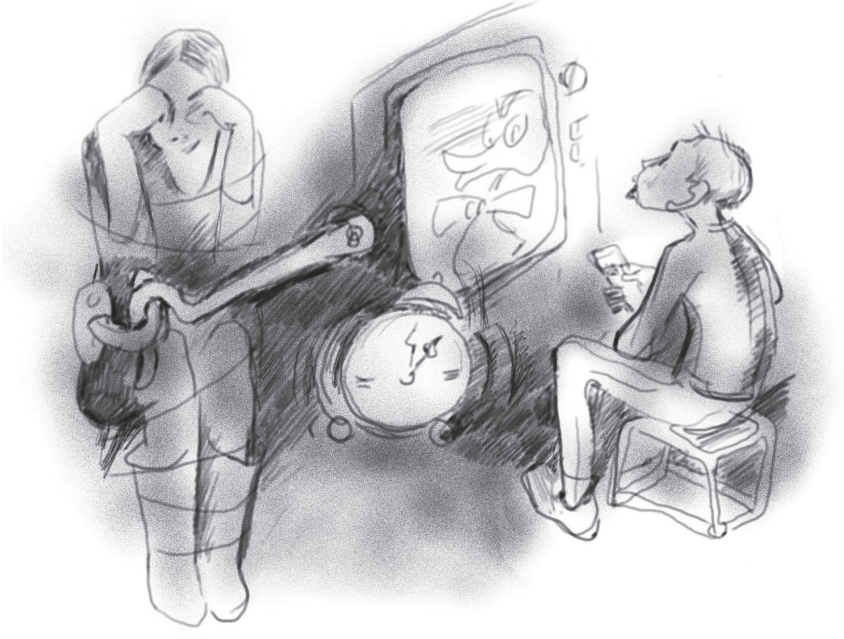

Александр ДЕГТЯРЁВ

БАЛЫЙТАРБАТАХ

Бу, эчэйиилээх да буоллар, этэҥҥэ ааспыт быһылаан биир киин улууска буолбута.

Биир күн сааһыттар, куобах бөҕөнү бултаан баран, Бурҕаанай үрэҕинэн массыынанан айаннаан сыннаран испиттэр. Киэһэрэн, харанҕаран барбыт.

Арай, массыына уотугар кыһарыйан көрдөхтөрүнэ, суол кытыытыгар талах быыһынан туох эрэ маҥан сүтэ-сүтэ көстүбүт. Саатын бэлэм тутан иһэр биир омуннаах булчут:

— Оо, куобах-куобах! Куобахта-ар! — диэбитинэн ытан бурҕаппыт.

Ону кытта дьахтар өлөр часкыыра иһиллибит. Уолуйбут, куттаммыт куобахчыттар батыгыраһан түһэннэр тиийэн көрбүттэрэ, улууска ботуччу соҕус сололоох дьахтардаах эр киһи көссүүлэһэ оонньообуттара «куобах» буолбут эбит. Хата, дьолго, эмчит баар буолан, тута суһал көмөнү оҥорбут. Кылбаҥнаан, иэдээн төрдө буолбут дьахтар буута халымар соҕустук эчэйбит — иккиүс доруобунньук хатаммыт. Ордук эр киһи куҥнаах өттө эмсэҕэлээбит. Бааһырбыттары балыыһаҕа аҕалан туттарбыттар.

Аны ити күн Бурҕаанай салаатыгар Кураанах үрэххэ сүрдээх өс киирбэх Бүөтүр диэн киһи эмиэ сааҕа дэҥнэнэн, балыыһаҕа киирэр. Сарсыныгар киниэхэ үөлээннээҕэ ааттыын да Дьээбэ Уйбаан киирэр.

— Бээрэ, доҕоор, эйигин Бурҕаанай үрэҕэр дьахтары кытта дэҥнэммит курдук кэпсииллэр. Ол кырдьык дуо? — диэн үөннээхтик, киһитин сиирэ-халты көрөкөрө, улаханнык мунаарбыт куолаһынан ыйытар.

— Мин Кураанахха дэҥнэммитим. Дьахтары адьас да көрбөтөҕүм, — биирдэрэ сирэйэ-хараҕа суох балыыртан ыксаан, ыгылыйан киэр этинэр.

— Ээ, дьон этэрин ыйытабын. Баҕар, оннук да буолуо... Мин тугу билиэхпиний? Ол эрээри, былыр кырдьаҕастар «тыала суохха мас хамсаабат» диэн этэр буолаллара... — Дьээбэ Уйбаан улаханнык итэҕэйбэт курдук иҥиэттэн кэбиһэр.

Ону итэҕэйэн, Бүөтүр эрэйдээх аанньа утуйбат да, аһаабат да буолар. Күн аайы тайахтанан тахсан:

— Мин Бурҕаанайга буолбатах, Кураанахха эчэйбитим... — диэн кэлэр-барар дьоҥҥо өйдөтө сатыыр буолбут, эгэ, балыыһа үлэһиттэрин тумнуо дуо.

Ыксааннар, ыраах нэһилиэктэн эмээхсинин ыҥырбыттар.

Бүөтүр сонно даҕаны үөрүйэҕинэн:

— Мин Бурҕаанайга... — диэн истэҕинэ, эмээхсинэ саба саҥарбыт.

— Хаһан өйдөнүөх киһигиний? Ол Дьээбэ Уйбаан оонньоон эппитин итэҕэйэҕин! — диэн оҕонньорун дэлби мөхпүт.

Муома, Улахан Чыыстай.

СР культууратын үтүөлээх үлэһитэ, Мэҥэ Хаҥалас улууһун Бочуоттаах гражданина Аркадий Михайлович НОВИКОВ — Майатааҕы «Көвчөөн көрө» норуот театрын салайааччыта. Кинини дьон-сэргэ ордук көрүкүлүүну көрдөрүү улахан мааастарын быһыытынан билэр.

Ол гынан баран, этэргэ дылы, үтүө киһи үс кырыылаах.

Аркадий Новиков — бэртээхэй киинэ устааччы. 1994 сылтан саҕалаан, барыта сүүрбэччэ кылгас уонна толору уһуннаах уус-уран киинэлэри үһүлла: «Туалет», «Пенсионер», «Мин салайааччы эбитим буоллар», «Итэҕэй-итэҕэйимэ», «Абырах», «Саҥа дьыллааҕы көркүлүү», «Ороһуоспа түүн», «Сүрэх бааһа», «Соһуччу оҕолонуу», «Кэл миэхэ эн», «Алло, Саҥа дьылынан», «Идэһэ», «Андыһыттар», «Быраһаай, холостуой олох», «Туман буолбут таптал», «Ку-ку», «Ар-бур», «Бродяга», «Саха мээрэйэ», «Остеохондроз».

Ону таһынан Аркадий Новиков — бэргэн ойууһут. Кини сытыы карикатуралара, көрдөөх шаржтара, плакат ойуулара республика хаһыаттарыгар бэчээттэнээччилэр. Ону илэ көрөн итэҕэйиҥ.

НАҺАА ҮӨҺЭ ТАРБАҺЫҺЫМА АЛЛАРАА БАТТЫАХХА
МИН ЭЙИЭХЭ ХААРГА СИБЭККИ ҮҮННЭРДИМ..
КАССА